

AZ ÖSSZETETT MONDAT

KUGLER NÓRA

Kugler Nóra
Az összetett mondat

Kugler Nóra

Az összetett mondat

Budapest, 2018

A kézirat elkészítését az ELTE BTK alkotói szabadság biztosításával támogatta.

A kutatás az OTKA K 100717 *Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás* keretében készült, projektvezető:
dr. Tolcsvai Nagy Gábor akadémikus, egyetemi tanár.

A könyv megjelentetését az ELTE Tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata tette lehetővé.

Lektorálta: Imrényi András

© Kugler Nóra

ISBN 978-963-463-890-2

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Projektvezető: Sándor Júlia
Kiadói szerkesztő: Brunner Ákos
Grafika: Durmits Ildikó
Tördelés: SzépKönyvek
A borítót tervezte: Csele Kmotrik Ildikó

Tartalom

BEVEZETÉS, AMELY ÚTMUTATÓKÉNT SZOLGÁL A KÖNYV HASZNÁLATÁHOZ	7
NYELVÉSZETI KATEGÓRIÁK RÖVIDÍTÉSEI.....	11
1. ELMÉLETI KERET ÉS MÓDSZERTAN	13
2. AZ ELEMI MONDAT	19
2.1. Az elemi mondat a diskurzusban.....	19
2.2. Az elemi mondat mint többdimenziós hálózat.....	30
2.2.1. A mondat típusok kapcsolatrendszere	30
2.2.2. Viszony típusok, dimenziók.....	33
2.2.3. Az első dimenzió (D1)	34
2.2.4. A második dimenzió (D2)	35
2.2.5. A harmadik dimenzió (D3)	38
2.2.6. Mellérendelő viszonyok az elemi mondatban.....	42
3. AZ ÖSSZETETT MONDAT LÉTREHOZÁSA.....	45
3.1. Több lehorgonyzott folyamat integrálása egy összetett szerkezetbe	45
3.2. Két alaptípus: a mellérendelő és az alárendelő összetett mondat.....	46
3.2.1. A jelenetek megkonstruálása mellérendelő összetett mondattal.....	46
3.2.2. A jelenetek megkonstruálása alárendelő összetett mondattal.....	48
3.2.3. Az alaptípusok összevető áttekintése	51
3.3. A tagmondatok sorrendje.....	53
3.3.1. Egymásra következés és felcserélhetőség	54
3.3.2. Közbeékelődés	59
4. A FŐBB VISZONYTÍPUSOK RÉSZLETES TÁRGYALÁSA	63
4.1. A prototipikus alárendelő összetett mondat	63
4.1.1. A kötött, vonatkozó mellékmondatral és a tartalomkifejtő, hogy köztársas mellékmondatral alkotott alárendelések	64
4.1.2. Az utalószó	68
4.1.3. Az alárendelő kötőszó	71
4.2. Az alárendelő összetett mondat kategóriájának szerveződése	73
4.2.1. A vonatkozó köztársas összetett mondat konstrukciótípusai a centrumtól távolodva	75
4.2.2. A hogy köztársas, tartalomkifejtő összetett mondat konstrukciótípusai a centrumtól távolodva	81
4.2.3. Speciális köztársas összetett mondatok.....	86
4.3. A prototipikus mellérendelő összetett mondat	94
4.4. A mellérendelő összetett mondat kategóriájának szerveződése.....	98
4.4.1. A kapcsolatos viszonytípus és alkategóriái.....	98
4.4.2. Az ellentétes mellérendelés és alkategóriái.....	100
4.4.3. Oksági viszony a mellérendelésben	101
4.4.4. A mellérendelő konstrukciótípusok áttekintése	102
4.4.5. A mellérendelő összetett mondat periferiája.....	104

5. AZ ALÁ- ÉS A MELLÉRENDELÉS KÖZÖTTI ÉRINTKEZÉS	107
5.1. Főjelenet értelmező, pontosító háttérjelenettel.....	107
5.2. Főjelenet a körülményeket, a tágabb kontextust kidolgozó háttérjelenettel.....	109
5.3. Lehorgonyzó predikációt megvalósító tagmondatok.....	110
5.3.1. A beszélőtársak közös tudásának a konstruálása	112
5.3.2. A társalgás szervezése, reflexiók a megnyilatkozói és/vagy a befogadói tevékenységre	112
5.4. A közvetlen viszony kidolgozatlansága.....	114
6. AZ ÖSSZETETT MONDATOK ELEMZŐ ÁBRÁZOLÁSA	117
7. A KONSTRUKCIÓK VEGYÜLÉSE, ÚJ KONSTRUKCIÓK KELETKEZÉSE	123
FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS MŰVEK.....	127
ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	135
TÁRGYMUTATÓ	137

Bevezetés, amely útmutatóként szolgál a könyv használatához

Az összetett mondatok természetesek mind az írott, mind a spontán beszélt nyelvben.¹ Kategorizálásuk és leírásuk mégis próbára teszi a nyelvészeket. Változatosságuk olyan nagymértékű, hogy még a legalapvetőbbnek tűnő típusok, például az alárendelő összetett mondat sem definiálható egységesen szintaktikai jegyek alapján.² Ez nem jelenti azt, hogy az egyes nyelvekben alárendelőként számon tartott tagmondatkapcsolatoknak ne lenne a konstruálás módját tekintve közös jellemzőjük. Az összetett mondatok létrehozásakor hasonló szemantikai és pragmatikai műveleteket hajtanak végre a beszélők.³ A konstrukciók azonban grammatikalizációs folyamatok eredményei, történeti képződmények, ezért az egyes nyelvekben eltérő szintaktikai megoldásokkal valósulnak meg.⁴ A magyarban például a vonatkozó névmási kötőszós (pl. *ami*), a *hogy* kötőszós (ún. tartalomkifejtő) és a speciális kötőszós (pl. *ha*, *mert*) mellékmondatral alkotott összetett mondatok (a hasonlóságok mellett) jelentős mértékben különböznek is egymástól, és grammatikalizációjukat is eltérő vonások jellemzik.⁵ A nyelvváltozási folyamatra az is jellemző, hogy a sémák kiterjesztődnek, a hasonló funkciójú és formájú szerkezetek vegyülnek egymással, tehát különféle módokon az alaptípusoktól elkülönülő új mintázatok jönnek létre.

Ez a könyv arra vállalkozik, hogy szempontokat kínáljon az összetett mondatok funkcionális-kognitív nyelvészeti megközelítéséhez. Ezt azzal a céllal teszi, hogy hozzájáruljon az összetett mondatok megalkotásának és értelmezésének (ezáltal részlegesen legalábbis: a nyelvi tevékenységnek) a jobb megértéséhez. A cím nem határolja körül pontosan a könyv témáját, ezért ehhez szükséges további kiegészítéseket fűzni. Az összetett mondatot magyar nyelvi anyagon vizsgáljuk. A **nyelvi adatok** elsődlegesen korpuszadatok (MNSZ, BNYGY, Kivi), keresőprogram felhasználásával nyert adatok, a szerző által lejegyzett adatok, és csak kis számban ún. labormondatok (a szerző által alkotott szerkezetek) (lásd Felhasznált források és korpuszok). Az adatok az elmúlt néhány évtized magyar nyelvű, a fenti korpuszok szövegei által behatárolt körű nyelvi tevékenységről adnak képet. A források között írott nyelvi, beszélt nyelvi (BNYGY, Kivi) és koncepcióra alapozott nyelvi (fórumok, egyéb internetes szövegek) egyaránt van. Az adatokat eredeti helyesírással közöljük, ékezethiány esetén előfordul, hogy megadunk az idézet után ékezetes változatot is zárójelbe zárva. A leírás nem kizárólag az adatok elemzésére épül. Az összetett mondatra vonatkozó megállapítások egyrészt felhasználják a szakirodalom által feltárt jellemzőket, másrészt ezeket az ismereteket a tényleges nyelvi adatokra vonatkoztatják az elemzés során.

Az elemi mondat nem központi tárgya ennek a könyvnek, az összetett mondat értelmezése mégsem történhet meg az elemi mondat vizsgálata nélkül. Az összetett mondatok típusai grammatikalizálódott mintázatok, egy összetett mondat megalkotásakor sémák valósulnak meg. A műveletről tehát nem érdemes úgy gondolkodni, hogy létrehozunk elemi mondatokat, majd összeépítjük őket. Ugyanakkor a diskurzusbeli önálló mondatok történetileg a tagmondatkapcsolatok előzményének tekinthetők;⁶ továbbá folytonosság van az elemi mondat és az összetett mondat feldolgozásakor alkalmazott stratégiáink között, azaz hasonló elvek (is) működnek az értelmezés során.⁷ Ezért külön fejezetben foglalkozunk az elemi mondat viszonyhálózati

¹ Vö. Keszler 1983, Wacha 1988.

² Vö. Cristofaro 2014, Herlin–Kalliokoski–Visapää 2014.

³ Vö. Givón 1990: 827.

⁴ Vö. Haader 2001, Cristofaro 2014: 88–89.

⁵ Vö. Hadrovics 1969, Haader 2008.

⁶ Vö. Haader 2001, 2003: 260, 2008: 77, 80–81.

⁷ Vö. Pléh 1998: 159, 160.

modelljével. Ez a rész teljes egészében Imrényi András értekezésére (2013a), könyvfejezetére (2017a) és tanulmányaira épül (lásd az irodalomjegyzékben). Azért esett a választás épp a viszonyhálózati mondatmodellre, mert ez szintén funkcionális-kognitív nyelvelméleti keretben fogant, tehát felfogásában problémamentesen illeszkedik a jelen munka szemléletéhez. Fontos szempont az is, hogy a viszonyhálózati mondatmodell folytatja a magyar nyelvleírásban és egyetemi oktatásban meggyökeresedett függőségi nyelvtani hagyományt, ennek megújítását célozza a kognitív nyelvtannal való összehangolás által. A függőségi nyelvtani elemzés életképességét nemcsak az mutatja, hogy eredményei egy ilyen új modellben hasznosulnak, hanem az is, hogy a természetes nyelvek feldolgozásának kutatási területén (lásd NLP: Natural Language Processing) a függőségi nyelvtan szolgál a szintaktikai elemzés alapjául.⁸

Az elemi mondat többdimenziós hálózatként való felfogása megkívánta a mondatábrázolás megújítását is. Az ábrázolási lehetőségekkel részletesen foglalkozunk az elemi és az összetett mondat esetében egyaránt.

A tárgyalásmód érthetőségre törekszik, nem mellőzheti azonban az elemzéshez szükséges háttér kifejtését, az elmülethez kötött nyelvészeti **terminusok** bevezetését. Ezek megértését a magyar nyelven is olvasható kézikönyvekre való hivatkozás, azokból idézetként átemelt, **keretbe foglalt definíciók**, **szövegrészek** könnyítik meg. Szövegbeli feltalálásukat **félkövér kiemelés** és **tárgymutató** segíti. A feldolgozott témákhoz **kérdések és gyakorlatok** kapcsolódnak (összesen 111), ezeket a részeket szürke sáv és számozás különíti el a többi szövegrésztől. A gyakorlatok és a kérdéssorok felépítése módszeres: az elrendezés az egyszerű, a megértés sikerességének ellenőrzésére alkalmas kérdésektől a további kutatást inspiráló kérdések felé halad. A gyakorlatokhoz és a kérdésekhez nem tartozik a műben megoldókulcs, mert a gyakorlatoknak több lehetséges megoldása is lehet, a legérdekesebb kérdésekre pedig a szerző sem tudja, csak keresi a választ. A rossznak tűnő kérdések arra készítetnek, hogy újragondoljunk bizonyos (általában reflektálatlanul) elfogadott vélekedéseket. A **továbbvezető szakirodalomra** lábjegyzet mutat (rövid hivatkozás formájában), így mindig látható, hogy a hivatkozott mű milyen jelenséghez, felfogáshoz köthető. Ilyen lábjegyzetből több mint kétszáz van a könyvben. A bibliográfiai leírás a Felhasznált szakirodalom fejezetben található.

A könyv röviden ismerteti az elméleti keretet és a módszertant (1. fejezet). Ezt követően az elemi mondatot tárgyalja a viszonyhálózati mondatmodellben (2. fejezet). Az elemi mondatot a diskurzusban, funkcionálásában fogjuk tanulmányozni (2.1.). Ennek során vezetjük be azokat az alapfogalmakat és leírási-ábrázolási módokat, amelyeket később, az összetett mondat elemzésében is felhasználunk (2.1., 2.2.). Az elemi mondattal a megnyilatkozó egy elemi jelenetet (tipikusan egy lehorgonyzott folyamatot) figyelt meg a diskurzusban. Az elemi mondatban megfigyelt viszonyok megkínánják, hogy a leírást több dimenzióban, hálózatosan végezzük el (2.2.). Az elemi mondat azért szolgál kiindulópontként, mert az összetett mondatot a könyv úgy értelmezi, hogy az több elemi mondatot fűz össze, több elemi jelenetet az integráció nagyobb fokán jelenít meg az egyszerű mondatokban megvalósított közléshez képest (3.). Általánosan jellemezzük az összetett mondat alaptípusait: az alárendelő és a mellérendelő viszonyban összekapcsolódó tagmondatokat (3.2.). Megvizsgáljuk, hogy milyen szempontok alapján különül el a két fő típus, ebben kiemelt figyelmet fordítunk a tagmondatok sorrendjére (3.3.). Ezt követően részletesen tárgyaljuk az alárendelő (4.1., 4.2.) és a mellérendelő (4.3., 4.4.) tagmondatkapcsolatot. Mindkét alaptípust prototípuselvű kategóriaként írjuk le a centrumtól a periféria felé haladva. Külön fejezetet szánunk az alapkategóriák érintkezésének (5.). Az elemző ábrázolással kapcsolatos alternatívákat és javaslatokat tárgyal a 6. fejezet. Nagyon röviden foglalkozunk a felbomló, vegyülő és újjászerveződő konstrukciókkal (7. fejezet).

A könyvben 170 példamondat, 5 táblázat, 11 ábra szolgálja az elméleti anyag könnyebb feldolgozását. A mondatok elemzését 39 ágrajz szemlélteti.

A fentebb bemutatott szerkezet nagyjából leképezi az Osiris *Nyelvtan* Összetett mondat című fejezetének (Kugler 2017a) a felépítését, e két vállalkozás ugyanis több szállal is összekapcsolódik. A kézikönyv részletezőbb tudományos kifejtést tesz lehetővé, mint a jelen munka, ezért az Osiris *Nyelvtan* (Tolcsvai

⁸ Lásd például Stanford Dependencies, <http://nlp.stanford.edu/software/stanford-dependencies.shtml> (letöltés ideje: 2018. 03. 11.), vö. Osborne 2015: 1043.

Nagy 2017) alkalmas a témában való nagyobb fokú elmélyüléshez, a jelen mű háttérét adó elmélet tanulmányozásához, a nyelvtan más jelenségeivel és területeivel (például a prozódia révén a hangtannal, a jelenetek diskurzusbeli elrendezésén keresztül a jelentéstannal és a pragmatikával) való kapcsolatában történő feldolgozásához. A kézikönyv azonban – jellegéből adódóan – másként dolgozza fel az összetett mondatot, mint az egyetemi tanulmányok célját szolgáló munka. Ennek a könyvnek az a célja, hogy önállóan vagy szemináriumokon felhasználva izgalmas, kutatásra készítő tevékenységként kínálja fel az összetett mondat tanulmányozását.

Nyelvészeti kategóriák rövidítései

A = alanyi viszony

AG = ágens, cselekvő

D1 = az elemi mondat első dimenziója

D2 = az elemi mondat második dimenziója

D3 = az elemi mondat harmadik dimenziója

E/1. (vagy E/2., E/3.) = egyes szám első (második vagy harmadik) személy

F = felülírás, felülíró viszony

h = határozói eredetű/jellegű kifejezés (tipikusan a magmondaton belül)

H = határozói viszony

INSTR = eszköz

J = jelzői viszony

$J_{1 \text{ v. } 2 \text{ (stb.)}}$ = jelenet (alsó indexben számmal megkülönböztetve)

k = kontextualizálás, kontextualizáló viszony

K = kiterjesztés, kiterjesztő viszony

$M_{1 \text{ v. } 2 \text{ (stb.)}}$ = mentális tér (alsó indexben számmal megkülönböztetve)

m (m alsó indexben) = mellékmondattal történő kidolgozás

P = predikatív bővítmény (a kopula bővítménye)

PAT = páciens, aki/ami valamilyen energia hatása alá kerül

RES = eredmény

T = tárgyi viszony

T/1. (vagy T/2., T/3.) = többes szám első (második vagy harmadik) személy

u (u alsó indexben) = utalószerzői szerep

1. Elméleti keret és módszertan

A könyv nyelvelméleti keretét a funkcionális kognitív nyelvelmélet adja. A kognitív nyelvészeti megközelítés e helyütt csak nagyon vázlatosan lesz bemutatva, megismeréséhez azonban ajánlhatók magyar nyelvű összefoglaló munkák. A leggyakrabban Tolcsvai Nagy Gábor (2010, 2013) és Tátrai Szilárd (2011) munkáira történik hivatkozás, de ajánlunk egy átfogó kognitív nyelvtani kézikönyvet is, az Osiris *Nyelvtant* (Tolcsvai Nagy 2017).⁹

A nyelvi kommunikációt az embernek az az igénye és – adaptív előnyökkel is kapcsolatos – szükséglete működteti, hogy megértse másokat és általában az őt körülvevő világot, ezen keresztül jobban megértse önmagát, és megértse önmagát másokkal. A nyelvi tevékenység ezért igen komplex jelenség. Elválaszthatatlanul összefügg az emberi kogníció egyéb jelenségeivel (például az észleléssel, az emlékezés folyamataival), általában a megismerő tevékenységgel.¹⁰ A tudás – a nyelvre vonatkozó tudás is – neuronális hálózatok aktivációs mintázataiban – és nem dologszerűként tételezhető fogalmakban – létezik, tehát be van ágyazva az ember pszichofiziológiai működésébe.¹¹ Ugyanakkor a nyelvi tevékenység a nyelv, vagyis egy konvencionálódott jelölőrendszer¹² létrehozásával és működtetésével megy végbe. Ennek feltétele az, hogy az interakcióba lépő felek egymást hasonló kognitív képességekkel és igényekkel rendelkező lényekként ismerjék fel.¹³ Olyan lényekként, akik a (perspektivikusan) feldolgozott valóság bizonyos aspektusain meg akarnak osztozni, képesek erre – a konvencionált jelölőrendszer alkalmazásával – egymás figyelmét ráirányítani, és képesek egymást megérteni, közös tudást létrehozni ebben a közös figyelmi jelenetben.¹⁴ A „közös”-ben, a megosztásban ragadható meg a nyelvi kommunikáció interszubjektív¹⁵ jellege és társas alapja.¹⁶ [...] Az emberek tehát egyrészt társas megismerő tevékenységet folytatnak a nyelvi kommunikációban, másrészt létrehozzák és alakítják is társas kapcsolataikat a nyelvi tevékenység során.¹⁷ [...]

A diskurzuszilág alapja (‘ground’) a közös figyelmi jelenet, az az interszubjektív (egymásra figyelő, egymást megérteni szándékozó feleket: a megnyilatkozót és a beszédpartnert/befogadót, az ő társas interakciójukat feltételező) kontextus, amelyben a nyelvi tevékenység zajlik.¹⁸ A megnyilatkozó által mentálisan feldolgozott és nyelvi kifejezésekkel a partner számára is megfigyelhetővé tett „valóságdarab” a referenciális jelenet [...]. (Kugler 2015: 16–17)

⁹ Lásd még Kövecses Zoltán és Benczes Réka (2010) szintén összefoglaló munkáját.

¹⁰ Vö. Sinha 2001, Tomasello 2002, Tolcsvai Nagy 2010: 13kk., 2013: 18–25, 50–60, Tátrai 2011: 29kk.

¹¹ Vö. Sinha 2001, Tátrai 2011: 27, Tolcsvai Nagy 2013: 50–60, Jakab 2014: 659, 686, 717.

¹² A szakirodalom ezért „szimbolikus kommunikáció”-nak nevezi szemben például a kommunikatív szignálok alkalmazásával, ami nem feltételezi az intencionalitást és az interszubjektivitást (lásd Sinha 2001, Tomasello 2002: 103kk.).

¹³ Ebben ragadható meg a nyelvi kommunikáció intencionalitása. A felek tehát egymást intencionális ágensként ismerik fel (Tomasello 2002: 77, 116, 141), ami alapja a tudatelmélet működésének is.

¹⁴ Lásd Tátrai 2011: 30.

¹⁵ „Conventional symbol systems are grounded in an intersubjective meaning-field in which speakers represent, through symbolic action, some segment or aspect of reality for hearers” (Sinha 2001). Az így értelmezett interszubjektív összefüggésben van a tudatelmélettel (‘theory of mind’), az elmeolvasás (‘mind reading’) műveleteivel, lásd például Thagard ed. 1998, Kiss 2005, Kiss–Jakab 2010, Pléh 2013.

¹⁶ Vö. Sinha 2001, Tomasello 2002: 103–143, főképp 137, Tolcsvai Nagy 2010: 9–10, 2013: 55, 58–60, Tátrai 2011: 30, Jakab 2014: 733.

¹⁷ Vö. Tátrai 2011: 36–36.

¹⁸ Lásd Langacker 2008: 259, Tátrai 2011: 31, Tolcsvai Nagy 2013: 23–24.

1. ábra. A nyelvi tevékenység mint interszubjektív megismerés és interperszonális kapcsolatteremtés.

Forrás: Tátrai 2011: 39.

Egy dolog vagy egy esemény nyelvi kifejezésekkel történő reprezentálása a diskurzusban mindig fogalmi és nyelvi konstruálás eredménye.¹⁹

A **konstruálás** „feldolgozó, elemző megértés, egy dolog, egy viszony, egy minőség, egy jelenet fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (Tolcsvai Nagy 2013: 383).²⁰

A tapasztalat általában többféleképpen konstruálható meg, a nyelv ugyanis perspektivikus természetű. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezések „olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készítetünk, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (Tomasello 2002: 127).²¹

A nyelvi tevékenység perspektivikus, mert a tapasztalatot a megismerő ember mindig valamilyen helyzetben és valamilyen nézőpontból dolgozza fel. Ha erről beszámol, akkor a beszélőtárs számára is valamilyen kiindulópontból teszi hozzáférhetővé a tapasztalatát.

A **nyelv perspektivikussága** azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezések „valamely dolog vagy esemény megfigyelésének és megértésének egy adott perspektíváját is magukban foglalják” (Tátrai 2011: 32–33).²²

A beszélő a dolgokat eltérő módokon konstruálhatja meg (lásd konstruálás) **specifikusság** vagy **általánosság** szerint.²³

(1/5) és először elkezdett ő

(1/6) az egyik öm asztalnál kutakodni

(1/14) és megtalálta a papírt ami amire valószínűleg szüksége volt (Kivi)

¹⁹ Lásd alternatív konceptualizáció, vö. Langacker 1987: 138–41, 2008: 55–89, Croft–Cruse 2004: 92–106, Kövecses–Benczes 2010: 145–58, Tolcsvai Nagy 2013: 129–168. Lásd még az értelmezésben „dinamikus konstruálás”: Langacker 2003: 55–85, Croft–Cruse 2004: 92kk., „újrakonstruálás”: Tolcsvai Nagy 2010: 22, Tátrai 2011: 33.

²⁰ Vö. Radden–Dirven 2007: 21.

²¹ Lásd Kugler 2015: 19.

²² Vö. Langacker 1987: 120–132, Tolcsvai Nagy 2010: 34–36, 2013: 146–151, Kövecses–Benczes 2010: 151–154.

²³ Vö. Tolcsvai Nagy 2010: 34–35, 2013: 147, Tátrai 2011: 33.

Az (1) egy olyan narratíva részleteit mutatja be, amelyben az elbeszélő egy filmen látott jelenetről számol be. A félperces felvételen az látható, hogy egy fiatalember beszalad egy szobába, láthatólag valamit keres, majd egy borítékkal sietve távozik. A kísérleti személyeknek az volt a feladata, hogy mondják el, mi történt.²⁴ Az (1/6)-ban a beszélő *asztal* kifejezést használ, amely alapszintű kategória (lásd kategorizáció), de meghatározhatná specifikusabban is (pl. *íróasztal*) vagy általánosabban (pl. *bútordarab*, *berendezési tárgy*). Egy dolog a **funkciói, szerepei** alapján is többféleképpen ragadható meg, az (1) jelenetének a főszereplőjét egy adatközlő a családon belüli viszonyai alapján gyereknek, foglalkozása szerint egyetemistának vagy irodai alkalmazottnak tartotta. Ezek a lehetőségek össze is kapcsolódhatnak. Az (1/14)-ben a beszélő a megtalált dolgot elég általánosan *papírnak* nevezi, ezt tették általában más, a jelenetet feldolgozó kísérleti személyek is (vö. még *papírdarab*, *papírcetli*), egyikük azért, mert számára az volt a fontos, hogy írni lehet rá, üzenetet lehet hagyni rajta. Más kísérleti személyek *borítékként* utaltak rá azért, mert számukra az volt a lényeges, hogy valamilyen fontos dolgot tartalmazott, szintén a tárgynak tulajdonított nagy jelentőség miatt (lásd a KERESÉS, KUTATÁS forgatókönyvét) *fontos iratként* is említették.

A perspektivikusság egyéb jelenségeivel, többek között a deiktikus perspektívával is (lásd például a *te*, *itt*, *holnap* kifejezések értelmezéséhez szükséges tényezőket egy adott diskurzusban) a 2.1. részben foglalkozunk.

„A nyelv a világ társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban” (Tolcsvai Nagy 2010: 15).²⁵

A világról való tudás az elmében **sémákba** rendeződik, a tartalmak hálózatosan kapcsolódnak össze.²⁶ A séma együtt aktivált hálózatrész, a sémahatás annak az eredménye, hogy az aktivációs mintázatot az ismétlődő tapasztalatok megerősítik.²⁷ A tapasztalatok során a megismert példányokkal kapcsolatos információkat általánosítva és sematizálva az elme **kategóriákat** hoz létre. A **kategorizáció** előnye, hogy nemcsak egyedeket tudunk felismerni, nemcsak az egyedi tapasztalatokat tudjuk felidézni, hanem ezeket a tapasztalatokat képesek vagyunk összekapcsolni és általánosítani. Például nemcsak négy lábú, nem túl nagy, bajszos, nyávogó, doromboló stb. tulajdonsággal rendelkező élőlénypéldányokat tudunk mentálisan feldolgozni és a rájuk vonatkozó összetett tapasztalatot a memóriánkban elraktározni (elég nagy változatosságban a szőrük színe, mintázata szerinti stb. egyedi jellemzőkkel), hanem a felismert hasonlóság (és másoktól való különbözés) alapján az általánosítás bizonyos fokán, fogalmilag mint összetartozó létezőket is meg tudjuk ragadni, és tudunk beszélni arról, hogy **MACSKA**. A **MACSKA** kategória fogalmilag és nyelviileg egyaránt megkonstruálódik. A kategóriába tartozás fokozati. A fokozatosság az aktivációs mintázatok hasonlóságának és az aktiváltság gyakoriságának együttes következménye.²⁸ A sematizációhoz, a kategória kialakításához nagyon kevés példányra vonatkozó tapasztalat is elegendő.

A hétköznapi kategorizáció jellemzői:²⁹

1. a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be újabb példányok;
2. a besorolás fő elve a családi hasonlóság,³⁰ az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;

²⁴ A kísérlet részletes leírására lásd Kugler 2015: 72–81.

²⁵ Vö. Radden–Dirven 2007: 21–59.

²⁶ Vö. Tolcsvai Nagy 2013: 151–158.

²⁷ Vö. Pléh 1996: 26–27, Bybee 2010: 24–25, 80–81.

²⁸ Vö. Bybee 2010: 79.

²⁹ Lásd Rosch 1973, Rosch–Lloyd (eds) 1978., Varela–Thompson–Rosch 1991; vö. Bybee 2010, Kövecses–Benczes 2010: 28–32, Tolcsvai Nagy 2010: 24–30, 2013: 114–129.

³⁰ Vö. Wittgenstein [1952] 1992: 57kk. ('family resemblance; Familienähnlichkeit').

3. a kategória belső szerkezete prototípushatást mutat: a kategória a prototípus köré szerveződik, centrum–periféria tagolódású, a családi hasonlóságnak megfelelően pedig nyalábos elrendeződésű;

4. a prototípus vagy tulajdonságok együttese, vagy a típust legjobban megvalósító (prototipikus) példány;

5. a kategóriába tartozás fokozati, a példányok nem egyforma mértékben képviselik a kategória jellemzőit, lehetséges, hogy a periférikus példányoknak más kategóriák tagjaival is több közös jegyük van, és jobban hasonlítanak egymásra, mint a centrális helyzetű példányokra (pl. a MADÁR kategórián belül az emu és a strucc periférikus példánynak számít a mi kultúránkban, és mindkettő jelentősen eltér olyan centrális tagoktól, mint a rigó és a galamb);³¹

6. a kategóriák körvonalai nem határozottak,³² a kategóriák átfedhetik egymást;

7. időben mozgás lehet a kategória szerkezeti elrendeződésében, és mozgás lehet a kategóriák között is.

A természetes nyelvek nyelvi kategóriái is a fenti módon jönnek létre. A nyelvi tevékenységre, a nyelvre vonatkozóan is van tudásunk, és ennek a szerveződése ugyanazokon az elveken alapul, mint más tapasztalatok esetében. Például a beszédcsелеkvésekre vonatkozó tudásunk is összetett és dinamikus sémákba rendeződik (lásd 2.1. fejezet). A kiegészítendő kérdéssel megvalósított beszédcsелеkvések prototípusa a fogalmi oldalon egy forgatókönyv: 'a beszélő rendelkezik valamilyen korlátozott tudással egy jelenetre vonatkozóan, a tudása hiányos; vélelmezi, hogy a beszélőtársa rendelkezik a hiányzó információval; a beszélőtárstól információt kér, verbális választ vár'.³³

A fentieknek megfelelően a nyelvi kifejezések leírása is a prototípuselv alkalmazásával lehet sikeres. Az iskolai nyelvtankönyvek azonban másfajta kategorizáción alapuló leírásokat tartalmaznak. A tudományos kategorizációnak azt a típusát képviselik, amely előzetesen adott tudományos fogalmi rendszerekbe próbálja a nyelvi tényeket (szükséges és elégséges feltételek teljesülése alapján) besorolni. A funkcionális kognitív nyelvészeti megközelítés szerint azonban a leírás akkor lehet eredményes, ha a tényleges nyelvi tevékenységből indul ki, és annak működésével analóg megoldásokat alkalmaz. Ezért könyvünkben a nyelvészeti kategorizáció is prototípuselvű.

Az elméleti megközelítés tehát meghatározott módszertannal kapcsolódik össze. A leírás használatalapúságra törekszik. A jelen munka ezt igen korlátozottan tudja megvalósítani. Törekszik arra, hogy tényleges nyelvi adatokat vizsgáljon, és a nyelvi kifejezéseket a diskurzusban, alkalmazásuk közegében mutassa be, a használatalapúságnak azonban határt szab a vizsgált szövegek köre és jellege. A könyv általánosításai részben empirikus vizsgálatokra és korpuszadatok elemzésére épülnek, részben azonban szakirodalmi megállapításokra támaszkodnak.

Az összetett mondat megközelítéséhez további kognitív nyelvtani alapfogalmak bevezetése is szükséges, ezért a következő, az elemi mondattal foglalkozó részben (lásd 2.1. fejezet) is folytatódik még az elméleti alapozás, de már szervesen összekapcsolódva az elemi mondat tárgyalásával.

³¹ Vö. Bybee 2010.

³² Vö. Wittgenstein [1952] 1992; kategoriális meghatározatlanság ('indeterminacy'), vö. Cuyckens–Zawada 2001.

³³ Lásd Kugler 2017b, vö. Croft 1994, 2003, Tátrai 2011: 95–97.

1. Rejtvény

Az alábbi gyakorlathoz arra van szükség, hogy reflektáljon saját tevékenységére. Ezért hasznos, ha valamilyen módon rögzíti a gondolatait úgy, ahogy azok felbukkannak (legegyszerűbb, ha azonnal kimondja ezeket, és erről hangfelvételt készít).

- a) Az alábbi kép egy tárgyat ábrázol. Ha nem ismeri fel biztosan, állapítsa meg, hogy mi lehet! Ha azonnal felismerte, ugorjon a 2. feladatra, vagy végeztesse el a gyakorlatot valaki mással, és az ő tevékenységét figyelje meg!
- b) Az a) feladatrészen kategorizációs kísérletet végzett. Elemezze a kategorizáció folyamatát, módszerét! Alkalmazza a reflexióban a kategorizáció fent tárgyalt műveleteit és jellemzőit!

2. Válaszoljon az alábbi kérdésekre! Ha a kérdéseket megválaszolhatónak találja, vonja le az ebből adódó következtetéseket! Ha nem, tegye ugyanezt!

- a) Melyik jobb melléknévpéldány: *ötös* (busz), *antropológiai*, *középső*, *nagy*?
- b) Melyik valósítja meg jobban azt, ami a FELSZÓLÍTÓ MONDAT?

- (i) *Kabátot leveszed, írod, amit mondok.*
- (ii) *Húzd be a függönyt!*
- (iii) *A szüleid majd hívjanak fel!*

c) Ha tudott válaszolni az a) és a b) kérdésre, indokolja meg a döntését!

2. Az elemi mondat

2.1. Az elemi mondat a diskurzusbán

Az elemi mondat a beszéd alapegysége. A mentális tartalmakat a beszélő valamilyen módon (tudatosan nem feltétlenül kontrollálva) elrendezi, ennek során „információcsomagokat” hoz létre.³⁴ Az információcsomag méretének határt szab a megnyilatkozó munkamemóriája, valamint az a tudás, hogy a beszélőtársának a memóriakapacitása, figyelme, értelmező tevékenysége is hasonlóan működik, mint az övé.³⁵ A mentális tartalmak nyelvi közlése ezért feldolgozható méretű „információcsomagok” előrehaladó aktiválásával történik a diskurzusbán.³⁶ Az információcsomagoknak nyelvi kifejezés(ek)ből álló, tehát szerkezettel rendelkező hangzasegységek felelnek meg. A hangzasegységek a hangzás és az értelem alapján elkülöníthető egységek a beszédben. A hangzasegységeknek jellemző szerkezetük van: többségükben elemi mondatok.³⁷ Az elemi mondat egy egyszerű jelenet megkonstruálása, tipikusan egy lehorgonyzott folyamat nyelvi kifejezése.³⁸

Az alábbi (1) példa egy hangzasegységekre tagolt rövid történet.³⁹ A tagolást a történetmondásról készített hangfelvétel tetszés szerinti alkalommal történő meghallgatása alapján kísérleti személyek végezték. Az (1) alatt az összesített eredmény látható, az a tagolás, amely az adatközlők többségénél megegyezett.

- (1)
(1/1) hát öm
(1/2) egy ilyen irodának tűnő helyiségbe beszaladt egy fiú
(1/3) egy öm fiata labb fiú
(1/4) gimnazistának tűnt
(1/5) és először elkezdett ő
(1/6) az egyik öm asztalnál kutakodni
(1/7) és keresett valamit kiborított fiókot
(1/8) majd
(1/9) mivel gondolom hogy semmit nem talált amire szüksége volt
(1/10) átszaladt a másik asztal
(1/11) másik részhez
(1/12) ott ott is volt egy asztal
(1/13) ott elkezdte kihúzgálni a fiókokat és ő
(1/14) és megtalálta a papírt ami amire valószínűleg szüksége volt
(1/15) és elrohant
(1/16) és nagyon izgatottan tette mindezt
(1/17) kint pedig sötét volt
(1/18) és narancssárga volt a fal

³⁴ Vö. Chafe 1979, 1988.

³⁵ Vö. Tomasello 2002: 77, 116, 141.

³⁶ Vö. Chafe 1979, 1988, Langacker 2001: 154, Tolcsvai Nagy 2010: 123–132, 2013: 280, Tátrai 2011: 84, Imrényi 2013a: 38.

³⁷ Lásd Chafe 1988: 3, Kugler–Markó 2014.

³⁸ Lásd Langacker 1987: 278, Tolcsvai Nagy 2010: 123, 2013: 279, Tátrai 2011: 84, Imrényi 2013a: 49, 2017a.

³⁹ A kísérlet és az elemzés Kugler–Markó 2014-ben olvasható, az idézett részek a 428. oldalon találhatók. Az (1) a Kivi 2 jelű adatközlőjének a narratívája.

- (1/19) még azt figyeltem hogy így
 (1/20) hogy volt megfestve
 (1/21) meg hogy először azt hittem hogy nem iroda
 (1/22) hanem la magánház
 (1/23) de aztán megfigyeltem hogy iroda
 (1/24) vagyis irodának tűnt [nevet]
 (1/25) ennyi szerintem

A többség által azonosított hangzasegységek közül csak 28% (az (1/1), (1/3), (1/5), (1/6), (1/8), (1/11), (1/22)) nem elemi mondat vagy több elemi mondatból álló összetett szerkezet. Az elemi mondat és az elemi mondatokból álló összetett szerkezetek aránya a hangzasegységeken belül tehát 72%. A hangzasegység elemi mondat volt 14 esetben, ez az összes hangzasegység 56%-a (lásd (1/2), (1/4), (1/10), (1/12), (1/13), (1/15)–(1/20), (1/23)–(1/25)). A több jelenetet reprezentáló hangzasegységek aránya ebben a kísérletben 16% volt.

1. Hangzasegység-kereső

- a) Az (1) narratíva hangzasegységei közül melyek tartalmaznak több elemi mondatot?
 b) Az (1)-ben melyek azok a „töredezett” szerkezetek, amelyekben az elemi jelenet bizonyos részletei elkülönülő hangzasegységekbe kerültek? Milyen részletek ezek? Mi motiválhatja a fragmentáltságot?
 c) Melyek azok a kifejezések az (1)-ben, amelyek nem a látott jelenetet figyeltetik meg, hanem a beszélőnek a saját konstruáló tevékenységére vonatkozó reflexióját?

Az (1) elbeszélője egy kísérletben vett részt,⁴⁰ az volt a feladata, hogy egy körülbelül félperces videóra vett eseménysor⁴¹ megtekintése után elmondja, mit látott. Az (1) narratíva létrehozásában a nyelvi konstruálás alapvető összefüggésben van a megfigyelésből származó információk feldolgozásával, a tapasztalattal.

A világról való tudás az elmében **sémákba** rendeződik, a tartalmak hálózatosan kapcsolódnak össze.⁴² A komplexebb sémák közé tartoznak az egy központi fogalom köré szerveződő tudásreprezentációk, a tudáskeretek és a dinamikus eseményeket sematizáló forgatókönyvek.⁴³

A **tudáskeret** „a világ egy meghatározott dolgát megjelenítő fogalommal kapcsolatos ismereteinket foglalja magában” (Tátrai 2011: 215).⁴⁴

Tudjuk például, hogy az íróasztal mire való, ezzel összefüggésben milyen az alakja, felépítése, jellemző anyaga stb. Az ÍRÓASZTAL tudáskeretének a része, hogy a felszíne, esetlegesen a fiókja alkalmassá teszi arra, hogy dolgokat helyezünk el rajta, illetve benne (vö. (1/6), (1/7)). A funkcióhoz tartozó meghatározott, tipikus forma és szerkezet időben-térben-közösségenként eltérő lehet.

A tudáskerethez képest dinamikus összetett fogalmi séma a forgatókönyv.⁴⁵

A **forgatókönyv** „események, cselekvések, történések szerveződéséhez kapcsolódó rendszerezett ismereteket ölel fel” (Tátrai 2011: 211).

⁴⁰ Vö. Kugler 2015a: 73–74.

⁴¹ A film megtekinthető itt: <http://youtu.be/ouo5zV70tIQ> (2015. augusztus 21-ei feltöltés).

⁴² Vö. Tolcsvai Nagy 2013: 151–158.

⁴³ Vö. Brown–Yule 1983: 241kk., Lakoff 1987: 285–286, Greene 1987/2005: 52, Tolcsvai Nagy 2001: 272–80, 2010: 43, 2013: 151–157, Tátrai 2010: 53–54. A forgatókönyv kialakulása az esemény- (‘event memory’), ill. epizodikus memóriával (‘episodic memory’) van összefüggésben (Greene 1987/2005: 52, vö. Tátrai 2010: 117–118).

⁴⁴ Lásd ‘frame’ (Radden–Dirven 2007: 9–11).

⁴⁵ Lásd másként *scenárió* (‘scenario’) vagy *szkript* (‘script’).

Vannak ismereteink arról, hogyan zajlik a keresés (vö. (1)), miért veszi kezdetét, mivel zárul le, mikor sikeres, mikor sikertelen stb. A beszédcselekvés típusainak (pl. a kérdésnek), az (1) példában olvasható narratíva megalkotásának is van forgatókönyve.

Az érzékelésből származó tapasztalat és annak feldolgozási módja, az észlelés és a megértés hatással van arra, ahogy a tapasztalatról nyelvi kifejezésekkel beszámolunk. Az érzéki tapasztalat feldolgozása sem egyszerűen ingervezérelt folyamat, hanem tudásvezérelt folyamat is.⁴⁶

Az észlelésben⁴⁷ alapvető szerepet játszik az **egészleges feldolgozás**: az egész elsődleges a részekhez képest. Az (1)-ben a szereplő fiúként való azonosítása a szereplő megjelenésének egészleges feldolgozásával történik, nem például a testrészek, illetve az azokat felépítő formák apró részleteiből épül ki, fokról fokra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a részek feldolgozatlanok maradnak (több kísérleti személy részletes leírást adott ezekről is), hanem csak azt, hogy nem a részek az elsődlegesek az alakfelismerésben. Az (1) részeseményei nem maradnak mozaikokban, a beszélő ezeket koherens történeté szervezi⁴⁸ a KERESÉS forgatókönyve alapján.

Az alakfelismerés mindig **előtér-háttér** viszonyban történik.⁴⁹ A tárgyakat például nem önmagukban, hanem a környezetükben, valamilyen háttérrel viszonyban észleljük. Az események szereplőinek a viszonyát is előtér-háttér viszonyban dolgozzuk fel.

Az érzékszervekkel felvett információ tehát nem önmagában „értelmes”, hanem az észlelő következtetési folyamatai révén nyer értelmet.⁵⁰

A *kiborít* ige fogalmi szerkezetében alapértelmezés szerint⁵¹ több sematikus figurát összekötő folyamat (a KIBORÍT folyamat) van leképezve. Az egyik sematikus figura, aki képes egy fizikai tárgyat szándékosan megragadni, mozgatni, a mozgatással megdönteni vagy felfordítani (vö. 'aki kiborít [valamit]'). A másik figura egy részben zárt, de egy releváns részén nyitott, más dolgok tartalmazására alkalmas (tartály jellegű) tárgy (vö. 'amit mozgat a kiborító, pontosabban amit olyan helyzetbe hoz, hogy a tartalmazott dolgok kikerülnek belőle'). A harmadik figura a tartalmazott tárgy (vö. 'amit a tartály mozgatásával a kiborító mozgásba hoz, és a folyamat végére a tartályból azon kívülre jut'). A negyedik figura az a felszín/hely, ahová az okozott mozgás során a tartalmazott tárgy eljut (vö. 'amire/ahova kiborít [valaki valamit]'). A figuráknak az ige által feldolgozott viszonyában a KIBORÍTÓ figura áll a figyelem előterében, ez az **elsődleges figura**. A KIBORÍTÓ energiája hat a többi figurára, közvetlenül a tartály jellegűre, közvetetten a tartalmazottra. Ezek az elsődleges figurához képest háttérként szolgálnak, **másodlagos figurák**. Az energiaáramlás irányának megfelel a figurák feltűnőség szerinti viszonya: tipikusan az elsődleges figura a nagyobb energiájú, az energia áramlását irányítani képes, kiindulópontként szolgáló figura, az ő aktivitásához mérve tipikusan kisebb energiájú, inkább ráhatott vagy háttérben álló a másodlagos figura. Az elsődleges figura aktivitásával közvetlenül a tartály jellegű figura áll viszonyban, az energia ezen keresztül hozza mozgásba a tartalmazott figurát, és ez kerül érintkezésbe a mozgás végpontjával, a felszínnel. A tapasztalat fogalmi megkonstruálásának ezek a viszonyai nemcsak a folyamatot feldolgozó kifejezés jelentésében képeződnek le, hanem a kifejezés mondatbeli viszonyaiban is megjelennek.

(2) a. Kiborítják az összes dobozt, de nincs. (Google)

(3) a. Kisebb tárgyakat kisebb dobozból kiborít és visszatesz, [...] (Google)

(4) a. Kiborított egy doboz kockacukrot az asztalra, és feltornyoza őket, mintha zsetonok lennének. (Google)

⁴⁶ Vö. Sekuler–Blake 2004: 491.

⁴⁷ Vö. Eysenck–Keane 1997, Sekuler–Blake 2004 (az alakfelismerésre főképp 277).

⁴⁸ Vö. Tátrai 2005: 217, Pléh 2014, Lukács és mtsai 2014: 1107–1112.

⁴⁹ Vö. Eysenck–Keane 1997, Sekuler–Blake 2004; Langacker 1987: 120–122, Radden–Dirven 2007: 28–30, 41–46. Az előtérben álló és a háttérben maradó entitás megnevezéspárjai: figura – alap (főként a pszichológiai szakirodalomban), trajektor – landmark (lásd Langacker munkáit), elsődleges figura – másodlagos figura/figurák (a jelen munkában az ige sematikus figuráinak a megkülönböztetésére, vö. Tolcsvai Nagy 2010: 56–63, 2013: 144, 2015: 40–47, Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017), elsődleges szereplő – másodlagos szereplő/szereplők (vö. Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017).

⁵⁰ Vö. Eysenck–Keane 1997: 94kk.

⁵¹ Itt nem vizsgáljuk a metaforikus jelentéseket, például 'kihoz valakit a sodrából'.

A (2a)–(4a) példák azt mutatják, hogy az elemi mondatban a fent tárgyalt sematikus folyamat egy bizonyos KIBORÍTÁSPÉLDÁNYRA vonatkozik, megfigyelhető jelenetként reprezentálódik, és el van helyezve időben, kötve van szereplőkhöz (vö. egyes vagy többes szám 3. személyűként megjelenített személyekhez). Az elbeszéléseket „személyfolytonosság” jellemzi, ezért az idézett részekben főnévvel nem dolgozódik ki újra a KIBORÍTÁS sematikus elsődleges figurája (a KIBORÍTÓ) a jelenet **elsődleges szereplőjeként**.⁵² A másodlagos figurák többféle elrendezésben dolgozhatók ki a jelenet másodlagos szereplőiként. A (2b)–(4b) a jelenetek eltérő szerkezetét mutatja be erősen leegyszerűsítő eljárással. Ebből látható azonban, hogy az igének ugyanaz a sematikus figurája, a jelenetnek ugyanaz a szereplője (a példákban ugyanaz a másodlagos szereplő) többféle függőségi viszonyban is kifejezhető.⁵³

- (2) b. vki_{KIBORÍTÓ} kiborít vmit_{TARTÁLY}
 (3) b. vki_{KIBORÍTÓ} kiborít vmiből_{TARTÁLY} vmit_{TARTALMAZOTT}
 (4) b. vki_{KIBORÍTÓ} kiborít vmit_{TARTALMAZOTT} vmire_{FELSZÍN}

A nyelvi tevékenységről, így a mondatnyi viszonyokról is van tudásunk. A másodlagos figurák sem egyformák a feltűnőségük alapján a fenti eltérő konstruálási módokban. A tárgyi viszonyban megjelenített szereplő esetében nagyobb közelségben, közvetlenebb energetikai viszonyban dolgozzuk fel a CSELEKVŐ és a TÁRGY viszonyát. A KIBORÍTÁS csak úgy valósulhat meg, hogy a CSELEKVŐ közvetlenül a TARTÁLYT mozgatja, de erre a közvetlen erőhatásra a nyelvi szerkezet csak a (2)(a),(b) esetében reflektál azzal, hogy a TARTÁLYT tárgyi viszonyban jeleníti meg. A (3)(a),(b) és a (4)(a),(b) a TARTALMAZOTT dolgot ábrázolja (metonimikusan) közvetlenebb viszonyban a CSELEKVŐ aktivitásával. A TARTÁLY a (3)(a),(b)-ben a TARTALMAZOTTHOZ képest a mozgatás térbeli kiindulópontjaként a háttérbe kerül (*dobozból*). A (4)(a)-ban a TARTÁLY MÉRCEKÉNT (metonimikusan) a TARTALMAZOTT jellemzésére szolgál (*egy doboz kockacukrot*), ezért a TARTÁLY újbóli kidolgozása másodlagos szereplőként, például KIINDULÓPONTKÉNT (*a dobozból*) már kevésbé volna természetes (lásd a (4c)-t, a kérdőjelek a kidolgozás problematikuságát jelzik). Tárgyi viszonyban pedig csak értelmezős szerkezetben volna lehetséges (lásd a (4d)-t), a doboznyi kockacukorral egyenrangú szereplőként (a (4)(a)-nak megfelelő jelenetben) nem (lásd a (4e)-t).

- (4) c. Kiborított (??a dobozból) egy doboz kockacukrot az asztalra
 (4) d. Kiborított egy dobozt, egy doboz kockacukrot az asztalra
 (4) e. Kiborított *egy dobozt [,/és] egy doboz kockacukrot az asztalra

A nyelvi kifejezés szerkezete (művelete) és a fogalmi szerkezet, az információcsomag szerveződése között analóg viszony van. Ez az összefüggés a nyelvi ikonikusság.⁵⁴

A **nyelvi ikonikusság** azt jelenti, hogy megfelelés van, illetve ismerhető fel a nyelvi kifejezés szerkezete és a konceptualizált tartalom között. Azaz „a nyelv szerkezete valamilyen módon reflektál a tapasztalat szerkezetére” (Croft 2003: 102).

⁵² A (2) fanfictionrészlet, korábban megnevezett szereplőkkel; a (3) blogbejegyzés egy kilenc és fél hónapos kisgyermekről, az egész bejegyzés róla szól; a (4)-ben a fejezet elején meg van nevezve a szereplő, akinek a (4) egy újabb cselekvését mutatja be.

⁵³ Az eltérő függőségi (főként a tárgyi és határozói) viszonyban is megkonstruálható szereplőkkel alkotott alternatív megoldások tanulmányozásához lásd Zsilka János mondatnyi-szemantikai munkáit (például Zsilka 1971); kognitív nyelvészeti megközelítésben lásd még ehhez Andor 2016-ot.

⁵⁴ Lásd Haiman 1980: 515, 516, 1985, Pusch 2001, Croft 2003: 102, Van Langendonck 2007, Radden–Dirven 2007: 53, Tolcsvai Nagy 2010: 12, Kugler 2015b: 20–22 és kk. elméleti áttekintéssel és gyakorlatokkal.

Például a hétköznapi történetmondásban az elemi mondatokkal megjelenített események sorrendje általában megfelel az események időrendjének, egymásra következésének és a cselekvés- vagy hatásláncnak.⁵⁵

2. Hogyan rendezi el a beszélő a részeseményeket az (1) történet megkonstruálásakor?

A beszélőtársak a tapasztalatokon a diskurzusban, egy közös **figyelmi jelenet** keretében osztoznak meg.⁵⁶ Figyelmük egyaránt irányul a nyelvi kifejezésekkel (nyelvi szimbólumokkal) hozzáférhetővé tett **referenciális jelenetre** és egymásra is. A **deiktikus perspektíva** lényege, hogy a beszélő a jelenetet saját kontextusfüggő kiindulópontjából figyelteti meg. A referenciális (deiktikus) tájékozódás központja (referenciális központ) az a kiindulópont, „amelyből a referenciális jelenet térbeli, időbeli és személyközi viszonyai reprezentálódnak” (Tátrai 2011: 34).⁵⁷

Az alábbi (5) elbeszélés ugyanabból a kísérletből származik, mint az (1), de ez egy másik adatközlő narratívája.

(5) Tehát akkor egy húszéves körüli fiú bement egy irodaszerű szobába, és elment először jobbra, ahol hát ott keres valamit, igen, és ott hát arra emlékszem, hogy ott valami dobozt kivett, volt egy ilyen fadoboz, abba keresett, de azt visszarakta, utána átment a szobának a bal oldalára, ahol emlékszem, hogy ott voltak ilyen volt egy számítógép, és ott is így kereste, húzkodta ki a fiókokat, és akkor az egyikbe talált egy papírt, és azzal kifutott... nagyon sietett, ezt már mondtam. Öő tehát úgy nagyjából nagyjából ennyire ennyire emlékszem. (Kivi)

Amikor a kísérleti személy az (5)-ben a *jobbra; átment a szobának a bal oldalára* kifejezésekkel érzékelteti a szereplő mozgásának az irányát, akkor az események feldolgozásának a kiindulópontja saját testhelyzete (a képernyővel/kijelzővel viszonyban). A megértés a diskurzusban azáltal válik lehetségessé, hogy „az emberek képesek a világot a saját fiziológiailag meghatározott kiindulópontjuktól eltérő kiindulópontokból is szemlélteni. Képesek beleképzelni magukat a másik helyébe, továbbá arra, hogy magát a figyelmi jelenetet, benne saját magukkal, egy »külső« nézőpontból szemléljék. Ennélfogva képesek arra is, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet olyan kiindulópont(ok)ból figyeljenek, illetve értsenek meg, amely(ek)et a megnyilatkozóként fellépő beszédpartnerük az adott nyelvi szimbólumokkal felkínál a számukra” (Tátrai 2011: 32).

A tudatosság szubjektuma, alapértelmezés szerint a konceptualizáló és megnyilatkozó szubjektum is kontextusfüggő kiindulópont (a referenciális központhoz, a deiktikus kiindulópontához hasonlóan).

„A tudatosság szubjektuma kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a mondás) kötődik.” (Tátrai 2011: 34)⁵⁸

3. A figyelem működése

- a) Az (1) narratívában mikor említi először a beszélő a figyelem középpontjában álló szereplőt? Milyen események válnak elérhetővé ennek a szereplőnek az aktiváltságán keresztül?
- b) Az (1/2)-ben miről mire helyeződik át a figyelem?
- c) Mi a magyarázata annak, hogy előbb történik meg a fiú külsejének a leírása, és csak később a helyisége, a tágabb környezeté?

⁵⁵ Lásd Langacker 1991: 13, 2008: 103kk., 2009: 148, Tomasello 2002, Tátrai 2011: 172–175.

⁵⁶ Lásd Tátrai 2011: 34–35.

⁵⁷ Vö. Langacker 1987: 126–128.

⁵⁸ A meghatározás forrása Sanders–Spooren 1997, lásd még Tolcsvai Nagy 2001: 126, 2013: 165–168, Tátrai 2005: 220–226, Kugler 2013.

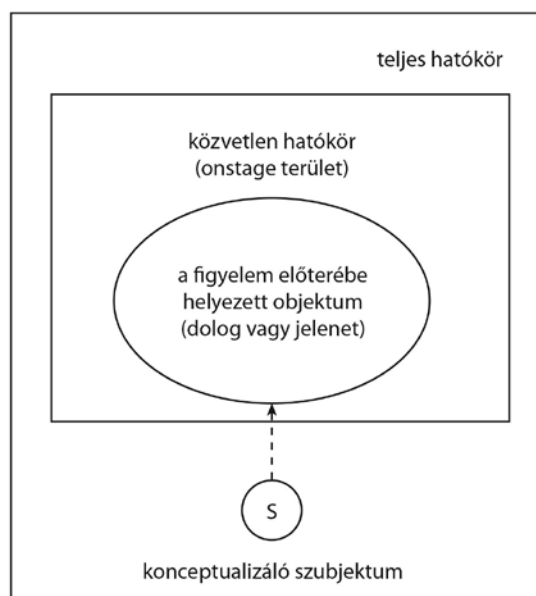
- d) Milyen idejű igealakok vonatkoznak az (1)-ben a fiú cselekvésére? Mi motiválja ezt a megoldást? Milyen hatást érne el az elbeszélő jelen idejű igealakok alkalmazásával?
- e) Hogyan lehet értelmezni az (1/12) és az (1/13) hangzágységben az *ott* kifejezést?

(1/12) *ott ott is volt egy asztal*

(1/13) *ott elkezdte kihúzgálni a fiókokat és ő*

A jelenetet megkonstruáló szubjektum működésének minden megnyilatkozásban meghatározó szerepe van, de meg tudunk különböztetni **szubjektív** (illetve szubjektivizáltabb) és **objektív** (illetve objektivizáltabb) **konstruálási módokat**. Ez a két konstruálási mód a konceptualizáló (szubjektum) és a feldolgozott, megértett objektum/jelenet (dolog, esemény) aszimmetrikus viszonyán alapul.⁵⁹ A 2. ábra ezt a viszonyt mutatja be. S ('subject/conceptualizer') jelöli a konceptualizáló szubjektumot, aki a teljes hatókör⁶⁰ része. A szaggatott nyíl szimbolizálja a konstruálást, amelynek megfelelően az objektum a színre kerül (lásd onstage terület).⁶¹

2. ábra. Szubjektum és objektum aszimmetrikus viszonya. Langacker 2006: 19 alapján.

Az elemi mondatban (ill. összetett mondat részeként a tagmondatban), a nyelvileg megkonstruált elemi jelenetben valami (dolog, viszony, esemény) a színen ('onstage') van, erre irányul a beszélőtársak figyelme, míg a diskurzusvilág más tényezői az alap részeként feldolgozódnak, de a háttérben ('offstage') maradnak (lásd a 2. ábrát).

A diskurzusvilág alapja ('ground') a közös figyelmi jelenet, az az interszubjektív (egymásra figyelő, egymást megérteni szándékozó feleket – a megnyilatkozót és a beszélőtársat –, az ő társas interakciójukat feltételező) kontextus, amelyben a nyelvi tevékenység zajlik.⁶²

⁵⁹ Lásd Langacker 1987: 128–132, 2006: 18, 2008: 77, 260–264. Vö. még Verhagen 2005: 17–18.

⁶⁰ Vö. 'overall/maximal scope'.

⁶¹ Vö. 'immediate scope'.

⁶² Lásd Langacker 2008: 259, Tátrai 2011: 31, Tolcsvai Nagy 2013: 23–24.

Egy dolog/esemény objektíven konstruálódik meg a konceptualizáló szubjektum (S) kiindulópontjából akkor, ha azt a figyelem fókuszában álló objektumként a konceptualizáló nyelvi kifejezések révén hozzáférhetővé teszi (a partner és a maga számára), vagyis – színházi metaforával élve – színre viszi azt.

Egy dolog szubjektíven konstruálódik meg, ha nincs a színen, hanem a teljes hatókör részeként feldolgozódik, de implicit marad.

Az a kiindulópont, amelyből a jelenet fogalmilag és nyelvileg megkonstruálódik, kifejtett (explicit, objektivizált) és bennfoglalt (implicit, szubjektivizált) is lehet. A szubjektivizáltan megkonstruálódó beszélő tehát nem reflektál önmagára a tudatosság szubjektumaként.⁶³

4. Beszélői reflexió

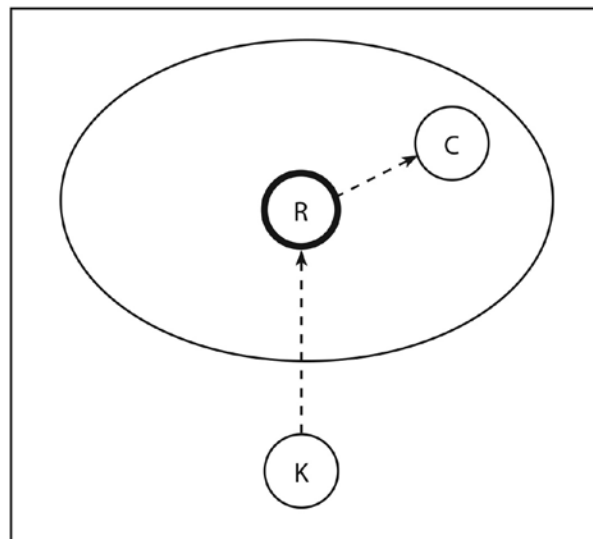
a) Az alábbi három szerkezet közös jellemzője, hogy vélekedést közöl. Ki a vélekedő szubjektum? Milyen hasonlóság és különbség figyelhető meg a konstruálási módban?

- (1/9) *mivel gondolom hogy semmit nem talált amire szüksége volt*
 (1/14) *és megtalálta a papírt ami amire valószínűleg szüksége volt*
 (1/21) *meg hogy először azt hittem hogy nem iroda*

b) Az (5)-ben melyek azok a részek, amelyekkel a beszélő színre viszi saját mentális működését, reflektál önmaga nyelvi tevékenységére?

A feldolgozott esemény előtér-háttér viszonyai leképeződnek az elemi mondat szerkezetében.⁶⁴ A jeleneten belül általában egy könnyebben hozzáférhető kiindulópontból, a referenciapontból (lásd az alábbi 3. ábrában R-rel jelölve) helyeződik át a figyelem a profilban álló célszerkezetre (lásd a 3. ábrában C-vel jelölve). A K a konceptualizálót jelöli.

3. ábra. Referenciapont-szerkezet. Langacker 1999: 174 alapján.⁶⁵

⁶³ A tudatosság szubjektumának értelmezésére lásd a keretes definíciót (vö. Sanders–Spooren 1997: 87kk., a magyar szakirodalomban Tolcsvai Nagy 2001: 126; Tátrai 2005: 221, 2011: 34).

⁶⁴ A nyelvi konstruálásban előtér-háttér viszonyra lásd Tolcsvai Nagy 2010: 32–33, 2013: 139–144, Kövecses–Benczes 2010: 149–151, vö. Radden–Dirven 2007: 28–30, 41–46.

⁶⁵ Vö. Tolcsvai Nagy 2005, 2010: 81, 2013: 256, Brdar–Brdar-Szabó 2013: 219.

A **referenciapont-szerkezet**⁶⁶ „fogalmi és nyelvi struktúra, amelyben egy könnyen hozzáférhető fogalom kiindulópontként szolgál egy másik, gyakran nehezebben hozzáférhető fogalom figyelmi fókuszálására” (Tolcsvai Nagy 2013: 385).⁶⁷

5. Hogyan működik a referenciapont-szerkezet az alábbi kifejezésekben?

a)

(1/10) átszaladt a másik asztal

(1/11) másik részhez

(1/12) ott ott is volt egy asztal

(1/13) ott elkezdte kihúzgálni a fiókokat és ő

b)

(i) **A nővérem férjének a családjáról meg semmit sem tudni, már tizen éves kora óta egyedül él** (Google)

(ii) **Li-Po zen-mester gyakran meglátogatta barátját, egy másik kolostor vezetőjét, Chao-Ma zen-mestert.** (Google)

(iii) (5) [...] **ott valami dobozt kivett, volt egy ilyen fadoboz, abba keresett, de azt visszarakta** [...]

(iv) (5) [...] **húzkodta ki a fiókokat, és akkor az egyikbe talált egy papírt** [...]

6. Mi jellemzi a perspektíva alapján az alábbi mondatpárokat?

(i) **A Real Madrid legyőzte a Valenciát** (Google)

(ii) **A Valencia kikapott a Real Madridtól.**

(iii) **Mentőhelikopter vitt egy sérült gyermeket a kórházba.** (Google)

(iv) **Mentőhelikopter hozott egy sérült gyermeket a kórházba.**

(v) **Ne zárd ki a kutyát!**

(vi) **Ne zárd be a kutyát!**

Az elemi mondattal a megnyilatkozó egy elemi jelenetet (tipikusan egy lehorgonyzott folyamatot) figyeltet meg a diskurzusban. A(z) episztemikus lehorgonyzás az a művelet, amely által az elemi mondat kifejezései vonatkozni tudnak a referenciális jelenetre.⁶⁸

Az episztemikus lehorgonyzás⁶⁹ szemantikai természetű viszony a nyelvi kifejezés és a diskurzus alapja között, amely által „a típusból példány jön létre” (például a főnévből a referenciális jelenet résztvevőjeként megértett, dologpéldányt jelölő nominális; az igéből a grammatikai idő és mód kifejezésén keresztül folyamatpéldányt jelölő igealak). A lehorgonyzás lehetővé teszi „a referenciális vonatkozásokat, egy (vagy több) meghatározott dologpéldány vagy folyamatpéldány megjelölését a kategórián belül, az alaphoz viszonyítva, a beszélő figyelemirányításának megfelelően” (Tolcsvai Nagy 2013: 382).⁷⁰

A referenciális jelenet és az alap között episztemikus lehorgonyzással létesülő viszony a lehorgonyzó predikáció. Az alappal való kapcsolat létesítése azonban többféle módon valósulhat meg:

⁶⁶ Vö. 'reference point structure'.

⁶⁷ Vö. Langacker 1991: 207, 1999: 171–201, 2006: 22, 2008: 83, Pelyvás 1998, 2006, 2013, Tátrai 2011: 70–71, 197.

⁶⁸ Vö. Tátrai 2011: 212.

⁶⁹ Vö. 'epistemic grounding', Langacker 1987: 127.

⁷⁰ Lásd bővebben Tolcsvai Nagy 2013: 161–165. Vö. Langacker 1987: 126–128, 1991, Brisard 2002.

1. magát a viszonyt nem profilálva, hanem a lehorgonyzott dolgot, viszonyt, folyamatot előtérbe helyezve mindig az elemi jeleneten belül; a lehorgonyzó kifejezés ilyenkor rendkívül sematikus jelentésű (pl. *a fiú; berohant; megtalálta volna*); ezt nevezzük **episztémikus lehorgonyzásnak** ebben a munkában;

2. profilálódik az alap és a célszerkezet közötti elérési viszony, maga a lehorgonyzó predikáció is, de aktiváltsága csak ideiglenes, a figyelem a célszerkezetre helyeződik át; a lehorgonyzó kifejezés ilyenkor bizonyos mértékben részletezett jelentésű (pl. valószínűleg, azt hiszem); ezt nevezzük **lehorgonyzó predikációnak** ebben a munkában;⁷¹ a lehorgonyzó predikáció megvalósulhat az elemi mondaton belül (pl. *Most valószínűleg sikerülni fog*), de önálló elemi mondat is elvégezheti ezt a műveletet, és a célszerkezet is lehet elemi mondat (pl. *Azt hiszem, most sikerülni fog*).

A típus-példány viszonyra a kognitív nyelvtan leggyakrabban **séma-megvalósulás viszonyként** hivatkozik.⁷² Mint már szó volt róla (lásd 1. fejezet), a világról szerzett tudás az elmében **sémákba** rendeződik az absztrakció és a sematizáció műveletei révén.⁷³ Például a *fiók* főnév jelentése is séma, a konkrét fiókta-pasztalatokból absztrahálódott, sematizálódott. Nem rögzíti a konkrét tapasztalatoknak minden részletét, tartalmazza azonban a rájuk általánosan érvényes és a konceptualizáló számára lényeges információkat. A *fiók* főnév a diskurzusba történő lehorgonyzás által előhívja ezt a fogalmi szerkezetet, de nem általános érvénnyel, hanem a referenciális jelenet fiókpéldányára vonatkoztatva.

(1/13) ott elkezdte kihúzgálni a *fiókokat* és ő

(5) [...] ott is így kereste, húzkodta ki a *fiókokat* [...]

Az (1/13) és az (5) megismételt részletében a kiemelt főnévi szóalakok határozottként horgonyzódnak le a névelő által meghatározott, specifikus példányokra, több fiókra vonatkoznak. A *fiók* főnév fogalmi szerkezetéből nem aktiválódik minden (például az sem, hogy milyen anyagból készült), a KIHÚZKODÁS, KIHÚZGÁLÁS folyamatával viszonyban, annak másodlagos szereplőjeként az kerül előtérbe, hogy meg lehet fogni (tipikusan a fogantyújánál), vízszintesen el lehet mozdítani, a tágabb kontextus alapján pedig az a releváns, hogy így bele lehet látni (hiszen a narratíva központi szerkezete a keresés forгатókönyve). Hasonlóképpen a fenti példákban kihúzgálási események megvalósulásáról is szó van, ezt az *elkezdte kihúzgálni; húzkodta ki* igealakok jelölik lehorgonyozva időben (múlt), módban (kijelentő mód), személyhez (a cselekvőhöz, lásd E/3.; továbbá határozott, harmadik személyű másodlagos szereplőhöz).

Nemcsak az elemi nyelvi kifejezések **szimbolikusak** abban az értelemben, hogy funkció és forma (fogalmi szerkezet és hangzás⁷⁴) konvencionálódott összekapcsolódását képviselik,⁷⁵ hanem az összetett szerkezetek is. Az 1. fejezetben már megfigyeltük, hogy a *kiborít* igével jelölt folyamatot eltérő módokon, eltérő mondat-tani megoldásokkal is színre lehet vinni.

A konstrukciók funkció-forma párként konvencionálódott összetett nyelvi szerkezetek.

A konstrukciós nyelvtani megközelítés⁷⁶ szerint:

- egy nyelv grammatikája hasonló módon reprezentálódik, mint a nyelv szavai; a nyelv kiterjesztett lexikonként, konstrukciókban konvencionálódik;⁷⁷
- a szavak és a nagyobb szerkezetek egyaránt funkció-forma párok, konstrukciók (természetesen vannak különbségek a belső komplexitásban stb.);
- a nyelvtan összefüggésben lévő konstrukciók hálózata;

⁷¹ Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a lehorgonyzó predikációnak ez a leszűkített értelmezése még nem bevett eljárás a szakirodalomban.

⁷² Vö. Tolcsvai Nagy 2010: 38–45, 2013: 161–165.

⁷³ Vö. Tolcsvai Nagy 2013: 151–158.

⁷⁴ Vagy más érzékelhető forma, például a jelnyelvek esetében a „fonológiai pólus” vizuális.

⁷⁵ Vö. Langacker 1987: 11–12.

⁷⁶ Vö. Goldberg 1998: 205, Croft 2003: 102.

⁷⁷ Lásd „The entire language is captured by an extended lexicon, or »construction«” (Goldberg 1998: 205).

- az elemi mondatok típusaival összefüggő konstrukciók az emberi tapasztalat számára alapvető, központi esemény- vagy jelenettípusokat⁷⁸ kódolnak (pl. 'vki azt okozza, hogy vmi mozgásba jön');
- az alaptapasztalatokhoz kötődő konstrukciók korán megjelennek a nyelvelsajátításban, és gyakoriak; ilyenek például az általános 'céllal tárgyat mozgat' jelentésű könnyű igéknek (v. funkcióigék, vö. 'light verbs') (pl. *ad, tesz, vesz*) a mintázatai;
- a konstrukciós jelentés a nyelvelsajátításban az egyes igék révén megtanult jelentések absztrahálásával jön létre, a példányokat ugyanis mintázatokként (mintázatok részeként) kategorizáljuk a nyelvelsajátítás során (pl. az *ad* igét *valaki ad valakinek valamit; valaki ad valakire valamit* és más szerkezetekben tanuljuk meg, a jelentését szerkezetfüggő módon vonatkoztatjuk el); a szótár nagyságával ezért korrelál a szintaxis „fejllettsége”;⁷⁹
- szemantikailag hasonló igék erős tendenciát mutatnak arra, hogy hasonló konstrukciókban realizálódjanak.

1. táblázat. Az okozott állapotváltozás mint konstrukció

mondat	<i>A banánokat</i>	<i>csíkokra</i>	<i>vágjuk fel.</i>	[valamivel]
mondatrészi viszonyok	tárgyi viszony az igével	eredményhatározói viszony az igével	lehorgonyzott igealak, a mondat gyökércsomópontja	eszközhatózó viszony az igével
a folyamat és a sematikus figurák viszonya	amit vágunk / 'a vágott valami'	vágott állapot	VÁGÁS/DARABOLÁS, aki vág / a vágó	amivel vágunk / (éles) eszköz
a figurák tematikus szerepe	PAT (páciens)	RES (rezultátum)	AG (ágens)	INSTR (instrumentum)
Konstrukció: okozás, okozott állapotváltozás	ELSZENVEDŐ	OKOZAT	OKOZÁS ÉS AZ OKOZÓ	KÖZVETÍTŐ/ESZKÖZ

Az 1. táblázat egy konstrukciós sémát és annak egy konkrét megvalósulását (lásd a mondatot) mutatja be funkció és forma megfeleléseiben. A tagonkénti megfelelést vonalak jelzik. A mondat viszonyhálózat (lásd Imrényi munkáit), minden kifejezése összetett szerkezet, amely viszonyaiban értelmeződik. A viszonyok sematikus (pl. a tárgyi viszony jelentése: 'a folyamat és másodlagos figurájának a viszonya, a folyamat tipikusan erre a figurára irányul'; a PAT/páciens szerep jelentése: az a szereplő, akire egy másik szereplő energiája hat, és ennek során állapotváltozáson megy keresztül') és konstrukcióspecifikusan is leírhatók (lásd VÁGÁS/DARABOLÁS, 'amit vágunk; amivel vágunk').

⁷⁸ Vö. 'conceptual archetypes', Langacker 1991: 294kk.

⁷⁹ Goldberg 1998: 209.

7. Megvalósítják-e a fenti OKOZOTT ÁLLAPOTVÁLTOZÁS konstrukciós sémát az alábbi mondatok? Milyen szempontok alapján lehet leírni ezeknek a példányoknak a viszonyát a fent bemutatott konstrukciós sémához?

- (i) *Hogyan lehet a legfinomabbra megfőzni a kukoricát?* (Google)
- (ii) *mindkét csőből egyszerre tüzelve cafatokra lőtte a farkast* (Google)
- (iii) *közelharcban nemsokára ájultra verték a Hóhérokat* (Google)
- (iv) *[Sz. a földön fetrengett,] ájultra nevette magát* (Google)
- (v) *nagyon részegre ittam magam* (Google)

8. Beilleszthetők-e a fenti sémába a *vág* ige alábbi adatai? Milyen szempontok alapján lehet leírni ezeknek a példányoknak a viszonyát a fent bemutatott vagy valamely más konstrukciós sémához?

- (i) *A baba haját rövidre vágta, [...]* (MNSZ)
- (ii) *a 9. percben Borsos egy bedobás után vágta a korongot az amúgy remeklő Marin bal válla fölött az Alba Volán ketrecébe.* (MNSZ)
- (iii) *A bányaművek, villanyfejlesztők és megzsilipezett műárkok mellett elhaladva, végül egy szűk völgynek vágunk neki, fölfelé a hegyoldalnak.* (MNSZ)
- (iv) *A harmadik az élre vágott, [majd lemaradt utolsónak]* (MNSZ)
- (v) *A citerás Berci a pofámba is vágta: [idézet]* (MNSZ)

9. Az *ad* ige alapjelentésében a TÁRGYMOZGATÁS konstrukcióval asszociálódik (vö. *ad valaki valamit valakinek*). Hogyan lehet a fenti (1.) táblázathoz hasonlóan (vagy egy új javaslatban) leírni a konstrukciós sémát?

Az alábbiakban nyelvi adatok vizsgálatához ajánlunk fel szempontokat, ezek megszűrhetők, kiegészíthetők újakkal stb. Melyik kérdés hogyan járult hozzá a konstrukciók keletkezésének, változásának a megértéséhez?

Szempontok:

- a) Van-e mozgás a fizikai térben?
- b) Van-e mozgató?
- c) Milyen természetű DOLOG a tárgyként reprezentált szereplő?
- d) Milyen bővítménye(i) van(nak) az ige(nak)?
- e) Alternatívája-e a konstruálásban az igés kifejezésnek a megfelelő főnévből képzett ige (pl. *felhatalmazást ad ~ felhatalmaz*)?

Adatok:

- (i) *Ez esetben a közmútulajdonosok vagy közmű-üzemeltetők a rendelkezésükre bocsátott adatokat más természetes vagy jogi személyeknek nem adhatják tovább.* (MNSZ)
- (ii) *A város ad otthont annak a rendezvénynek, mely szeptember 9-én 15 órától kezdődik a Református Nagytemplomban [...]* (MNSZ)
- (iii) *[Személynév] szerint a csatlakozás a [Szervezet]hez ismét lökést ad majd a gazdasági növekedésnek* (MNSZ)
- (iv) *[...] a [Zenekar] ad koncertet.* (MNSZ)
- (v) *[politikus] nem ad világos választ.* (MNSZ)
- (vi) *A [intézmény] nemcsak a víz által elmosott házak újjáépítéséhez ad támogatást, hanem a térség falvainak fejlesztéséhez is hozzá kíván járulni* (MNSZ)
- (vii) *néhány program olyan rugalmas „eszközöket” ad a felhasználó kezébe, amelyekkel meg tud oldani olyan feladatokat, amelyeket a tervezők előre nem láttak* (MNSZ)

(viii) [...] *nyilatkozatot ad a párizsi rádióban [...]* (MNSZ)

(ix) *Az agrárdemonstrációt elutasító szervezet szerint az érdekegyeztetés lehetőséget ad a társadalmi párbeszéd felújítására az agrárügyekben.* (MNSZ)

(x) [...] *ez reményt ad arra, hogy az államháztartási reform is sikeresen felgyorsul.* (MNSZ)

10. Hogyan értjük meg az alábbi mondatokat?

(i) *A magyar csatár két [jégkorong]mérkőzés alatt feljátszotta magát a második sorba, ahol azonnal betalált.* (Google)

(ii) *[David Amerson vezette is a teljes ligát 13 pickkel,] és feljátszotta magát az 1. körösnek tartott cornerek közé.* (Google)

(iii) *A harmincnégy éves Lina Hamilton a Terminator II. című filmben nyújtott alakításával „feljátszotta” magát a hollywoodi sztárok élvonalába.* (Google)

Az elemi mondatok sokfélék. Felismerhetők azonban konstrukciók, különböző sematizáltsági szinten is megragadható mintázatok még ebben a nagy változatosságban is. Az elemi mondatokhoz összetett fogalmi sémaként a beszédcselekvés mentális modellje (forgatókönyve) és a polaritás, a formai oldalon pedig tipikus (sematikus) szintaktikai szerkezet kapcsolódik (bizonyos függőségi viszonyok, bizonyos szórendi elrendezésben). Ezt az összetett szerveződést többdimenziós hálózatként érdemes elgondolni, modellálni és leírni.

2.2. Az elemi mondat mint többdimenziós hálózat⁸⁰

2.2.1. A mondattípusok kapcsolatrendszere

A prototipikus elemi mondattal a beszélő egy lehorgonyzott folyamatot ábrázol, visz színre (lásd a 2. ábrát). Az elemi mondatban a folyamat le van horgonyozva a diskurzus alapjához (lásd episztemikus lehorgonyzás), ezáltal a beszélőtársak a folyamat egy megvalósulására tudják vonatkoztatni. Például a *felhív* ige jelentése egy nagyon részletes fogalmi szerkezet, amely – a példában csak a ’telefonon felhív’ jelentésben – tartalmazza azt, hogy valaki (aki telefonál, a folyamat elsődleges figurája) egy másik személlyel (akit felhív, a folyamat másodlagos figurája) telefon segítségével (a folyamat további másodlagos figurája) kapcsolatba lépést kezdeményez. A (6) elemi mondatban a felhívás folyamata le van horgonyozva, a mondat egy a beszélő által feldolgozott felhívási eseményről szól.

(6) Felhívták.

A *felhívták* igealakkal a beszélő a felhívást olyan folyamatként figyelteti meg, amely az alap (a közös figyelmi jelenet) idejéhez képest korábbi (vö. múlt idő). A beszélő nem dolgozza ki részletesen a folyamat figuráit, az igealak azonban sematikus jelöli, hogy az elsődleges figura ’ők’ (vö. többes szám, harmadik személyű alany), a legfontosabb másodlagos figura (’akit felhívtak’) pedig egy a szituációban határozottként feldolgozott ’ő’ vagy ’ők’ (vö. harmadik személyű határozott tárgy).

⁸⁰ Ez a fejezetpont Imrényi András munkái (lásd a felhasznált irodalmak jegyzékét) és a szerzőnek Imrényi 2013a-ról írt ismertetése (Kugler 2014) alapján készült. Csak akkor találhatók pontos hivatkozások az egyes művekre, ha azokból idézetek vannak átemelve.

A prototipikus elemi mondat olyan konstrukció, amelynek mind a fogalmi, mind a formai oldala összetett. A fogalmi szerkezet jellemzői:

1. egy egyszerű jelenetet (a diskurzus alapjához lehorgonyzott folyamatot) figyeltet meg valamilyen kiindulópontból, valamilyen módon és elrendezésben (megkonstruált FOLYAMAT, SZEREPLŐK ÉS VISZONYAIK, KÖRÜLMÉNYEK);

2. **közlési funkciója** van:

a) a jelenetet pozitív vagy negatív polaritással konstruálja meg (polaritás);

b) megvalósít egy beszédcselekvéshez tartozó forgatókönyvi sémát (beszédcselekvés-érték).

(7) Az ügynökök felhívták Jolit.

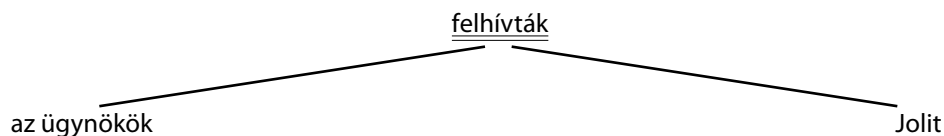
A (7) lehorgonyzott folyamatát a *felhívták* igealak jelöli. Az *ügynökök* kidolgozza a folyamat elsődleges figuráját, a *Jolit* pedig a másodlagos figurát. A konceptualizáló külső szemlélője a jelenetnek, a figyelmet az elsődleges szereplőn (*az ügynökök*) mint semleges kiindulóponton keresztül irányítja a felhívásra (a célszerkezetre: *felhívták Jolit*). A (7) a pozitív póluson konstruálja meg a jelenetet, a mondat állító. A (7) kijelentő mondat, amelynek „szemantikai pólusa egy olyan forgatókönyv, amelyben a beszélő tudáson, vélekedésen osztozik meg beszélőtársával, és tőle mentális feldolgozást, megértést vár (célozhatja továbbá ennek valamilyen elvárt következményét is)” (Kugler 2017b: 769).

Az elemi mondat nem írható le kielégítően a mondatrészi viszonyok feltárásával, mivel a mondat jelentésének kialakításában olyan viszonyok is szerepet játszanak, amelyek – bár lehetnek mondatrészek, illetve létrejöhetnek mondatrészek láncai között – nem a mondatrészi viszonyok függvényei. Ezeknek a viszonyoknak a jelölése elsődlegesen a szórend és a prozódia révén valósul meg.

- (8)
- a. Az ügynökök felhívták Jolit.
 - b. Az ügynökök hívták fel Jolit.
 - c. Jolit hívták fel az ügynökök.
 - d. Az ügynökök nem hívták fel Jolit.
 - e. Az ügynökök hívták fel Jolit?
 - f. Jolit nem hívták fel az ügynökök?

A (8) (b)–(f) elemi mondatok valamilyen szempontból (akár több szempontból is) eltérnek a (8a)-tól. A mondatrészi viszonyok alapján ezeket az eltéréseket nem lehet értelmezni, a hagyományos függőségi ágrajzzal ezeket a különbségeket nem lehet érzékelteni. A megszokott ábrázolás az összes fenti mondathoz azonos ágrajzot rendelne.

1. mondatára. Az ügynökök felhívták Jolit.

A mondattípusok nem függetlenek egymástól, hanem viszonyban állnak, viszonyaikban dolgozódnak fel. A mondattípusokon belül a központi, az alapértelmezésnek megfelelő (vagy alapbeállítású, vö. 'baseline')⁸¹ mondat típus a **semleges pozitív kijelentő mondat** (pl. (7)). A **semleges** azt jelenti, hogy az elemi mondat egyenletes hangsúlyozású, nincs helyi aktiválással (tipikusan nyomatékkal és szórenddel) kiemelt

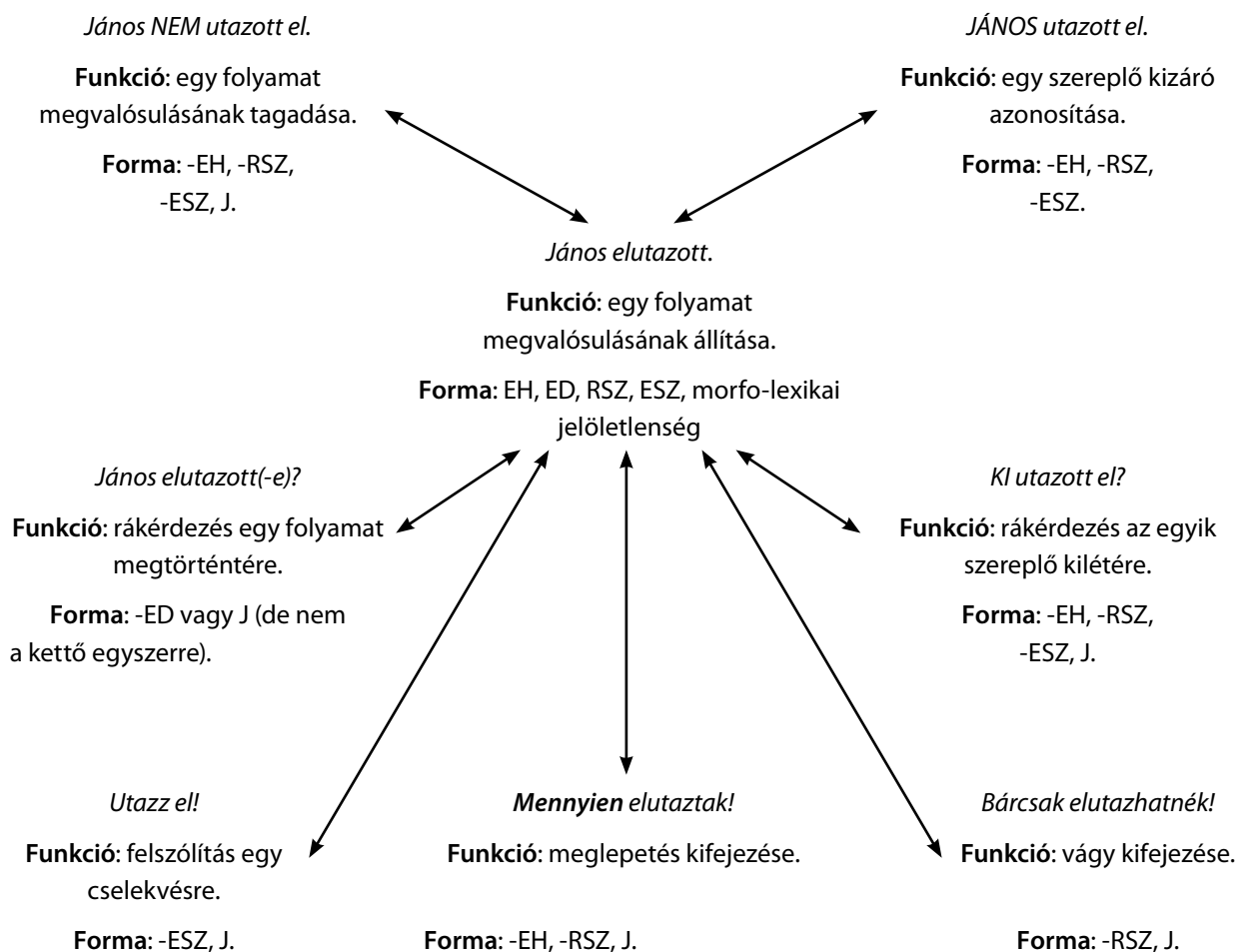
⁸¹ Vö. Langacker 2012.

hálózatrész. A **semleges** alapbeállításként kezelését motiválja, hogy az attól eltérő kiemelés bonyolultabb, összetett művelet, mindig feltételezi háttérként a semleges egészes feldolgozását. Például a (8c) megértéséhez fel kell dolgozni, hogy 'volt valaki, akit felhívtak az ügynökök', a kiemelés Jolit ehhez a háttérhez viszonyítva helyezi a figyelem fókuszába: a *Jolit* azonosítja azt a személyt, akit felhívtak az ügynökök. A **pozitív** a **polaritás** szempontja. Az állító mondat alapbeállításnak tekinthető a tagadó mondathoz képest.⁸² A **kijelentő mondat** is alapértelmezés szerinti (viszonyban például a felszólító vagy a kérdő mondattal), ezt motiválja forgatókönyvének egyszerűsége (más forgatókönyvekhez képest),⁸³ és kiemelkedő gyakorisága.⁸⁴

„A rendszer szerveződését tekintve elsődleges a [...] **semleges pozitív kijelentő mondat**, amely a *Mi történt? Mi a helyzet?* kérdésre válaszol, azaz nem igényel olyan különleges kontextust, amelyben a hallgató már részleges információval rendelkezik a szóban forgó eseménnyel kapcsolatban” (Imrényi 2017b: oldalsz. nélk.).

A mondat típusokat egy **sugaras hálózatban** helyezhetjük el, amelynek középpontjában a {semleges, pozitív, kijelentő} tulajdonságnyalábbal rendelkező mondat áll. A további típusokat pedig az jellemzi, hogy a funkciójuk valamilyen szempontból (polaritás, beszédcselekvés-érték, semlegesség) eltér ettől a kitüntetett típustól, amit a formai oldalon meghatározott morfológiai-lexikai, szórendi és/vagy prozódiai megoldások tesznek felismerhetővé. (Imrényi 2017b: oldalsz. nélk.)

4. ábra. A mondat típusok hálózata. Forrás: Imrényi 2017b: oldalsz. nélk.

⁸² Vö. Osgood 1980, Kálmán 1985, Szilágyi 1996: 110.

⁸³ Vö. Croft 1994, Langacker 2012.

⁸⁴ Vö. Givón 2001: 287.

A semleges pozitív kijelentő mondat típus (pl. *János elutazott*) funkciója, hogy a beszélő egy folyamattípus (pl. ELUTAZÁS) egy példányának időbeli megvalósulását állítja. E típust a funkcionális oldalon a {semleges, pozitív, kijelentő} tulajdonságnyalábbal írhatjuk le, a megformáltságot pedig egy prozódiai, szórendi és morfológiai jegyeket tartalmazó tulajdonságnyalábbal: {EH, ED, RSZ, ESZ, morfo-lexikai jelöltség}.

Az egyenletes hangsúlyozás (EH) azt jelenti, hogy minden kifejezést megközelítőleg azonos nyomatékkal ejtünk, egyiknek a hangsúlya sem emelkedik ki a többi rovására (*'János elutazott*). Az ereszkedő dallam (ED) fokozatosan csökkenő hangmagasságra utal. A bővítmények rugalmas szórendjének szempontja (RSZ) azt fejezi ki, hogy az ígét körülvevő kifejezések különböző sorrendjei egyaránt lehetségesek, és aránylag csekély szemantikai eltérést mutatnak (vö. a *János tegnap elutazott*, a *János elutazott tegnap* és a *Tegnap elutazott János* mondatokat). Az egyenes szórend (ESZ) a magmondat elemeinek, például az igekötős ige két tagjának sorrendjére vonatkozik. Végül a 'morfo-lexikai jelöltség' azt mutatja, hogy a mondat típusban nem találkozunk olyan morféimakkal (pl. felszólító módjel) vagy szavakkal (pl. tagadószó, kérdő névmás), amelyek funkciója a mondat típus jelölése volna. A központi mondat típus formájától való eltéréseket a megfelelő jegy elé tett mínuszjel fejezi ki, például az ereszkedőtől eltérő dallamminta használatát a -ED szimbólum jelöli, a 'morfo-lexikai jelöltség'-től való eltérést a jelöltség J jele mutatja.

[...] az egyes mondat típus-jelölő eszközök olykor együttműködnek egymással, máskor viszont kölcsönösen kizárják egymást. Az előbbi esetre példa, hogy a felszólító mondatot a fordított szórend (-ESZ) és a felszólító módjel (J) együttesen jelöli. Ezzel szemben az utóbbit látjuk az eldöntendő kérdéseknél: ezt a típust vagy az emelkedő-eső dallam (-ED), vagy az -e kérdő partikula (J) különbözteti meg a kijelentő mondatoktól, a kettő együtt azonban nem fordulhat elő. (Imrényi 2017b: oldalsz. nélkül.)

2.2.2. Viszonytípusok, dimenziók

Az elemi mondat tehát többféle viszonytípust képvisel, megértéséhez nem elég a mondatrészi viszonyok feldolgozása. Az eltérő viszonytípusok alkotta hálózatok az elemi mondat dimenziói. A mondat komplex hálózatának a modellálása három dimenzió leírásával történik.

Az **első dimenzió** (D1) a hagyományos mondatrésztípusokat tartalmazza, azaz például az alanyi, tárgyi és határozói viszonyt különbözteti meg. A **második dimenzió** (D2) a kidolgozó, a kiterjesztő és a felülíró kifejezések között tesz különbséget. Az egyszerű kidolgozástól eltérő műveleteket (kiterjesztés, felülírás) jelölő kifejezések operátorviszonyt létesítenek a mondat magkomponensével (röviden a magmondat) mint operandummal. A **harmadik dimenzióban** (D3) a kontextualizálás művelete válik leírhatóvá. A beszélő kontextualizáló kifejezésekkel irányítja a beszélőtárs értelmezői tevékenységét, segítve őt a megfelelő kontextus létrehozásában.

A **kontextus** „a diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai világát (tér- és időbeli viszonyait), társas világát (személyközi viszonyait) és mentális világát (mentális állapotait) magában foglaló interszubjektív viszonyrendszer, amely a résztvevők közös háttértudásaként a nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését teszi lehetővé” (Tátrai 2011: 212).⁸⁵

A **kontextualizáció** „a kontextus létrehozásának folyamata, amely magában foglalja a kontextusról kialakított addigi elképzelések módosítását, az esetleges pontosításokat, átalakításokat” (Tátrai 2011: 212).

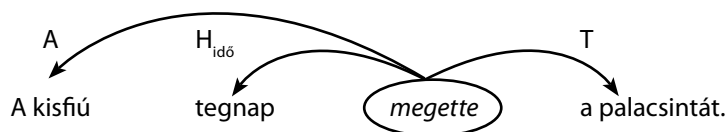
⁸⁵ Részletesen Tátrai 2011: 51–67.

2.2.3. Az első dimenzió (D1)

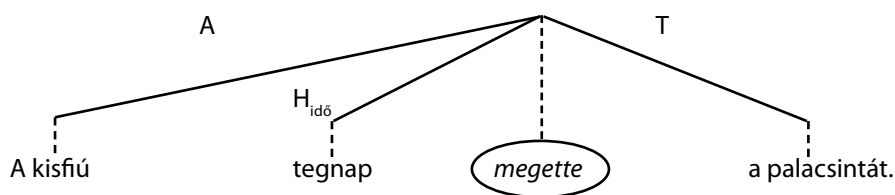
A D1 az elemi mondat mondatrészi, függőségi viszonyai alapján szerveződik. A hagyományos viszonyokkal: alanyi, tárgyi, határozói viszonyokkal jellemezzük a jelenet szereplőit és a körülményeit jelölő kifejezéseket. A jelzős viszony mindig valamilyen DOLOG fogalmat feltételez, JELLEMZŐ – JELLEMZETT DOLOG relációt vagy dolgok közötti ÖSSZETARTOZÁSI VISZONYT dolgoz fel. A mondatrészek nem építőkövek, hanem viszonyokat képviselnek, ezért az ábrázolásban viszonyként is jelöljük a függőségi viszonyokat (dependenciaviszonyokat). Láttuk, hogy a hagyományos ágrajz nem tükrözte a szórendi különbségeket (lásd 1. mondatára). Szükséges tehát alternatív ábrázolási módok bevezetése. Lássunk példaként a (9) mondat ábrázolási lehetőségei közül kettőt, amelyet ajánlunk.

(9) A kisfiú tegnap megette a palacsintát.

2. mondatára. A kisfiú tegnap megette a palacsintát. 1.

3. mondatára. A kisfiú tegnap megette a palacsintát. 2.

Az A, T, H (alanyi, tárgyi, határozói) kategóriák a viszonyokat címkézik az ábrákban, ezért a viszonyt jelölő vonalak fölött láthatók. A viszonyhálózati modellben azonban akkor is viszonyként értelmezzük a kategóriákat, ha a kifejezés indexében helyezzük el a mondatrészi viszony jelölését (pl. *A kisfiú*_{A/alany}). A semleges pozitív kijelentő mondat ábrázolásában dőlt betűs és (folyamatos vonallal megrajzolt) ellipszisbe foglalás emeli ki azt a hálózatrészt, amely sematikus az egész szerkezetet képviseli.

A fenti ábrázolások előnye, hogy szerkezetileg (ikonikusan) jól leképezik a függőségi viszonyokat. A 2. ábrázolásban görbe nyilak mutatnak az alaptag felől a bővítmény felé, ez megfelel az alapértelmezés szerinti kidolgozó viszonyoknak (vagyis annak, hogy a bővítmény az alaptag jelentésének egy alszerkezetét fogalmilag kidolgozza). Azt a csomópontot, amelyből a nyilak csak kifelé mutatnak, **gyökércsomópont**nak nevezzük. A 2. ábra előnye, hogy egyesíteni tudja a megjelenítésben a szórendet és a függőségi viszonyokat, ezért könnyen áttekinthető, elkészítése egyszerű.

A 3. ábrázolás előnye az, hogy jól láthatóvá teszi a szerkezetszövedéket (erre különösen összetettebb szerkezet ábrázolása esetén lehet igény). Hátránya, hogy minden csomópont kétszer szerepel: a hierarchikus viszonyban a szakaszok végpontja jelöli a csomópontot, a lineáris elrendezésben pedig a leírt kifejezés, a kettőt szaggatott vonal köti össze, jelölve a megfelelést. Ebben az ábrázolásban a legfelső csomópont képviseli a gyökércsomópontot.

Ha a fenti példamondat mondatrészi viszonyai nem semleges (hanem kiemelkedő nyomatókot tartalmazó, például *Tegnap ette meg a kisfiú a palacsintát*; *A kisfiú ette meg tegnap a palacsintát*), nem állító (hanem tagadó, például *A kisfiú tegnap nem ette meg a palacsintát*) és nem kijelentő mondatípusban fordulnak elő (pl. *Ki ette meg tegnap a palacsintát?* *A kisfiú egye meg a palacsintát!*), akkor ez hatással van a szórendre (lásd a 4. ábrát [mondatípusok]). A fenti ábrázolások csak a mondatrészi viszonyokat teszik láthatóvá. A kérdő

mondatos példában kiemelt *Ki* azonban nem azért nyomatékos, mert alany, hanem azért, mert kérdő névmás, az egész mondat pedig a kérdő mondatok egy típusát képviseli, és ezért jelöltebb, mint a kijelentő mondat. Ezekben a példákban olyan műveletek és viszonyok figyelhetők meg, amelyeket a fenti mondatábrázolások (lásd 2. és 3. mondatára) nem mutatnak meg. Ezeket a viszonyokat a második dimenzióban lehet kezelni.

2.2.4. A második dimenzió (D2)

Az első dimenzió jelentéstani szempontból azzal függ össze, hogy az ige milyen eseményt (helyzetet, jelenetet) ábrázol, és ennek milyen szereplői, körülményei vannak (pl. a cselekvő ige alanya a cselekvőt fejezi ki, tárgy pedig azt, akire vagy amire a cselekvés kihat). A második dimenzió szempontja az, hogy a mondatnak mi a **közlési funkciója** (kijelentő-e vagy sem; állító vagy tagadó), és hogy a közlési funkció meghatározásában, illetve jelölésében melyik kifejezés (hálózatrész) játszik döntő szerepet.

A **semleges pozitív kijelentő mondat** (a különleges nyomatékot nem tartalmazó, *Mi történt? Mi a helyzet?* kérdésre válaszoló pozitív kijelentő mondat) az **alapbeállítás**.⁸⁶ Ez felel meg az alapértelmezésnek mind a beszédcselekvés-érték, mind a polaritás szempontjából. Alapértelmezett volta a formai oldalon alaki jelöletlenséggel⁸⁷ kapcsolódik össze (más mondatípusok jelöltségével viszonyban). Az alapértelmezésnek megfelelő szerkezetet nevezzük alapbeállításnak (vagy alapbeállításúnak). Az ettől való eltérést jelöljük morfológiai-lexikai, szórendi és/vagy prozódiai eszközökkel (például felszólítómód-jel, fordított szórend, emelkedő-eső beszéddallam).

A prototipikus, alapbeállítás szerinti elemi mondat egy lehorgonyzott folyamatot mutat be. Ezek a mondatok a gyökércsomópontjukra, tipikusan az igré redukálhatók.⁸⁸ Például a (9) mondatot a (10) önmagában is képviselheti, ha minden szereplő és releváns körülmény hozzáférhető a beszélőtárs számára, ezért ezek nem igényelnek nyelvi kidolgozást.

(9) A kisfiú tegnap megette a palacsintát.

(10) Megette.

A D1 ábrázolásában a nyilak (vagy vonalak) a mondatrészekkel megvalósuló kidolgozói viszonyokat jelölik. A semleges pozitív kijelentő mondat gyökércsomópontja, igréje magmondat. A **magmondat**⁸⁹ sematikus mondategész, amely tartalmazza a lehorgonyzott folyamat kifejezését, képviselni tudja az egész elemi mondat beszédcselekvés-értékét (illokúciós típusát), egyértelművé teszi polaritását (pozitív/állító). Több magmondatípus van. Az alapbeállításnak megfelelő semleges pozitív kijelentő mondat magmondatát **protoállításnak** nevezzük.⁹⁰ A protoállítást az ábrázolásban dőlt betűvel jelöljük és ellipszisbe foglaljuk.

A (9) esetében az igealak (*megette*) protoállításként funkcionál, önmagában is képviselni tudja a mondatot (lásd (10)). Az igealak tehát nem „mondatrész”, hanem sematikus mondategész (vö. önhasonlóság).⁹¹ Ezt a viszonyt ragadja meg a protoállítás terminus. A protoállítás részletezőbb kidolgozását nem jelöljük külön jelekkel, csak a D1 függőségi viszonyaiban ábrázoljuk. A (9)-ben *A kisfiú*, *a tegnap* és *a palacsintát* kidolgozó szerepű kifejezés.

⁸⁶ Vö. ang. *baseline*.

⁸⁷ Vö. default státusz.

⁸⁸ Az összetett igei szerkezetekről néhány bekezdéssel később esik szó, lásd komplex protoállítás.

⁸⁹ Angol fordítása: *core, core component*.

⁹⁰ Angol fordítása: *proto-statement*.

⁹¹ Lásd Imrényi 2015.

A protoállítás terjedelme nagyobb is lehet, mint egyetlen igealak.⁹²

(11) [Személy ...] *lépéseket tesz* a Szent Korona közjogi rehabilitálása érdekében (MNSZ)

(12) [Főváros/kormány] *különbséget tesz* a szerb nép és a rezsim között. (MNSZ)

(13) *Fordulatot vett* [Személy] Voldemort-sagája (Google)

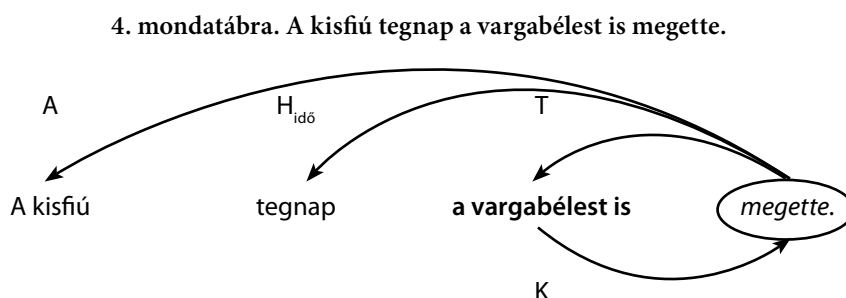
(14) A kormány *nyílt lapokkal játszott* a felsőoktatás átalakítása során (Google)

A (11)–(14) elemi mondatokban a dőlt betűvel kiemelt kifejezések funkcionálnak protoállításként. A *lépéseket tesz*; *különbséget tesz*; *fordulatot vett*; *nyílt lapokkal játszott* kifejezések komplex protoállítások. Protoállítás nemcsak igealak lehet, hanem folyamatként lehorgonyzott más lexikai szófajú szóalak is (leggyakrabban melléknévi vagy főnévi szóalak; például *A palacsinta finom*).

A protoállítás hangsúlyvesztéséhez vezető műveletek a **kiterjesztés** és a **felülírás**.⁹³ Ezek a műveletek operátor-operandum viszonyban működnek. A viszonyhálózat két csomópontja között egyidejűleg mondatrészi viszony is lehet (a D1-ben) és operátor-operandum viszony is a D2-ben.

A **kiterjesztés** művelete (jele: K) az eseménynek a szokásos, elvárt vagy megismert lezajlásához, a normának megfelelő helyzethez (pl. személyhalmazhoz) vagy mértékhez képest nagyobb intenzitású/mértékű vagy kiterjedtségű megvalósulását jelöli (lásd (15)). Például a (15)-ben *a vargabélest is* kifejezés azt jelöli, hogy a megismert desszertfogyasztáshoz képest még más édesség megevése is megtörtént. A D1 viszonyainak ábrázolását a mondat fölött, a D2 ábrázolását a mondat alatt közöljük.

(15) A kisiú tegnap a vargabélest is megette.

A K jelöli a kiterjesztés műveletét, a nyíl a kiterjesztő operátor felől (*a vargabélest is*; félkövér szedés is jelöli az ábrázolásban) az operandum (a kiterjesztett protoállítás: *megette*) felé mutat. A kiterjesztő művelet a formai oldalon nagyobb nyomattal jár, a (15) mondatban a kiterjesztő kifejezés hangsúlyos. A kiterjesztés következménye, hogy a mondat nem redukálható a protoállításra, mert nem a **MEGEVÉST** állítja, hanem annak a kiterjesztett jellegét figyelteti meg.

A **felülírás** (jele: F) műveletét az alábbi példákkal lehet szemléltetni.

- (16) a. MIT evett meg a kisiú?
 b. A PALACSINTÁT ette meg a kisiú.
 c. A kisiú RITKÁN eszi meg a sóskát.
 d. A kisiú NEM ette meg a sóskát.

⁹² Tehát nem azonos a hagyományos „állítmány” terminussal.

⁹³ Imrényi 2013 előtti munkáiban ezt a műveletet korlátozásnak nevezte, és K- ('K mínusz')-szal jelölte a kiterjesztés (K+) jelölésével viszonyban. A 2013a-ban a *fölülírás* alakváltozatot használta. A kiterjesztés és a felülírás részletes tárgyalására lásd Imrényi 2013a: 68–77, Imrényi 2017a. A terminusok angol megfelelői: *elaboration* (kidolgozás), *extension* (kiterjesztés), *overriding* (felülírás).

A (16) példák tartalmazzák a protoállításhoz (egy elemi esemény megvalósulásának állításához) szükséges elemeket (*evett meg; ette meg; eszi meg*, tehát a (9), (10), (15) mondatokhoz hasonlóan az igekötőt és az igealakot). Ez a hálózatrész mégsem tudja protoállításként alapértelmezett magmondat funkcióját érvényesíteni, a mondatok nem redukálhatók erre a szerkezetre. A protoállítás alapértelmezett funkciója (amely az igekötő és az ige egyenes szórendjéhez kötődik) és az ige előtti kifejezések (*mit, palacsintát, ritkán, nem*) jelentése konfliktusban áll, s ebben az összeütközésben az utóbbiak az erősebbek. A *mit, palacsintát, ritkán, nem* kifejezések funkciója:

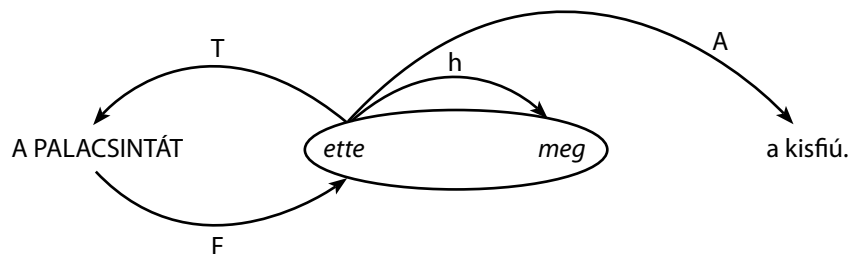
- *mit* (16a): a beszédcselekvés-érték megváltoztatása;
- *palacsintát* (16b): kiemelés/azonosítás;
- *ritkán* (16c): korlátozás;
- *nem* (16d): tagadás.

Ezek a kifejezések meggátolják, hogy a magmondat alapértelmezett protoállítás funkcióját (egy lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának állítását) a teljes szerkezet szintjén is érvényesítse. A protoállítás érvényvesztését a formai oldalon (ikonikusan) az ige hangsúlyvesztése és az **inverzió** jelöli. Az alapbeállítású igekötő+ige (egyenes) szórendtől elkülönítve ige+igekötő, azaz fordított szórend jelöli a protoállítás felülírását.

A felülíró kifejezések tehát meggátolják a magmondat alapértelmezés szerinti érvényesülését a mondatban. A (16) (a)–(d) mondatok funkciója nem az, hogy a MEGEVÉS (mint esemény) megvalósulását állítsák. A (16a) kérdő névmása (*Mit*) felülírja az alapértelmezett kijelentő beszédcselekvés-értéket, attól eltérő típust (kérdő mondatot) képvisel a példa. Hasonlóképpen az *Edd meg!* felszólításban is inverzió jelöli (a felszólító módú igealak mellett) a kijelentőtől eltérő beszédcselekvés-értéket és mondattípust. A (16d) tagadó kifejezése (*nem*) felülírja az alapértelmezett pozitív polaritást. A (16c) nem az evés megvalósulását ('az esemény megtörténik'), hanem annak az elvártnál kisebb gyakoriságát helyezi előtérbe ('csak *n*-szer történik meg az esemény'). Végül a (16b)-ben a *palacsintát* azért felülíró operátor, mert a beszélő nem a megevés megtörténtét állítja, hanem egy szereplőt azonosít ('Amit a kisfiú megevert, az a palacsinta'). A felülírás különböző eseteit tehát az alapértelmezéstől való elmozdulás (az azzal szemben érvényesülő funkcionális kontraszt) köti össze. Az alapértelmezéstől való eltérés jelölésének más eszközei is vannak, például az emelkedő-eső beszéddallam vagy az *-e* kérdő partikula az eldöntendő kérdésben.

A (16b) műveleteit az 5. mondatábrázolás szemlélteti. A felülírás jele: F, a nyíl a felülíró operátor felől az operandum felé mutat. A felülíró kifejezést nagybetű emeli ki. Az operandum az 5. ábrában egy hálózatrész (*ette meg a kisfiú*), az alaptagon keresztül a teljes láncra érvényes a felülíró művelet (az *a kisfiú* kidolgozó kifejezésre is). Ezt a hálózatrészt be lehet keretezni, ha az összetartozást ki akarjuk emelni, de ez nem feltétlenül szükséges. A kis *h* az elvált igekötő határozói eredetére, de már nem teljes értékű határozói funkciójára utal.

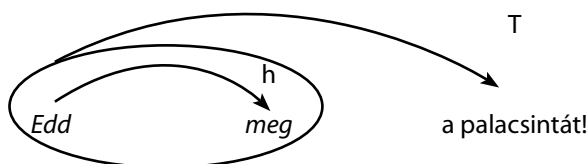
5. mondatábra. A palacsintát ette meg a kisfiú.

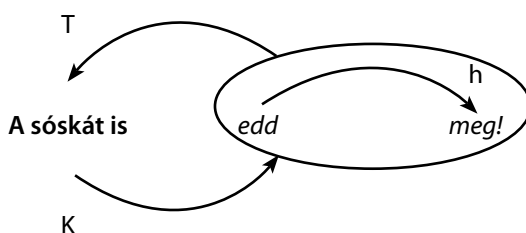
A felszólító mondatra sajátos magmondat jellemző, a pozitív felszólító magmondat, például *edd meg, írd fel, vegyetek részt*. A felszólító magmondat abban különbözik a protoállítástól (a semleges pozitív kijelentő mondat magmondatától), hogy felszólító módú igealakot tartalmaz, és fordított szórendű. A felszólító

magmondaton is elvégezhető a kidolgozás (6. mondatábra), a kiterjesztés (7. mondatábra) és a felülírás művelete (pl. A SÓSKÁT *edd meg!*).

6. mondatábra. Edd meg a palacsintát!

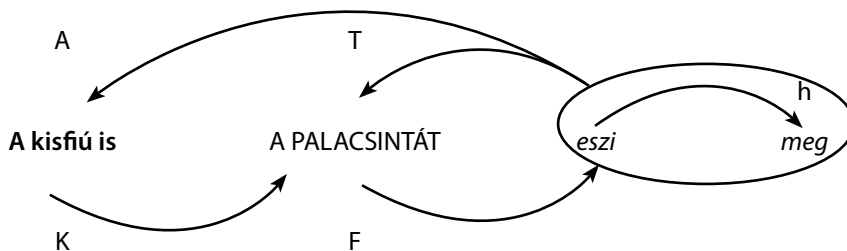

7. mondatábra. A sóskát is edd meg!

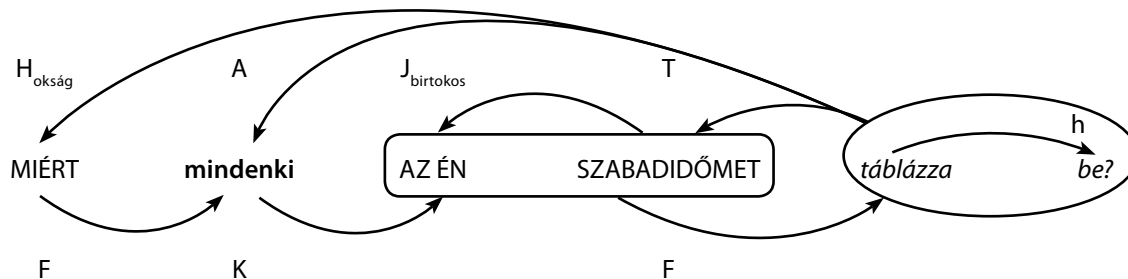

Több operátor-operandum viszony is lehet a mondatban, az operátorok operátorláncokká kapcsolódhatnak össze. Erre látunk példát a 8. és a 9. ábrázolásban.

8. mondatábra. A kisfiú is a palacsintát eszi meg.

9. mondatábra. Miért mindenki az én szabadidőmet táblázza be?

2.2.5. A harmadik dimenzió (D3)

Az elemi mondatban a beszélő azt is megjelölheti, hogyan kívánja a kontextusba helyezni (kontextualizálni) a profilált tartalmat. Ennek jelölése kontextualizációs utasításként szolgál a befogadó számára. A műveletben

két hálózatrész kerül viszonyba: a **kontextualizáló** és a **kontextualizált**. A (diskurzus)topik például kontextualizáló kifejezés, „amely arra nézve ad eligazítást, hogy a tagmondatban kifejezett információ hogyan integrálódik a beszédpartnerek többdimenziós és nyitott tudásrendszerébe” (Imrényi 2013a: 134).

A kontextualizáló kiindulópontként szolgál a célszerkezet (a kontextualizált szerkezet) feldolgozásához (lásd referenciapont-szerkezet). Ez a művelet többféle elérési viszonyban is megvalósulhat.

1. A **(diskurzus)topik** a diskurzusban már aktivált vagy könnyen előhívható szereplőn keresztül teszi elérhetővé a célszerkezetet.⁹⁴ Például a (17) elbeszélésrészletben az *apukájának* kifejezés jelentésének aktivációja fennmarad a következő elemi mondatig, ezért abban az *ő* névmást (anafora) az *apukájának* kifejezéssel (antecedens) együtt ugyanarra a megértett szereplőre vonatkoztatjuk (koreferenciaviszonyban);⁹⁵ az *ő* kontextualizálja, már ismert szereplőhöz köti a *megkérte valami miatt* hálózatrészt (célszerkezetet).

(17) szerintem az apukájának lehet ez az irodája, és *ő* megkérte valami miatt, hogy szaladjon oda (Kivi, kettes adatközlő)

2. A **mentális teret építő kifejezések** ennek a térnek a megnyitásával készítetnek arra, hogy a célszerkezetet ebben elhelyezve értelmezzük; térépítő például

- a *Magyarországon* helyhatározó és a *tegnap* időhatározó (lásd (18)), amelyek segítik a befogadót abban, hogy a célszerkezetet térben és időben elhelyezze; a *Magyarországon* a világról való tudás alapján, a *tegnap* deiktikusan teremt kapcsolatot a diskurzus alapja és a célszerkezet között;

(18) *Magyarországon tegnap* megdőlt a hidegrekord. (Google)

- az a kifejezés, amely a közölt tartalom episztemikus státuszával kapcsolatos teret nyit meg;⁹⁶ ezáltal a beszélő ahhoz ad fogódzót, hogy az információt miként kívánja a közös tudás részévé tenni; A *külföldi hírügynökségi tudósítások szerint* (lásd (19)) azáltal tölti be szerepét, hogy megadja az értesülés forrását; a *valószínűleg* módosítószó (lásd (20)) a beszélő mentális működésén, vélekedésén keresztül teszi elérhetővé a közölt információt, jelöli egyrészt, hogy az egy lehetséges szituációt mutat be, profilálja magát a mentális műveletet is ('valószínűsítés'), és ezzel összefüggésben valamekkora valószínűségi fokot is kifejez;⁹⁷ a *szerintem* a (17)-ben szintén a beszélő mentális működésén keresztüli elérést jelöl; a *mint köztudott* közbevetés úgy járul hozzá a közlés episztemikus státuszának a megerősítéséhez, hogy értékeli az információ elterjedtségének a mértékét;
- az a kifejezés, amely a beszélőnek a közölt jelenethez fűződő egyéb, érzelmi-értékelő viszonyán keresztül teremt kapcsolatot a célszerkezettel, például a *sajnos* (lásd (22)) érzelmi viszonyulást jelöl.

(19) *A külföldi hírügynökségi tudósítások szerint* evakuálták a Fehér Házat (Google)

(20) [...] *valószínűleg* tilosban járt [...] (Kivi)

(21) A kórházak finanszírozása, *mint köztudott*, teljesítményük alapján történik [...] (MNSZ)

(22) *Sajnos még mindig* nem vagyunk elegen. (MNSZ)⁹⁸

⁹⁴ Lásd még *szövegtopik*, vö. Tolcsvai Nagy 2001: 244–256, 2002, 2003b.

⁹⁵ Vö. Tolcsvai Nagy 2001: 180–242 (további szakirodalommal).

⁹⁶ Ezek a terek szemantikai tartományokkal jellemezhetők: az információ forrásának a jelölése az **evidencialitás**, a beszélő vélekedése szerint megkonstruált lehetőségesség az **episztemikus modalitás**, az információ új, meglepő, nehezen integrálható értékelése a **mirativitás** tartományát aktiválja. Lásd ezekre vonatkozóan Kugler 2015: 43kk. további szakirodalommal.

⁹⁷ Lásd Kugler 2015 (főképp 168–175), Péteri 2015.

⁹⁸ Kodály Zoltán 1955. Ha a *még mindig* hangsúlyos, akkor kiterjesztő kifejezés.

3. A **metapragmatikai tudatosság**⁹⁹ egyéb, olyan jelölői is kontextualizálók, amelyek a megválasztott nyelvi konstruálási mód, a nyelvi viselkedés megértéséhez adnak kulcsot. Ilyenek a **diskurzusjelölők**,¹⁰⁰ amelyek jelzik, hogyan kapcsolja a közölt tartalmat a beszélő a diskurzus folyamatába, szerveződésébe. Például az *egyébként* (lásd (23)) új szempontot vezet be, amely átalakítja a korábban elhangzottakkal kapcsolatos lehetséges vélekedést, várakozást ('a Tükör radikálisan átalakult') azzal, hogy az elbocsátáson kívül más változás nem történt. Az *összefoglalva tehát* (lásd (25)) utasítást ad arra, hogy összefoglalásként dolgozzuk fel a célszerkezetet. Az *enyhén szólva is* metapragmatikai reflexió (lásd (25)), ahhoz járul hozzá, hogy a befogadó megfelelően értelmezhesse a beszélőnek a nyelvi megformáláshoz fűződő viszonyát, beszélői magatartását.

(23) C: – [...] ...a Tükröt most átszervezték...

B: – Igen.

A: – Kirúgták ott, tudod, azt a sok hülyét, aki ott volt.

C: – És kirúgták az emberkéket, és biztos valaki átment.

A: – *Egyébként* a Tükör nem sokat változott szerintem, csak az volt az egész átszervezés, hogy meg... szóval valószínű a Tükörnél fölhalmozódott egy csomó hülye és, de tényleg, szóval az izé mondta, az a Jutka, hogy egy nyolcvan százalékát a munkatársaknak menesztették. (BNYGY)

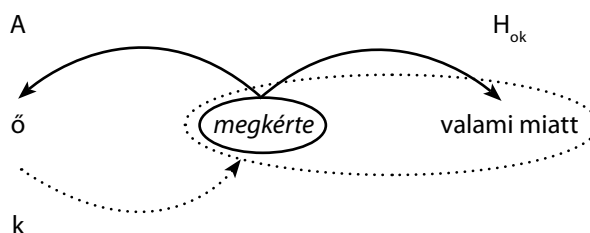
(24) *Összefoglalva tehát*: van a táplálkozási típus és van a hormontípus. A táplálkozási típusunk [...] (Google)

(25) *Viszonyuk enyhén szólva is* bonyolultan alakult. (Google)

A **metapragmatikai tudatosság** a nyelvi tevékenységre irányul, reflexív viszonyulást jelent „a különféle nyelvi konstrukciókhoz és a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz” (Tátrai 2011: 119). Minél kidolgozottabban, objektivizáltabban konstruálja meg a megnyilatkozó saját mentális működését, annál nagyobb fokban jelzi metapragmatikai tudatosságát.¹⁰¹

Az ábrázolásban az elemi mondatot alkotó kifejezések alatt, k ('kontextualizáló viszony') szimbólummal és pontozott vonallal, a kontextualizálótól a kontextualizált hálózatrész felé mutató nyíllal jelöljük a viszonyt. Több kontextualizáló esetén lehet zárójeleket alkalmazni, az összetettebb kontextualizált hálózatrészt lehet pontozott ellipszissel határolni, de ezek nem feltétlenül szükségesek, csak lehetséges jelölési módok.

10. mondatábra. ő megkérte valami miatt

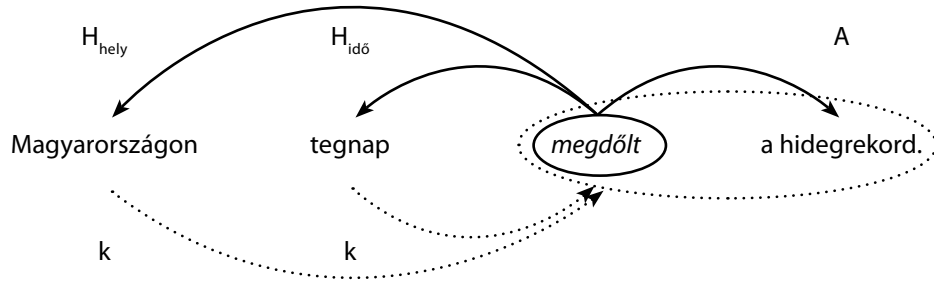

⁹⁹ Vö. Verschueren 1999: 187–98, Tátrai 2011: 119–25, 2017.

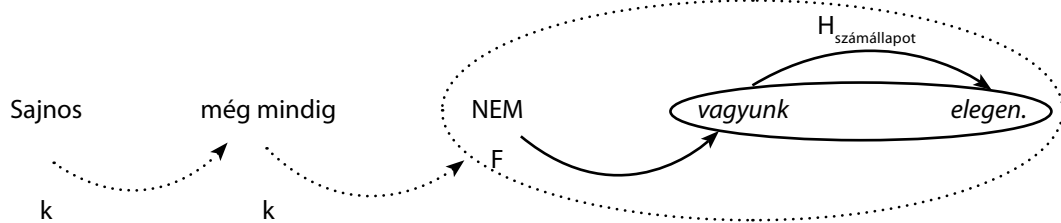
¹⁰⁰ Dér 2009, 2010, Dér–Markó 2010a, b, Schirm 2011: 31, 81, Szabó 2012: 218–221.

¹⁰¹ Vö. Verschueren 1999, Tátrai 2011: 120.

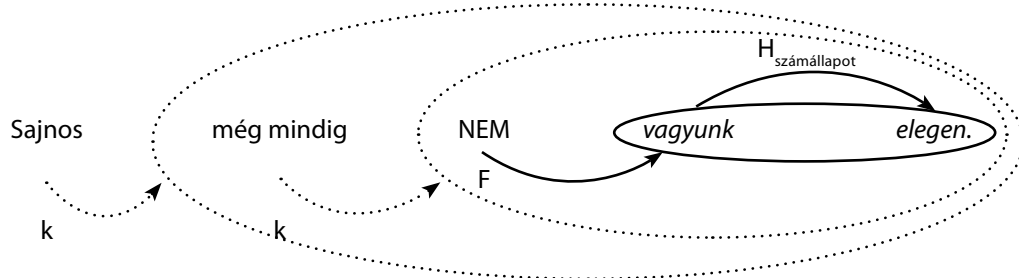
11. mondatára. Magyarországon tegnap megdőlt a hidegrekord.

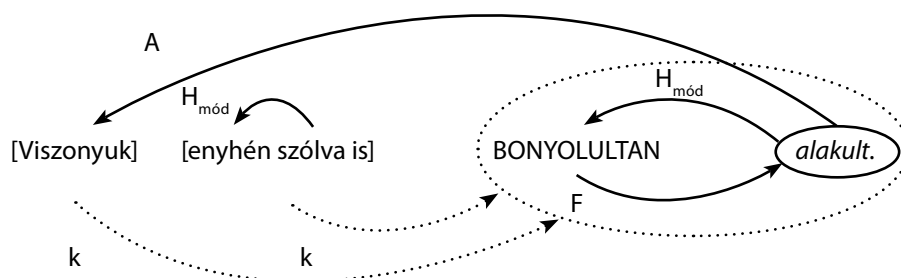
12. mondatára. Sajnos még mindig nem vagyunk elegenden. 1.

13. mondatára. Sajnos még mindig nem vagyunk elegenden. 2.

14. mondatára. Viszonyuk enyhén szólva is bonyolultan alakult.

11. Hogyan lehet ábrázolni a fenti javaslat szerint az alábbi szerkezeteket?

(i) A politikában természetesen a kiszivárogtatásoknak is funkciójuk, jelentésük van. (MNSZ)

(ii) Sajnos, íróink a valóságnak erről a döntő eleméről gyakran megfélekeznek (MNSZ)

(iii) [B: – Kirúgták?

C: – Hát igen.]

A: – Persze, hát hajkurászta a csajokat. (BNYGY)

(iv) Szerencsére a gépirást és az ortográfiát ebben az enyhén dementált állapotban sem felejtette el (MNSZ)

12. Fakadnak-e értelmezésbeli különbségek a kontextualizáló viszonyok (eltérő) elrendezéséből
 a) a *Sajnos még nem vagyunk elegen* mondat esetében? Lásd a fenti ábrázolási módokat.
 b) az alábbi eltérő szórendi megoldásokban?

(i) *Ezeket a változtatásokat a lap szerint állítólag* [Személy] kérte. (Google)

(ii) *Ezeket a változtatásokat állítólag a lap szerint* [Személy] kérte.

(iii) *Ezeket a változtatásokat a lap szerint* [Személy] kérte, *állítólag*.

(iv) *a fiú valószínűleg rohant valahová* (Kivi, 21-es adatközlő)

(v) *a fiú rohant valahová valószínűleg*

(vi) *valószínűleg a fiú rohant valahová*

(vii) *valószínűleg A FIÚ rohant valahová*

(viii) *Shuttleworth előreláthatólag 9-10 napot tölt majd a világűrben, jövő tavasszal.* (MNSZ)

(ix) *Shuttleworth 9-10 napot tölt majd a világűrben, előreláthatólag jövő tavasszal.*

- c) ha megváltozik az (i) kontextualizálóinak a sorrendje?

(i) *Tegnap, 2 hét után végre teljesen leszakad a nagy labujjamról a köröm* (Google)

13. Milyen az eltérő relációkat képviselő (pl. tér-idő viszonyt, attitűdöt, episztemikus modalitást, evidencialitást jelölő) kontextualizálótípusoknak az alapbeállítású szórendje?

14. Érdemes-e kontextualizáló viszonyként kezelni értelmezett és értelmező szerkezetét (pl. *A Törpére, egy modern operára van jegyem; Főztem téstát, gluténmenteset; Tavalý, 2016-ban nem volt fehér a karácsony*)?

2.2.6. Mellérendelő viszonyok az elemi mondatban

A kontextualizáló viszonyok szempontjából a (26) mondatban két szerkezet is érdekes lehet. Az egyik az értelmezős szerkezet (lásd *egy fiatalember, egy ilyen húsz év körüli srác*), amelyben koreferenciaviszony létesül a tagok között, a jelenetnek ugyanarra a szereplőjére vonatkoznak, együtt dolgozzák ki a folyamat elsődleges figuráját a mondat alanyaként.¹⁰²

(26) Bejött egy fiatalember, egy ilyen húsz év körüli srác farmerban és fekete ingben (Kivi)

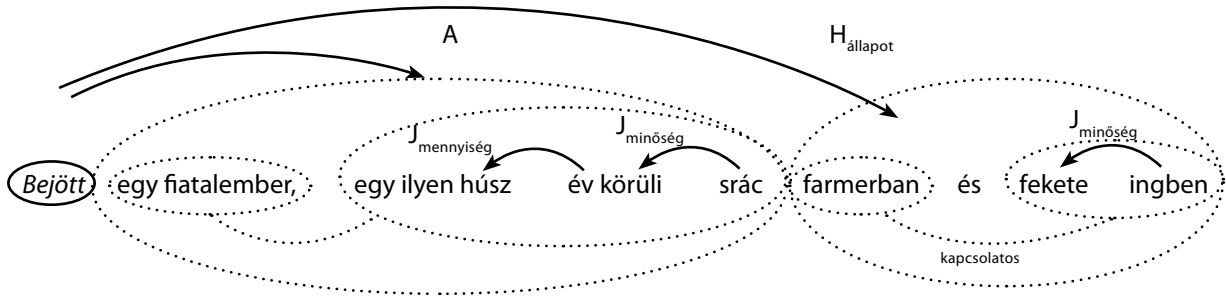
A másik viszony, amelyre ebben a fejezetben fókuszálunk, a mellérendelő viszony (lásd *farmerban és fekete ingben*).

„A **mellérendelés** [...] különböző referensek összekapcsolását, egy referenshalmaz egymást kiegészítő elemeiként való feldolgozását kezdeményezi. A kontextualizációs utasítást a szórend és általában kötőszó is jelöli, amely elősegíti a tagok közötti viszony felismerését.” (Imrényi 2017a: 758)

¹⁰² Az értelmezős szerkezet függőségi elemzésével sokat foglalkozott a magyar szakirodalom (lásd Dér Csilla Ilona [2001] és Balogh Judit [2003–2004] munkáit további szakirodalmi hivatkozásokkal), az itt olvasható leírás Imrényi András javaslata; újdonsága az, hogy a viszonyt a D3-ban kezeli, a tagok között nem feltételez a D1-ben leírandó függőségi viszonyt. A javaslat szerint a tagok azonos módon kapcsolódnak be a függőségi viszonyhálózatba, abban egymást kontextualizálva vesznek részt.

A fenti értelmezés alapján tehát a mellérendelő viszony is kontextualizáló viszony, amelyben a tagok egymást kontextualizálják. A szerkezetben a tagok a prominencia szempontja alapján szimmetrikusak, egyik tag sem kerül előtérbe a másikhoz képest.¹⁰³ A mellérendelő szerkezetek azonban változatosak, nem egyformán jellemzi őket a szimmetria. Az előtér-háttér viszonyokat árnyalja a sorrendi elrendezés, a figyelemirányítás szempontja is: a szekvenciális elrendezésben szükségképpen az előbbi nyitja meg azt a fogalmi tartományt, amellyel összefüggésben a későbbit megértjük. Ezért az ábrázolásban nem alkalmazzuk a kontextualizáció irányát jelző nyilakat, de megtartjuk a pontozott vonalat a viszony jelölésére és az ezzel rajzolt ellipszist a viszonyban részt vevő kifejezések körülhatárolására.

15. mondatára. Bejött egy fiatalember, egy ilyen húsz év körüli srác farmerban és fekete ingben.

¹⁰³ Vö. Langacker 2014.

3. Az összetett mondat létrehozása

Az összetett mondatok több jelenetet és ezek feldolgozott viszonyát ábrázolják egyetlen, komplex szerkezetbe integrálva. A 3.1. fejezet általános képet ad erről a műveletről, és megismertet az összetett mondatok alaptípusaival. A jelenetek szimmetrikus vagy aszimmetrikus viszonya, ezzel összefüggésben a tagmondatok nem hierarchikus vagy hierarchikus viszonya alapján megkülönbözteti a mellérendelő és az alárendelő összetett mondatot. A 3.2. fejezet részletesebben, de még mindig az általánosítás magasabb szintjén tárgyalja ezt a két alaptípust mint konstrukciós sémát. A 3.3. fejezet a tagmondatok sorrendjével foglalkozik.

3.1. Több lehorgonyzott folyamat integrálása egy összetett szerkezetbe

Az (1)-ben két, a (2)-ben három jelenetet figyeltet meg a megnyilatkozó.

(1) [...] egy fiú berohan a elég nagy hévvel a szobába,_[1] és keres valamit_[2] (Kivi)

(2) [...] megnézte,_[1] hogy benne van-e az,_[2] amit keres_[3] (Kivi)

Az összetett mondatot alkotó elemi mondatokat **tagmondatoknak** nevezzük. Az (1) két, a (2) három tagmondatból áll. A tagmondatokat szögletes zárójelek között indexben elhelyezett számokkal, a tagmondat végén jelöljük.

Az **összetett mondat** két (vagy több) jelenetnek nagyobb integráltságban megvalósuló közlése a jelenetek elkülönülő mondatokban történő megfigyeltetéséhez képest.¹⁰⁴

(1) [...] egy fiú berohan a elég nagy hévvel a szobába,_[1] és keres valamit_[2] (Kivi)

(3) Egy fiú berohan elég nagy hévvel a szobába. Keres valamit.

(4) Egy fiú a szobába elég nagy hévvel berohanva keres valamit.

A fenti mondatok két folyamattípusnak (BEROHANÁS, KERESÉS) egy-egy megvalósulását konstruálják meg eltérő módokon. A (3)-ban a két jelenet kapcsolatát csak az elemi mondatok közelsége, egymásutániséga jelzi.¹⁰⁵ A nyelvi kifejezések közelsége a fogalmi összetartozás egyik (ikonikusan motivált) megnyilvánulása a nyelvi formában.¹⁰⁶ Az (1) az integráció nagyobb fokát képviseli a (3)-hoz viszonyítva, mivel a két jelenet összefűzése egyetlen összetett szerkezetben valósul meg. Az *és* kötőszó kontextuális utasításként explicit módon arra készíti a befogadót, hogy a tagmondatokat ebben a viszonyban ('és' viszonyban, valamilyen egyszerű kapcsolatban) dolgozza fel. A három mondat közül a (4) képviseli a két jelenet legnagyobb fokú integrációját. A (4) egyetlen lehorgonyzott folyamatot visz színre, a KERESÉST (vö. *keres*). A BEROHANÁS ennek háttéreseeményeként dolgozódik ki (D1-ben határozói viszonyban az igével, vö. *berohanva*). A (4) elemi mondaton belül a nagyobb fokú kidolgozás nem vezet új minőséghez, a sok bővítményt tartalmazó elemi mondat is egy lehorgonyzott folyamatot tesz megfigyeltethetővé. Az összetett mondat tehát annak

¹⁰⁴ Vö. Radden–Dirven 2007: 54–57.

¹⁰⁵ Vö. 'juxtaposition', Radden–Dirven 2007: 53–54.

¹⁰⁶ Vö. Haiman 1980: 515kk., 1985, Pusch 2001, Croft 2003: 102, Van Langendonck 2007, Radden–Dirven 2007: 53, Tolcsvai Nagy 2010: 12.

a megnyilatkozási szándéknak felel meg, hogy több lehorgonyzott folyamat egy mondatban, összefűzve, integráltan váljon megfigyeltethetővé.

Az összetett mondatnak grammatikalizálódott mintázatai vannak.¹⁰⁷ Az összetett mondat nem önálló elemi mondatok létrehozásával és összekapcsolásával megalkotott vagy a részekből levezetett szerkezet, hanem séma-megvalósulás viszonyban értelmezhető konstrukciótípus.

3.2. Két alaptípus: a mellérendelő és az alárendelő összetett mondat

Ebben a fejezetben eltérő konstruálási módokként (konstrukciós sémákként) mutatjuk be az összetett mondatok alaptípusait.

A tagmondatkapcsolatok alapvetően kétféle eljárással jönnek létre:¹⁰⁸

1. két (vagy több) jelenetnek a közöttük felismert viszony alapján megteremtett összekapcsolásával, ezt nevezzük **nem hierarchikus** viszonyoknak, a tagmondatkapcsolatot pedig **mellérendelő összetett mondatnak**;

2. egy jelenet valamely részének önálló jelenettel, külön tagmondatban megvalósuló kidolgozásával, részletezésével, ezt nevezzük **hierarchikus** viszonyoknak, a tagmondatkapcsolatot pedig **alárendelő összetett mondatnak**.

A mellérendelésnek – két jelenet felismert viszonya alapján azok egy mondatba integrálásának – a példája az (1), amelyben a BEROHANÁS és a KERESÉS mint összefüggésben lévő két jelenet jut kifejezésre. Az összefűzöttséget a példában kötőszó is jelöli.

3.2.1. A jelenetek megkonstruálása mellérendelő összetett mondattal

A mellérendelés lényege az, hogy két (vagy több) megfigyelhető jelenetet a megnyilatkozó egy szerkezetbe integrálva közöl, és ezzel arra készíti a befogadót, hogy a jeleneteket valamilyen összefüggésben dolgozza föl.

(1) [...] egy fiú berohan a elég nagy hévvel a szobába,_[1] és keres valamit_[2] (Kivi)

(5) A tinédzser felmászott a hídra_[1] és kézen lógott,_[2] de nem tudta sokáig tartani magát,_[3] ezért leesett_[4] (Google)

Az összekapcsolt jelenetek tipikusan **szimmetrikusan** konstruálódnak meg. Ez azt jelenti, hogy a két jelenet egyformán prominens, egyformán a figyelem előterébe kerülnek az előrehaladó aktiváció során. A szimmetrikus konstruálási módban a jelenetek egyenrangúan, tehát nem előtér-háttér viszonyban dolgozódnak fel. A jelenetek az (1)-ben időben követik egymást (BEROHANÁS + KERESÉS). Az események időrendjének megfelel a tagmondatok sorrendje: korábbi esemény – korábbi reprezentáció, későbbi esemény – későbbi reprezentáció,¹⁰⁹ az összefűzöttség pedig a jelenetek közötti fogalmi kapcsolatnak felel meg ikonikusan. A két jelenet részlegesen egybe is eshet, elképzelhető, hogy az eseményt fogalmilag feldolgozó megnyilatkozó a berohanás észlelésekor feldolgozza a keresés jeleit is.¹¹⁰ A figyelemirányítás szempontjából az első

¹⁰⁷ Vö. Haader 2001.

¹⁰⁸ Vö. Hopper–Traugott 2003: 177.

¹⁰⁹ Vö. ikonikus motiváltság.

¹¹⁰ A perspektiválás sajátossága, hogy az elbeszélte történet folyamatai jelen idejűek (vö. praesens historicum).

tagmondat jelenetéről helyeződik át a figyelem a második tagmondatra. Két egyformán előtérben álló jelenetet is csak valamilyen szekvenciális elrendezésben tudunk megfigyeltetni.

Az (5)-ben négy lehorgonyzott folyamat kapcsolódik össze (vö. *felmászott, lógott, nem tudta tartani, leesett*), a szekvenciális elrendezés itt is megfelel az események időrendjének. Az (5)-ben a [2] és a [3] tagmondat eseménye (KÉZEN LÓGÁS, MEGTARTÁS) egybeesik, a [2] folyamatára is érvényes, hogy tartama nem hosszú (vö. *nem ... sokáig...*^[3]).

A szimmetrikus konstruálási mód másik jellemzője, hogy a jelenetek úgy határolódnak körül, hogy egyik sem határolja be a másikat. A jelenetek között tehát nincs rész-egész viszony, egymás által **nem határolódnak be**. Az (1)-ben a BEROHANÁS és a KERESÉS két önálló lehorgonyzott folyamat, egyik sincs beágyazva a másikba mint nagyobb egészbe.

Az összefűzött események a legegyszerűbb kapcsolatokban **egy időben** zajlanak (lásd az (5)-ben a [2] és a [3] időviszonyát), vagy **egymásra következnek** (lásd (1), valamint az (5)-ben az [1] – [[2][3]] – [4] viszonyt). A jelenetek lehetnek egymásra nézve kölcsönösen relevánsak, ilyen például az, amikor az egyik esemény előidézi a másikat (pl. Jelenet₁: *nem tudta sokáig tartani magát*; Jelenet₂: *leesett*). Az (5) szituációjában a LÓGVA MARADÁS, a MEGTARTÁS és a LEESÉS közötti kapcsolat alapvető, az ELENGEDÉS előidézi a LEESÉST.

A jelenetek közötti viszony a legszokványosabb, leginkább begyakorlott esetekben is a beszélő (konceptualizáló) által feldolgozott, megértett viszony. Begyakorlott az egymásra következés felismerése az események megszokott rendje alapján (pl. kinyitja az ajtót – belép; felébred – felkel – megmosakszik). Rutinizáltnak tekinthető az összefüggés megteremtése például az OK és az általa rendszerint kiváltott, előidézett OKOZAT esetében (pl. fagy van – jég képződik a pocsolyán).

A jelenetek közötti kapcsolat alapulhat megfigyelésen vagy megszokáson és az ezekre épülő komplexebb műveleteken is. A konceptualizáló jelentékenyebb működését feltételezi az (5) [2] és [3] tagmondatában megfigyeltetett jeleneteknek a viszonya (*kézen lógott_[2] de nem tudta sokáig tartani magát_[3]*). A [2] akaratlagos függeszkedésről szól, ez beindíthat különböző várakozásokat a további eseményekre vonatkozóan, például azt a pozitív várakozást, hogy sikeresen megtartja, majd felhúzza magát, és ezzel befejezi a függeszkedést. A *de* kötőszóval a megnyilatkozó arra készíti a befogadót, hogy felszámolja a pozitív várakozásokat, és valami olyan megértésére készüljön fel, ami ezzel nem vagy nehezen egyeztethető össze, ezt az eseményt jeleníti meg a [3] (és annak következményét a [4]).

A viszony megteremtése kifejezetten kreatív is lehet, ez az értelmezőtől is több erőfeszítést kíván.

(6) A hétvégén elszágul a Föld a mellett a Szörny becenevű kisbolygó, de csak alig több mint egy hónapja fedezték fel. (Google)¹¹¹

A *de* kötőszó fogalmi szerkezete tartalmazza az (5) elemzésében is megfigyelt „elvárástörlést”¹¹² (‘az első jelenethez kapcsolódó elvárások a második jelenetre nem terjeszthetők ki, a második jelenet azokkal nehezen egyeztethető össze, vagy azoknak kifejezetten ellentmond’). Ennek a műveletnek¹¹³ az alkalmazásával ahhoz az értelmezéshez lehet eljutni, hogy a hétvégi eseménnyel kapcsolatban a megnyilatkozóknak van olyan elvárása, amely összeütközésben áll azzal, hogy a kisbolygót körülbelül egy hónappal korábban fedezték fel. Összetett következtetési műveletekkel tud a befogadó eljutni ahhoz a (lehetségesen sikeres) értelmezéshez, hogy a beszélő szerint egy ilyen jelenségnek már jóval korábban előrejelezhetőnek kellett volna lennie.¹¹⁴

¹¹¹ http://index.hu/tudomany/2014/06/06/elszaguld_a_fold_mellett_a_szorny/ (Letöltés ideje: 2014. 06. 07.)

¹¹² Vö. Szilágyi 1996: 12.

¹¹³ Vö. konvencionális implikátúra, lásd Tátrai 2011: 108.

¹¹⁴ A megnyilatkozó a szövegben reflektál a jelenséghöz fűződő érzelmi viszonyra: „Nem is az az ijesztő, hogy ilyen közel halad el, hiszen ez egyáltalán nem veszélyes a Földre. Inkább az a nyugtalanító, hogy egy ekkora méretű aszteroidát alig másfél hónappal az elhaladás előtt észlelték.”

A jelenetek közötti kapcsolat tehát nincs a tapasztalathoz rendelve, (fogalmilag és nyelvileg egyaránt) megkonstruált viszonyról van szó. Az (1), az (5) és (6) mondatokban **kötőszó** ad kulcsot a mellérendelő viszony értelmezéséhez. A kötőszó nem létrehozza, hanem profilálja a kapcsolatot. Például az (1) jeleneteinek a viszonyát az *és* kötőszó nélkül is hasonló eredménnyel alkotná meg a befogadó. A kötőszók jelentősen különböznek abból a szempontból, hogy a viszonytípust általánosan vagy specifikusan jelölik-e. Az *és* kötőszó a legáltalánosabb kapcsolatjelölő, az *ezért* és a *de* ehhez viszonyítva specifikusabb.

Az (1), az (5) és (6) jelenetei – mint láttuk – szimmetrikusak. A kötőszó tagmondatok közötti helyzete, a formai oldal szimmetriája megfelel a jelenetek feltűnőség szerinti megkonstruálási módjának.

A jelenetek szimmetrikus fogalmi konstruálását grammatikai függés nélkül, tehát nem hierarchikus viszonyban megjelenítő tagmondatkapcsolatokat **mellérendelő összetett mondatoknak** nevezzük.

A jelenetek összefűzöttségének (integráltságának) nem a kötőszó az egyetlen jelölője. Az (1), az (5) és (6) jeleneteinek a viszonyára a szereplők azonossága, folytonossága is jellemző.

- (1) [...] egy fiú berohan a elég nagy hévvel a szobába,_[1] és keres valamit_[2] (Kivi)
 (5) A tinédzser felmászott a hídra,_[1] és kézen lógott,_[2] de nem tudta sokáig tartani magát,_[3] ezért leesett_[4] (Google)
 (6) A hétvégén elszáguld a Föld a mellett a Szörny becenevű kisbolygó, de csak alig több mint egy hónapja fedezték fel. (Google)

Az (1) mindkét tagmondatában a fiú az elsődleges szereplő, topik- és alanyfolytonosság valósul meg a mondatban, a második tagmondatban a folyamat lehorgonyozódik¹¹⁵ ehhez a már feldolgozott szereplőhöz (lásd E/3.), de a szereplő főnévvel nincs újra kidolgozva.

Az (5) minden jelenetének a tinédzser a szereplője, a [2]–[4] tagmondatokban E/3. személyű igealak vonatkozik rá. A [3]-ban a *magát* visszaható névmás jelöli, hogy a jelenet elsődleges és másodlagos szereplője azonos. Ez a szereplő azonban csak az első tagmondatban kap részletező kidolgozást (vö. A *tinédzser*).

A (6) [1] tagmondatában az elsődleges szereplő (a kisbolygó) azonos a [2] másodlagos szereplőjével ('amit felfedeztek'), az igealak határozott ragozása (vö. *fedezték fel*) jelöli a személyviszonyokat, részletező kidolgozása nem történik meg a második tagmondatban.

3.2.2. A jelenetek megkonstruálása alárendelő összetett mondatokkal

Az alárendelő összetett mondatban **aszimmetrikus elrendezésben** integrálódik a két (vagy több) jelenet. Egy **főjelenet** előtérbe helyezése történik, amelynek egyik részlete kifejtésre kerül, illetve egyik szereplője részletezőbb kidolgozást kap azáltal, hogy a szereplő egy másik jelenetben is megfigyelhetővé válik. Ennek a konstruálási módnak a példája a (2), amelyben a három tagmondat együttesen arról szól, hogy a szereplő megnézett valamit.

- (2) [...] megnézte,_[1] hogy benne van-e az,_[2] amit keres_[3] (Kivi)

A viszony aszimmetrikus, mert a teljes szerkezetnek az [1] a főjelenete, a mondat ennek a közlésére redukálható (vö. *Megnézte*). Aszimmetrikus továbbá azért is, mert a [2] egy olyan tartományt részletez, amely az [1] jelenetének is része. A lehorgonyzott folyamat másodlagos szereplőjét az [1]-ben ki lehetne dolgozni tárgyi viszonyban, bár csak sematikusán, **utalószóval** (vö. *megnézte [azt]*). A [2]-ben ennek a részletező kifejtése

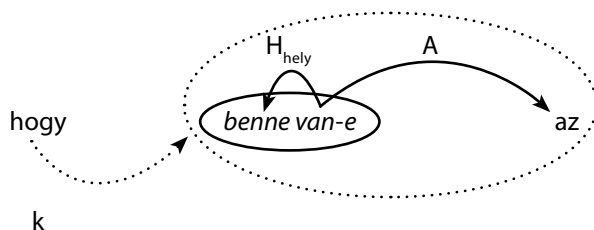
¹¹⁵ Vö. episztemikus lehorgonyzás.

valósul meg (vö. *hogyan benne van-e az*). A [2] tehát fogalmilag és sematikusban benne foglaltatik az [1]-ben, az [1] mint **főjelenet** bizonyos mértékben **behatárolja** a [2]-t. A [2] jelenete az [1] **eseményén keresztül válik elérhetővé**, az abban megnyitott 'látható dolog' fogalmi tartományt részletezi.¹¹⁶ A [2] további elérést biztosít a [3]-hoz, ahhoz viszonyítva előtérben áll. Az [1] és a [2] aszimmetrikus konstruálási módjának a formai oldalon a **tagmondatok hierarchikus viszonya** felel meg. A *hogyan* kötőszó arra grammatikalizálódott, hogy a tartalomkifejtő tagmondatot bevezesse, kontextualizálja. A *hogyan* kötőszó jelöltté teszi a tagmondat alárendeltségét, szintaktikai függését.

A (2) mondatban a [2] és a [3] viszonya is hierarchikus, ez a kapcsolódás kissé más természetű, mint az [1] és a [2] viszonya. A [3] nem a [2] által megnyitott fogalmi tartományt részletezi, hanem a [2] alanyi viszonyban kidolgozott elsődleges szereplőjét (vö. az utalószóval jelölt szereplő) ábrázolja egy másik jelenetben (vö. *amit*), a [3] jelenetében (vö. 'keresés'). Az *az* utalószó és az *amit* vonatkozó névmás koreferens, ugyanarra a szereplőre vonatkozik. Míg az *az* elsődleges figura és a [2] D1 dimenziójában alanyi viszonyban van a komplex protoállítással (*benne van*) (pontosabban az igei gyökércsomóponttal: *van*), az *amit* a [3] jelenetében a folyamat másodlagos figuráját dolgozza ki, és tárgyi viszonyban bővíti az igét (*keres*). A főjelenet a [2] jelenete, ezt dolgozza ki a [3] azzal, hogy a szereplőről további információt ad. A szintaktikai függést tehát itt is jelöli kapcsolóelem (*amit*), de az szófaja szerint nem kötőszó, hanem vonatkozó névmás.

A (2) mindhárom elemi mondata önálló szerkezettel jellemezhető, de csak az [1] tudja képviselni a szerkezet egészét. Az alábbiakban a [2] tagmondat ábrázolását mutatjuk be. Az [1] és a [3] tagmondatot nem ábrázoljuk, mert az [1] egyetlen kifejezésből, a protoállításból áll, a [3] pedig egyetlen kidolgozó viszonyt tartalmaz, tehát csak a D1-ben az ige (*keres*) és az *amit* függőségi viszonyát (tárgyi viszony) kellene megjelenítenünk.

16. mondatára. *hogyan benne van-e az*,_[2]

A (2)-ben a jelenetek aszimmetrikusan konstruálódnak meg, ennek a formai oldalon a tagmondatok hierarchikus, alárendelő viszonya felel meg. A főjelenetet színre vivő tagmondat a fő tagmondat, röviden: **főmondat**,¹¹⁷ amelynek függőségi viszonyhálózatából az egyik csomópontot a **mellékmondat** kidolgozza, részletezi.

Az alárendelő összetett mondat olyan konstrukciótípus, amelyben a tagmondatok nem egyenrangúak, közöttük grammatikai függés (hierarchikus viszony) van.¹¹⁸ A hierarchia a jelenetek aszimmetrikus megkonstruálására reflektál.

¹¹⁶ Vö. Tompa 1962: 330, 334.

¹¹⁷ A *főmondat*, *mellékmondat* terminusokban a *mondat* utótag tehát nem pontos, hiszen tagmondatokról van szó, az elemi mondat egy lehetséges megvalósulási formájáról.

¹¹⁸ Vö. Tompa 1962: 330, 334.

A teljes tagmondatkapcsolat által előtérbe helyezett (prominens) jelenet tipikusan a főmondat jelenete, ezért az egész mondat erre redukálható.¹¹⁹ A főmondat egyik részlete legfeljebb sematikus kidolgozást kap (utalószóval), részletesebb kidolgozása a mellékmondatban valósul meg azáltal, hogy a szereplő a mellékmondat „háttérjelenetében” is megfigyelhetővé válik. A mellékmondatot a főmondatban megnyíló keret behatárolttá teszi (behatároltság). A főmondattól való szintaktikai függést alárendelő kötőszó jelöl(het)i. Az alárendelő összetett mondat tehát több kritériummal jellemezhető az alábbiak szerint:¹²⁰

1. **prominencia:** tipikusan a főmondat jelenete áll előtérben, a mellékmondat háttérként szolgál a prominens jelenet értelmezéséhez;

2. **teljesség:** tipikus esetben a főmondat önmagában is reprezentálhatja a szerkezet egészét; ezért a főmondat viszonya a teljes szerkezethez nem rész-egész, hanem (kevésbé kidolgozott) egész – (kidolgozottabb) egész;¹²¹

3. **behatároltság:** a mellékmondat jelenete behatárolódik a főmondatban meghatározott keret által, amennyiben a főmondat jelenetének egy meghatározott részletét dolgozza ki, illetve egy a főmondatban megnyitott fogalmi tartományt részletez;

4. **elérhetőség:** az egyik tagmondat, tipikus esetben a főmondat mentális elérést biztosít a másik tagmondat jelenetéhez;¹²² az aszimmetrikus-hierarchikus viszonyból fakadó elérési reláció független a tagmondatok sorrendjétől; a feldolgozás szempontjából azonban nem teljesen mindegy, hogy ez az elérési reláció egybeesik-e a figyelem előrehaladó aktivációjával, ami a tipikus főmondat-mellékmondat sorrend esetén valósulhat meg;

5. **beszédcselekvés-érték:** a hierarchikusság abban is megnyilvánul, hogy tipikusan a főmondat határozza meg a teljes szerkezet beszédcselekvés-értékét¹²³ (vö. *Azt vidd el, ami az asztalon van!* – a főmondat beszédcselekvés-értékének megfelelően a teljes szerkezetet felszólításként értelmezi a befogadó);

6. **polaritás:** a főmondat határozza meg a teljes szerkezet pozitív vagy negatív értelmezését. A (7) (a)–(b) mondatai pozitívak, mert főmondatuk állító, a mellékmondatbeli tagadás (lásd (7b)) ezt nem írja felül. Tagadó főmondat esetén (lásd (7) (c)–(d)) akkor is negatív az alárendelő összetett mondat polaritása, ha a mellékmondat állító (lásd (7c)).

- (7) a. Elvitte azt, amit akart.
b. Elvitte azt, amit *nem* akart.
c. *Nem* vitte el azt, amit akart.
d. *Nem* vitte el azt, amit nem akart.

1. Figyelje meg, hogy a (7) példában melyik szerkezet megértése a legkönnyebb, melyik a legnehezebb az ön számára! Ismerkedjen meg azzal, hogy mit állít erről a szakirodalom,¹²⁴ majd tervezzen meg egy olyan kísérletet, amellyel a feldolgozásbeli különbség vizsgálható!

2. Vizsgálja meg, hogy befolyásolja-e a főmondat jelentése a mellékmondat igéjének a módját!¹²⁵ Van-e, lehet-e a mellékmondatnak a főmondatétól különböző beszédcselekvés-értéke?

- (i) a. *Azt szeretném, hogy kedvesebb legyél velem.* (Google)
b. *Azt szeretném, hogy kedvesebb *vagy velem.*

¹¹⁹ Vö. Lehmann 1988: 194–197, Radden–Dirven 2007: 55.

¹²⁰ Vö. Langacker 2014, Herlin–Kalliokoski–Visapää 2014: 8.

¹²¹ Vö. Imrényi 2015.

¹²² Vö. Cristofaro 2014.

¹²³ Vö. Lehmann 1988: 194–197.

¹²⁴ Lásd például Osgood 1980.

¹²⁵ Vö. Lehmann 1988: 194, Hadrovics 1969, Molnár 1994–1995, Péteri 2005.

- c. Azt szeretném, hogy kedvesebb ?leszel velem
- d. Azt szeretném, hogy legyél kedvesebb velem./[!]
- (ii) a. Senki nem képes arra, hogy kicserélje egy másik lény személyiségét. (Google)
- b. Senki nem képes arra, hogy ?kicseréli egy másik lény személyiségét.
- c. Senki nem képes arra, hogy *cserélje ki egy másik lény személyiségét[!]
- (iii) a. Az [Bank] szándékában áll, hogy lemondjon a [Cég] ismert nemzetközi hitelminősítő intézet szolgáltatásairól. (Google)
- b. Az [Bank] szándékában áll, hogy lemond a [Cég] szolgáltatásairól.
- c. Az [Bank] szándékában áll, hogy *mondjon le a [Cég] szolgáltatásairól[!]

3. Vizsgálja meg újra a figyelem működését a már elemzett (1) narratíva alábbi részletén!

- (1/10) átszaladt a másik asztal
- (1/11) másik részhez
- (1/12) ott ott is volt egy asztal
- (1/13) ott elkezdte kihúzgálni a fiókokat és ő
- (1/14) és megtalálta a papírt ami amire valószínűleg szüksége volt

Ha az ábrázolt eseménysort térben helyezné el, és a figyelem fókuszát körrel jelölné, akkor mit lehet elmondani a körök viszonyáról? Milyen analógiát kínál a figyelemnek ez a működése az alárendelő összetett mondat jeleneinek a szerveződéséhez?

3.2.3. Az alaptípusok összevető áttekintése

Az összetett mondatok több szempontú megközelítése vezetett el a hierarchikus és a nem hierarchikus alaptípusok megkülönböztetéséhez. A tagmondatok közötti hierarchikus vagy nem hierarchikus viszony alapvetően annak a függvénye, hogy a megnyilatkozó (a konstruáló) eltérő vagy azonos kognitív státuszt tulajdonít-e az összekapcsolt jeleneteknek. Aszimmetrikus viszony esetén az egyik jelenet a figyelem előterébe kerül, a másik háttérként szolgál ennek feldolgozásához, míg szimmetrikus viszonyban a két jelenet nagyjából azonos mértékben áll a figyelem előterében.¹²⁶

Az alárendelésben az aszimmetriával összefüggő hierarchikus viszony jellemzője a grammatikai jelöltség a formai oldalon: lásd például a (2)-ben az **az utalószót** és a vele koreferens, a mellékmondatot kontextualizáló **amit** kifejezést, illetve a **hogy kötőszót**. A mellérendelésben – az egy mondatba szerkesztésen kívül – legfeljebb a kötőszó (pl. az (1)-ben az **és** kötőszó, az (5)-ben az **és, de, ezért** kötőszó) teheti kifejtetté a viszonyt.

Az alábbiakban táblázatos formában tekintjük át a szempontokat, és írjuk le az alaptípusokat. Az így felsorolt tulajdonságok a prototipikus példányok jellemzésére alkalmasak, a későbbiekben a tagmondatsorrend szempontjával még kiegészítjük ezt a képet. Az alábbi jellemzés csak a két alapvető konstrukciótípusra (azokon belül is a prototipikus esetekre) érvényes, nem lehet a tagmondatkapcsolatokat két világosan elkülönülő osztályba sorolni (ahogy azt a táblázatos megoldás a két oszlop elválasztásával sugallja). Az alárendelő és a mellérendelő tagmondat-kapcsolódási mintázatok között nincs éles határ, az átmenet folyamatos, a kategóriák érintkezését több szempont alapján vizsgáljuk majd az 5. fejezetben.

¹²⁶ Vö. Langacker 1991, Radden–Dirven 2007: 55, Herlin–Kalliokoski–Visapää 2014: 2.

Szempontok:¹²⁷

1. prominencia:¹²⁸ van-e prominens az összekapcsolódó elemi mondatok jelenetei között; vagy másként: előtér-háttér viszonyban állnak-e egymáshoz képest a jelenetek?

2. teljesség:¹²⁹ a tagmondatok önállósága, képességük az önálló előfordulásra. A tagmondatok önállóságának határt szab az, hogy a viszony és az integráció mindkét tagmondatban eltérést idézhet elő az önálló elemi mondatként történő megvalósuláshoz viszonyítva. A viszony jelöltsége mellett az önálló előfordulás általában nem vagy kevésbé természetes. Ezért célszerű a teljességet a teljes összetett szerkezet grammatikai és jelentésviszonyait figyelembe véve vizsgálni. Ennek fényében a teljesség annak a tagmondatnak a jellemzője, amely önmagában is reprezentálhatja a szerkezet egészét.

3. behatároltság:¹³⁰ behatárolja-e valamelyik tagmondat a másikat, van-e köztük rész-egész viszony?

4. elérhetőség:¹³¹ van-e olyan tagmondat, amelyhez egy másik tagmondat biztosít mentális elérést?

2. táblázat. Az összetett mondatok alaptípusainak jellemzői

Szempont	Az összetett mondatok alaptípusai	
	Alárendelő (hierarchikus viszony)	Mellérendelő (nem hierarchikus viszony)
prominencia	a jelenetek előtér-háttér viszonyban vannak megfigyeltetve; a főmondat jelenete van előtérben a mellékmondat háttéréhez képest	a jelenetek egyenrangúak, szimmetrikus a konstruálási mód, csak a figyelemirányításnak megfelelő előrehaladó aktiváció működik
teljesség	a főmondat önmagában is képviselheti a szerkezet egészét	a tagmondatok előfordulhatnak önállóan, de egyik sem képviseli a szerkezet egészét
behatároltság	a mellékmondat fogalmilag behatárolódik a főmondat jelenetében (vö. egy szereplő sematikus kidolgozása [utalószóval]; fogalmi keret megnyitása a mellékmondati kifejtés számára)	a tagmondatok között nincs rész-egész viszony, nem határolja be egyik a másikat
elérhetőség	a főmondat jelenetén keresztül válik elérhetővé a mellékmondat	nincs a jelenetek között elérési reláció, csak a figyelemirányításnak megfelelő előrehaladó aktiváció működik

Az alárendelés és a mellérendelés alapvető eljárások. E két művelettel jellemezhetők a magyar nyelv összetett mondatainak a központi típusai, az alaptípusok prototipikus példányai.¹³² A két művelettípus (és egyben két fő kategória vagy alaptípus) nem elegendő azonban ahhoz, hogy a tagmondatkapcsolatok nagy változatosságát megragadjuk.¹³³ A továbbiakban az alaptípusok prototipikus példányaival foglalkozunk (lásd 4.1., 4.3. fejezet), és csak ezt követően térünk rá a periférián elhelyezhető példányokra (lásd 4.2., 4.4. fejezet), továbbá a kategóriák határain megfigyelhető érintkezésre (lásd 5. fejezet).

¹²⁷ Vö. Langacker 2014, Herlin-Kalliokoski-Visapää 2014: 8.

¹²⁸ Vö. 'prominence'.

¹²⁹ Vö. 'completeness'.

¹³⁰ Vö. 'containment'.

¹³¹ Vö. 'accessibility'.

¹³² A prototípushatásra a nyelvi kategóriák szerveződésében lásd Tolcsvai Nagy 2013: 125–129 (további szakirodalmi hivatkozásokkal), vö. még Kövecses-Benczes 2010: 28–32 (szintén további szakirodalmi hivatkozásokkal).

¹³³ Vö. Haspelmath 2004: 37.

4. Szimmetrikus vagy aszimmetrikus az, ahogy a jelenetek egymáshoz viszonyítva megkonstruálódnak?

- (i) *a rendszerváltozás után a privatizált nagyvállalatok üzemi gyűjteményei jórészt megszűntek, holott a hagyományok megbecsülése csak javíthatja a cégek arculatát* (MNSZ)
- (ii) *Másrészt viszont időközben az ágazatból úgyszólván elillant a nyereség, ezért az agrárium támogatási igénye jócskán felduzzadt.* (MNSZ)
- (iii) [...] *minden postás minden tranzakcióhoz érteni fog, ráadásul a jóval egyszerűbb technológia eleve gyors ügyintézkést tesz lehetővé.* (MNSZ)
- (iv) [...] *nem léphet egy lépcsőfokkal feljebb, vagyis az egyetemi tanács (et) másodszor is leszavazta egyetemi tanári jelöltségét.* (MNSZ)

5. Milyen megnyilvánulásai vannak a jelenetek integrációjának (az eddig említett megoldások mellett) az alábbi példákban? A mondatpárok különbsége ezekre irányítja a figyelmet.

- (i) *Egyszerűen utáljuk[,] és ő is utál minket!* (Google)
- (ii) *úgyis utáljuk :) és ő is minket :) (Google)*
- (iii) [...] *végül megtalálta azt a papírt,^[1] amit keresett,^[2] és azzal együtt távozott^[3]* (Kivi)
- (iv) [...] *az irodahelységek szoktak így kinézni,^[1] de a többi része meg olyan színű volt,^[2] mint egy szoba,^[3]* (Kivi)
- (v) *[szerelmi varázslás céljával anyatejjel sült pogácsát kell a férfival etetni] hogy el ne felejtsem, ahogy az anya nem feledkezik meg gyermekéről.* (MNSZ)
- (vi) *Gyakrabban cserélek vitorlát, mint ahogy jólesne* (Google)

6. Az összetett mondatot nem az elemi mondatokból vezettük le, hanem a jelenetek különböző típusú integrációjával, a séma szintjén a tagmondatok összekapcsolódására vonatkozó mintázatokkal magyaráztuk. Ellentmond-e a levezetés elutasítása a következőknek?

- a) Történetileg a diskurzusbeli önálló mondatok előzményei az összetett mondatnak.¹³⁴
- b) Az elemi mondat és az összetett mondat feldolgozásakor alkalmazott stratégiák között van hasonlóság.¹³⁵

7. Alárendelés vagy mellérendelés?

Vizsgálja meg az alábbi idézetet! Hogyan lehet értelmezni a kiemelt jelenetek viszonyát?

- (i) *Én boldog? Cipelem magammal a gyötrelmet és néha lefekszem a földre, úgy üvöltök. Napjaim kétharmadát aktív boldogtalansággal töltöm, maradék harmadában pedig csodálkozom, hogy hogy is bírom elviselni.*¹³⁶

3.3. A tagmondatok sorrendje

A nyelvi kifejezések sorrendjét alapvetően motiválja a figyelem irányítása és irányulása az aktuális diskurzusban. Ebben a fejezetpontban az alárendelés és a mellérendelés esetében általánosítva vizsgáljuk

¹³⁴ Vö. Haader 2001, 2003: 260, 2008: 77, 80–81.

¹³⁵ Vö. Pléh 1998: 159, 160.

¹³⁶ Szerb Antal: Szerelem a palackban. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00599/18940.htm> (letöltés ideje: 2018. 03. 11.), id. Tátrai in Tolcsvai Nagy 2017: 1042.

a sorrenddel megvalósuló figyelemirányítás lehetőségeit. Bár nemcsak prototipikus példányok szemléltetik a lehetőségeket, a fejezetpont végén az általánosítást a prototípusra vonatkozóan fogalmazzuk meg. A tagmondatok sorrendjével, az egymásra következés motiváltságával és jelentésképző szerepével, a tagmondatok felcserélhetőségével (3.3.1.) és a közbeékeléssel (3.3.2.) foglalkozunk ebben a részben.

3.3.1. Egymásra következés és felcserélhetőség

3.3.1.1. AZ ALÁRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATBAN

A prototipikus **alárendelő összetett mondat** hierarchikus. A viszonynak mindkét tagmondatban lehetséges a nyelvi jelölése: a főmondatban lehet utalószó, a mellékmondatban lehet tagmondatkapcsoló elem (röviden: kötőszó). Ez lehetővé teszi azt, hogy a tagmondatok sorrendje felcserélhető legyen anélkül, hogy a viszony megváltozna (l. (8)(a)–(b)).

- (8) a. [...] hogyan szeretné Istent *az*_{utalószó^[1]} *aki* nem ismeri_[2] (MNSZ)
 b. *Aki* nem ismeri_[1], *az*_{utalószó} hogyan szeretné Istent?_[2]

Az alárendelő összetett mondatot akkor értjük meg a legkönnyebben, ha a sorrend megfelel a jelenetek prominenciájának, a tagmondatok hierarchikus viszonyának, tehát annak, ahogy a viszony kibontakozik (lásd ikonikusság). A főmondat-mellékmondat sorrend az alapbeállítás, ugyanis ez a természetesebb, ezért ennek a feldolgozása könnyebb, mint a mellékmondat-főmondat sorrendé. A főmondat-mellékmondat sorrend lényegesen gyakoribb is,¹³⁷ mint a mellékmondat-főmondat sorrend.

8. Az alábbi szöveg egy szabad tudományos (egyetemi) előadás részlete. Erre, főképp a vastagított tagmondatkapcsolatra vonatkoznak a kérdések.

Az előadás a legkorábbi keresztény gyülekezetekről szól a Jelenések könyvének értelmezéséhez kapcsolódva. Az előadó arról a messiásváró és világvégeváró hangulatról beszél, amely eltöltötte ezeket a közösségeket.

(i) [...] *olyan rövid idő van hátra, gondolták, hogy ez alatt már éppen mást nem is szabad tenni, csak imádkozni és készülni a messiás eljövetelére. Igen ám, csakhogy ez a, ez a parusia, ez az eljövétel, ez késlekedett, és ez nagyon sok problémát okozott a korai keresztény gyülekezeteknek az életvitelében. Aki aszkéta módon élt, az lassan kezdett belefásulni ebbe, meddig kell még koplalni, meddig kell még szenvedni, meddig nem szabad még férjhez menni [...]* (BNYGY)

- a) Milyen a tagmondatok sorrendje?
 b) Motiválható-e a tagmondatssorrendnek ez a megválasztása? Könnyebb volna-e feldolgozni a (ii) alternatív megformálását?

(ii) *Lassan kezdett belefásulni ebbe az, aki aszkéta módon élt*

- c) Milyen hálózatot alkotnak a szereplők ebben a szövegben?
 d) Milyen függőségi viszonyban van a főmondaton belül az utalószó és a mellékmondaton belül a kötőszó? Hogyan függ ez össze a szöveg megfigyelt szerveződésével?

¹³⁷ A vizsgált korpuszokból származó mintákban, a 20. század végén, a 21. század elején.

A mellékmondat-főmondat sorrend természetesebb és gyakoribb, ha a mellékmondatban vonatkozó névmás a kapcsolóelem (lásd (8), (9)). A (9) egy nagyenyedi történetmesélőtől származik, aki a háború éveire emlékezik, arra az időre, amikor Pestre menekültek.

(9) [...] a katonatisztek, (h)at azok áramlottak Magyarországra. Az állami hivatalnokok. *Akinek földje, vagy háza, vagy valamije vót ott,*^[1] *az maradt.*^[2] Vagy más állása vót, vagy kézműves, vagy földműves vagy tanár, vagy mittudom én mi... *De aki magyar állami tisztviselő vót,*^[1] *az el kellett jöjjön,*^[2] mer nem vót kenyere.^[3] (BNYGY)

9. Fentebb azt állítottuk, hogy az alárendelő összetett mondat tagmondatrendjére alapbeállítás szerint a főmondat-mellékmondat sorrend a jellemző. Fenntartható-e ez a megállapítás az alábbi nyelvtörténeti tények ismeretében?

a) A vonatkozó mellékmondatok kérdő elemi mondatokból, elől álló mellékmondatokkal jöttek létre.¹³⁸

(i) *Mit/valamit mondott? Nem emlékszem jól.* → *Mit 'valamit' mondott. Arra nem emlékszem jól.* → *Amit mondott, arra nem emlékszem jól.*

A keletkezéstörténettel magyarázható, hogy ma is lehet előtag nélküli, a kérdő névmással azonos alakú a vonatkozó névmási kötőszó (pl. *ki, kit*).

b) Az összekapcsolódás a korai ómagyar korban csak a kötőszóval volt megjelölve. Az utalószó csak a kései ómagyar korban kezdett megszaporodni.¹³⁹

c) A már említett szereplőt jellemző, részletező mellékmondatokra mind az ómagyar, mind a középmagyar korban a főmondat-mellékmondat sorrend volt a jellemző.¹⁴⁰

10. Hogyan értjük meg azokat a címeket, amelyek egyetlen vonatkozó névmással kezdődő elemi mondatból állnak, a főmondat tehát nem szerepel a címben?

a) Mi a jellemzője ennek a konstruálási módnak a feltűnőség, az előtér-háttér viszony és az egymásra következő ikonikus motiváltsága szempontjából?

b) Milyen mintái voltak/vannak ennek a címadásnak?

(i) *Akit én csókolok* (Ady Endre)

(ii) *Akinek a kedve dalos* (Radványi Balázs és Varró Dániel „mozisínháza”)

(iii) *Akiért a harang szól* (Ernest Hemingway)

(iv) *Akit a mozdony füstje megcsapott* (Moldova György)

11. Vizsgálja meg a vonatkozó névmás mondatkezdő és mondat belseji előfordulásának arányát valamilyen korpuszban!

Vesse össze az eredményeket az MNSZ-ből¹⁴¹ vételezett, az *amit* névmási szóalak előfordulásait tartalmazó minta alapján kapott alábbi eredménnyel!

Az *amit* példánygyakorisága az MNSZ-ben 658,47 db / millió szó.

Mondatkezdő helyzetben a gyakorisági mutató 41,36 db / millió szó.

¹³⁸ Lásd Haader 2003: 262, 2008: 80–81.

¹³⁹ Lásd Haader 2008: 81.

¹⁴⁰ Lásd Dömötör 2008: 54–56.

¹⁴¹ A lekérdezés idején (2014 májusában) a korpusz mérete 129 241 070 szó volt.

A mellékmondat-főmondat sorrend *hogy* kötőszós mellékmondat esetén kevésbé megszokott, ezért feltűnőbb (vö. (10)–(11)).

(10) Kínáról elvétele beszélünk Magyarországon, ha igen, akkor is csak a nagy összefüggésekre figyelünk. *Hogy belül hogyan néz ki az az ország*, amely – és ez közhely – hovatovább az Egyesült Államok melletti legfontosabb állam a földkerekségen, *arról nem sokat tudunk*. (MNSZ)

A (10) esetében a Kínával kapcsolatos információhiány megjelenik az első mondatban (vö. *elvétele, csak a nagy összefüggésekre*). A téma folytonossága alapján az *Arról nem sokat tudunk* főmondat is következhetne. A megnyilatkozó azonban a NEM TUDÁS tartományt részletezi, ezt figyelteti meg előbb (*Hogy...*), a főmondat (*arról nem sokat tudunk*) retorikailag és szemantikailag egyaránt keretezi a megnyilatkozást. A főmondat tartalmazza ugyanis azt a jelenetet, amely megvalósítja a NEM TUDÁS fogalmi keret megnyitását, ezáltal újraaktiválja a témát, és visszamenőlegesen biztosít elérést a mellékmondat (*Hogy...*) szerkezetéhez. A mellékmondat-főmondat sorrend tehát egyfelől illeszkedik a szövegkörnyezetbe (kontextusba), másfelől kiemeli a NEM TUDÁS tartalmi részleteit és a jelentőségét azáltal, hogy azt nem a megszokott elérési viszonyban (a főmondaton keresztül) figyelteti meg.

A (11)-ben egy egyetemi előadás szövegébe az alárendelő összetett mondat a mellékmondatán keresztül kapcsolódik be (*Hogy ebben nincsen semmi eretnecség*).

(11) [...] beszélgettünk arról, hogy mik azok az egyszerűségek, amelyek egyrésztől a... csak az Oblomov-ra jellemzőek, másrésztől csak a Bűn és bűnhődésre jellemzőek, miközben mind a kettő ugyanannak a műfaji gondolkodásnak a folyamatában és keretében marad, amit orosz realista, vagy kritikai realista regénynek nevezünk. *Hogy ebben nincsen semmi eretnecség*,^[1] azt... annak talán jó példája az is,^[2] hogy Dosztojevskij maga például azt mondja,^[3] hogy...^[4] (BNYGY)

Az *ebben* diskurzusdeixis arra a szövegrészre vonatkozik, amely egyszerre állítja a különbséget és a hasonlóságot a művek között. A mellékmondat jelenete a prominens ('az állítás nem eretnecség'), a főmondat funkciója az, hogy kontextualizálja ennek idézettel való alátámasztását. A [2] főmondatnál a beszélő színre viszi reflexióját saját nyelvi tevékenységéhez, a felhozott példát szubjektívizáltan minősíti (vö. *talán*). A szerkezet bonyolultsága nemcsak a tagmondatsorrendben figyelhető meg, hanem abban is, hogy a [2]-ben két utalószó is van: amit példázni kíván a megnyilatkozó, és ami példaként szolgál, egyaránt külön-külön tagmondattal van megfigyeltetve. Ezzel a bonyolultsággal is összefügghet az, hogy a beszélő újratervezi a [2] kontextualizáló főmondatot (vö. *azt... annak*).

12. Vizsgálja meg a *hogy* kötőszó előfordulásait valamilyen korpuszban!

a) Milyen a *hogy* kötőszó mondatkezdő és mondat belseji előfordulásának az aránya?

b) Vesse össze az eredményeket az MNSZ alapján¹⁴² nyert alábbi számadatokkal!

A mondatkezdő *hogy* gyakorisága az MNSZ-ben 199,74 db / millió szó, a mondat belseji *hogy* kötőszóé 14320,62.

c) Vizsgálja meg, hogy a mondatkezdő *hogy* kötőszós szerkezetek milyen arányban képviselnek mellékmondat-főmondat tagmondatsorrendet!

d) Vesse össze az eredményeket az MNSZ-ből vételezett 250 elemű *hogy* kötőszós minta elemzésének azzal az eredményével, hogy a mintában csak két előfordulás képviselt mellékmondat-főmondat tagmondatsorrendet!

¹⁴² A lekérdezés idején (2014 májusában) a korpusz mérete 129 241 070 szó volt.

Ha a hasonlítás műveletének másodlagos figuráját dolgozza ki a mellékmondat, akkor a tagmondatok nem cserélhetők fel.¹⁴³

- (12) a. A bér munka jobb, mint amilyen a híre! (Google)
 b. *Mint amilyen a híre, a bér munka jobb [annál].
 c. *Mint amilyen a híre, [annál] jobb a bér munka.

Az **alárendelő, hierarchikus** viszonyban kétszeres jelöltség is lehetséges (utalószóval a főmondatban, kötőszóval a mellékmondatban), ezért a tagmondatok általában felcserélhetők anélkül, hogy a jelenetek viszonyának az értelmezése megváltozna. A könnyebb érthetőség, gyorsabb feldolgozás tényezője a főmondat-mellékmondat sorrendnek kedvez. A tagmondatrend azonban mindig a diskurzus folyamatában létrejövő szerveződés. A jelenetek sorrendjét tehát nem az utalószó és a mellékmondatlal történő kidolgozás függőségi viszonya (pl. alanyi, tárgyi stb. viszonya) határozza meg, hanem a diskurzus folyamatába való bekapcsolódás, a megnyilatkozóknak a jelenetek megfigyeltetésével kapcsolatos szándéka (lásd figyelemirányítás).¹⁴⁴

3.3.1.2. A MELLÉRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATBAN

A mellérendelő (nem hierarchikus) összetett mondatban a jelenetek tipikusan szimmetrikus viszonyban konstruálódnak meg, ezért a jelenetek sorrendje felcserélhető, ha az időviszonyok ezt lehetővé teszik (lásd (1) (a)–(b)). Az időbeli egymásra következésnek az ikonikus sorrend felel meg, az ettől eltérő megoldás furcsa, nehezen elképzelhető (lásd (5b) vagy kifejezetten rossznak tűnik (5c)). Az (5c)-ben az *ezért* kötőszó már nem felel meg a jelenetek megváltoztatott sorrendjének, ha azonban a viszonyoknak megfelelő jelentésű kötőszót alkalmazunk (lásd (5d)), akkor az OK-OKOZAT sorrend mellett az OKOZAT-OK sorrend is lehetséges.

- (1) a. [...] egy fiú berohan a elég nagy hévvel a szobába,_[1] és keres valamit_[2] (Kivi)
 b. Egy fiú keres valamit, és berohan a szobába
- (5) a. A tinédzser felmászott a hídra_[1] és kézen lógott,_[2] de nem tudta sokáig tartani magát,_[3] ezért leesett_[4] (Google)
 b. ?A tinédzser kézen lógott, és felmászott a hídra
 c. *leesett, *ezért* nem tudta sokáig tartani magát
 d. leesett, *ugyanis* nem tudta sokáig tartani magát

A 3.2.1. alfejezetben már láttuk, hogy a mellérendelő összetett mondatban a jelenetek összekapcsolódását általában motiválja a tapasztalat szerkezete. Két fő motivációt figyeltünk meg:

1. a jelenetek szimultán történéseket figyeltetnek meg;
2. a jelenetek időben egymásra következő eseményeket képviselnek.

Az utóbbi összefüggésre a tagmondatok úgy reflektálnak, hogy sorrendjük megfelel az ábrázolt események időrendjének. Az egy időben zajló események együttes észlelése és feldolgozása is előtér-háttér viszonyban zajlik. A tagmondatok viszonyában az egyidejűség érzékeltetése csak úgy történhet, hogy a jelenetek bizonyos mértékben elkülönítődnek. A nyelvileg megkonstruált viszonyban a feltűnőség, a figyelem továbbterjedése az események megfigyelésében szintén hatással lehet a jelenetek sorrendjére. Általában a feltűnőbb vagy könnyebben feldolgozható eseményen keresztül figyeltetjük meg a háttérben lévő vagy nehezebben feldolgozható. A figyelemirányításnak ezen sajátossága mellett a jelenetek megkonstruálása szimmetrikus is: nagyjából egyformán fontos jelenetek valamilyen viszonyban való feldolgozása történik; a jelenetek RÉSZ-RÉSZ viszonyban állnak a szerkezet egészével, egyik jelenet sem határolja be a másikat.

¹⁴³ Lásd Haader 2000: 497.

¹⁴⁴ Vö. Farkas 1962b, Tátrai 2011: 30, Tolcsvai Nagy 2013: 136.

13. Kísérlet

Az alábbiakban kísérletek elvégzésére biztatjuk. Ha a kísérletet már megtervezte, kérje a kísérleti személy hozzájárulását az elvégzéséhez, megnyilatkozásának a rögzítéséhez, tárolásához és tudományos célra történő felhasználásához (anonim módon)!¹⁴⁵

a) Figyeltessen meg valakivel egy olyan helyzetet, amelyben több résztvevő van jelen (pl. családi vacsora, kávézó több vendéggel, olvasóterem)! Kérje meg, hogy mondja el, mit tapasztalt! Elemezze, hogyan konstruálta meg, határolta körül és rendezte el nyelviileg ennek az összetett élménynek a részeit!

b) Figyeltessen meg egy hétköznapi (a ceruzánál összetettebb) tárgyat, és kérje meg a kísérleti személyt arra, hogy azonnal mondja is hangosan a megfigyeléseit! Elemezze a leírást összefüggésben a figyelem irányulásával. Ha a kísérleti személynek voltak saját tevékenységével kapcsolatban reflexiói, akkor figyelje meg azt is, hogy ezek hogyan épültek be a leírásba.

Oksági viszony esetén kötőszó nélkül (a fenti 2. motivációnak megfelelően) az OK (ELŐZMÉNY) – OKOZAT (KÖVETKEZMÉNY) sorrend felel meg az alapértelmezésnek. A jelenetek fordított sorrendjét (vö. OKOZAT (KÖVETKEZMÉNY) – OK (ELŐZMÉNY)) kötőszós kontextualizálás nélkül lényegesen nehezebb feldolgozni.

- (13) a. Nem kapott vizet, lehullottak a levelei.
b. Lehullottak a levelei, nem kapott vizet.
c. Lehullottak a levelei, *ugyanis* nem kapott vizet.

A (13b)-nek az az értelmezése, hogy egy növény két állapotáról van szó, amelyek között oksági viszony van, kevésbé egyértelmű, mint a (13a)-ban, amelyben a jelenetek sorrendje mind az időrendnek, mind a hatásláncnak megfelel. A fenti 1. motiváció alapján a (13b)-nek az az értelmezése sem logikátlan, hogy a levelek lehullása után a növényt már nem locsolták. Ezek az értelmezési kísérletek azonban mutatják, hogy a világról való tudás összetett sémái annál többet teljesítenek, minél kevesebb kontextuális utalás áll a rendelkezésünkre. A (13c) esetében a kötőszó (kontextualizáló) arra készíti a befogadót, hogy OKOZAT-OK viszonyban dolgozza fel a jelenetek kapcsolatát.

Ha nem a jelenetek sorrendjét vizsgáljuk a mellérendelő összetett mondatban, hanem a tagmondatokét, akkor – a viszonyjelölő kifejezés(ek) megtartása mellett – a tagmondatok felcserélésének a lehetősége nincs meg (l. (5)(e)–(g)).

- (5) e. *És kézen lógott, a tinédzser felmászott a hídra
f. **de* nem tudta sokáig tartani magát, kézen lógott
g. **ezért* leesett, nem tudta sokáig tartani magát

14. Vizsgálja meg a fogalmilag azonos relációban feldolgozott jelenetek eltérő nyelvi kifejezését! Az első mondat az alárendelő (hierarchikus) viszony, a második mindig a mellérendelő (nem hierarchikus) viszony példája.

- a) Azonosítsa a kötőszót, alárendelésben az utalószót is (ha van)!
b) Azonosítsa a jelenetek viszonyát (pl. OK-OKOZAT)!

- (i) *Mivel senki sem egyforma, a félelmeink is mások.* (Google)
(ii) *Senki sem egyforma, tehát a félelmeink is mások.*

¹⁴⁵ A kutatás etikai kérdéseire lásd http://www.spontanbeszed.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=53:a-muhely-kutatasi-etikai-kodexe&catid=29:a-kutato-muhelyrol&Itemid=27 (letöltés ideje: 2018. 03. 11.).

- (iii) *Egyetlen gyermek sem eshet el alapvető szolgáltatásoktól azért, mert nincs lakcímkártyája.* (Google)
 (iv) *X eleshet a szolgáltatásoktól, ugyanis nincs lakcímkártyája.*

(v) [Láttam viszont egy apró madárkát ami] *bár messze volt, elég jól kivehető volt a fekete sapkája.* (Google)

(vi) *Messze volt, de elég jól kivehető volt a fekete sapkája.*

15. Figyelje meg, hogy a kötőszó nélküli mellérendelő összetett mondatok értelmezésében hogyan működnek a fogalmi sémák és az ikonikus motiváltság (pl. EGYMÁS UTÁN – EGYMÁST IDŐBEN KÖVETVE; EGYMÁS UTÁN – EGYMÁSRA HATVA, vö. biliárdgolyó-modell, hatáslánc),¹⁴⁶ amikor csak sematikus kontextus áll a rendelkezésünkre (mint az alábbi példákban, labormondatokban is).

- (i) *A gyerekek felnőtté váltak, a szülők egymásra találtak.*
 (ii) *Tavasza van, rügyeznek a fák.*
 (iii) *Rügyeznek a fák, tavasza van.*
 (iv) *Péter leszedte a gyümölcsöt, Rita lekvárt főzött.*

A mellérendelő (nem hierarchikus) összetett mondatban a tagmondatok nem cserélhetők fel kötőszóval jelölt viszony esetén. Ha a viszonyt nem jelöli kötőszó, akkor a tagmondatok sorrendjének a megváltoztatása (ha ez értelmes) a megfigyeltetett események eltérő sorrendjének felel meg, és ezért a tagmondatok szemantikai viszonya is eltérő értelmezést kíván (pl. OK-OKOZAT vagy OKOZAT-OK).

3.3.2. Közbeékelődés

Az alárendelő összetett mondatban az is lehetséges, hogy a mellékmondat megszakítva a főmondat folytonosságát beékelődjön (lásd (14a), (15a), a főmondat-mellékmondat sorrendnek megfelelő változatot a (b) jelű pár mutatja be).¹⁴⁷

- (14) a. Azért,_[1] *mert szerettek,*_[2] jöttem a világra,_[1] (Google)
 b. Azért jöttem a világra, mert szerettek.
- (15) a. A szomorú az,_[1] *hogy*_[2] *bár messze volt a csúcsformájától,*_[3] még így is csapata egyik legjobbja volt,_[2] (Google)
 b. A szomorú az, hogy még így is csapata egyik legjobbja volt, bár messze volt a csúcsformájától.

A (14)-ben a főmondati utalószó után következik a mellékmondat, és ezt követi a főmondat többi része. A (15)-nek az [1] főmondatában (az azonosító szerkezettel) megnyílik a SZOMORÚSÁG keret, a [2] mellékmondat ezt részletezi. A [3] a [2]-höz kapcsol egy olyan jelenetet, amely alapján a [2] esemény nem volna várható, épp az ellenkezőjére számíthatnánk (lásd megengedő viszony). A [3] a [2]-be ékelődik be, annak kötőszava (*hogy*) után.

- (16) a. Szerinte az,_[1] *hogy a brit miniszterelnök kimondta,*_[2] *az EU-val együtt London az egységes piacból is kilép,*_[3] „némileg pozitív fejlemény”_[1] (Google)

¹⁴⁶ Vö. Langacker 1991: 13, 2008: 103kk., 2009: 148, Tomasello 2002: 31–32, Tolcsvai Nagy 2013: 381.

¹⁴⁷ Vö. Farkas 1962b: 452–453.

b. Szerinte az „némileg pozitív fejlemény”, hogy a brit miniszterelnök kimondta, az EU-val együtt London az egységes piacból is kilép.

A (16a) mondatban az [1] alanyi függőségi viszonyban, az *az* utalószó utasításának megfelelően megnyitott, rendkívül általános keretet (KIFEJTHETŐ DOLOG) a [2] és a [3] tagmondatlánc dolgozza ki, ez beékelődik az *az* utalószó és az [1] protoállítása közé. A már kidolgozott keret így utólag értelmeződik FEJLEMÉNYKÉNT. A [2] idéző tagmondat kontextualizálja a [3] tartalmi idézetet. A kontextualizálás a [2]-ben perspektivizációt képvisel.

A **perspektivizáció** a „tudatosság szubjektumának áthelyeződése, amely az elmondott információk értékelését és érvényességét az aktuális beszélőtől eltérő szubjektumra korlátozza, és a tudat aktív működését (az érzékelést, az akaratot, a gondolkodást vagy a beszédet) valaki máshoz köti” (Tátrai 2011: 213).

A (16)-ban két, a megnyilatkozóétól eltérő szubjektum működése van megjelenítve (a megnyilatkozó mentális működése nincs objektivizáltan a színen). Az egyik vélekedő szubjektum objektivizáltan konstruálódik meg az [1]-ben a *szerinte* kontextualizáló kifejezés révén, amely a vélekedés forrásaként egy a kontextusban már említett szereplőn keresztül teszi elérhetővé a vélekedést (‘a fejlemény pozitív’). Erről helyeződik át a figyelem a [2] által egy másik tudatossági szubjektumra, ebből kiderül, hogy a vélekedő a [3] információt a brit miniszterelnöknek tulajdonítja. A megnyilatkozó szubjektum működése bennfoglalt (implicit), csak következtetni lehet arra, hogy ő is a közös tudás részeként kezeli az idézett megnyilatkozás tényét és tartalmát.

A vonatkozó kötőszós mellékmondat közbeékelődése különösen gyakori, természetes és megszokott olyan szerkezetekben, amelyeknek a főmondatában egy szereplő részletező kidolgozást kap, a mellékmondat pedig ezzel a szereplővel kapcsolatban közöl további információt (lásd (17a)).

- (17) a. Ez a fajta fejlesztési politika,_[1] *ami elkezdődött*_[2] és *ami folytatódik ezzel a szöveggel*,_[3] ugyanis nem működhet másként,_[1] mint olyan tevékenységek eredőjeként, amelyekben az egyéni gyarapodás mellett, azzal összefüggésben a helyi társadalom értékei, szolidaritása is megjelenik [...] (MNSZ)
- b. ??Ez a fajta fejlesztési politika ugyanis nem működhet másként, [??az a fajta,] *ami elkezdődött*,_[1] és *ami folytatódik ezzel a szöveggel*,_[2] mint olyan tevékenységek eredőjeként, amelyekben az egyéni gyarapodás mellett, azzal összefüggésben a helyi társadalom értékei, szolidaritása is megjelenik, [...]
- c. ??Ez a fajta fejlesztési politika ugyanis nem működhet másként, mint olyan tevékenységek eredőjeként, amelyekben az egyéni gyarapodás mellett, azzal összefüggésben a helyi társadalom értékei, szolidaritása is megjelenik, [??az a fajta,] *ami elkezdődött*,_[1] és *ami folytatódik ezzel a szöveggel*,_[2] [...]

A (17a) [1] tagmondatában a kontextualizáló (diskurzus)topik után ékelődik be a [2] és a [3] tagmondatkapcsolat. Az [1]-ben a topik részletező kidolgozást kap (*fejlesztési politika*), lehorgonyozódik az alaphoz (vö. határozott névelő), és beágyazódik a szövegbe (vö. *ez a fajta* anaforikus szerkezet). Az [1]-ben nem volna természetes az utalószó (vö. *Ez a fajta fejlesztési politika, az, ...*), a mellékmondat nem a szereplő részletező kidolgozását végzi el egy másik jelenettel, hanem a már részletezett szereplővel kapcsolatban további információt, magyarázó megjegyzést közöl. Felidézve a prototipikus alárendelő összetett mondat jellemzőit látható, hogy a (17a) mondatban az [1] és a ([2][3]) tagmondatok viszonya nem a prototípust valósítja meg. A (17) (b)–(c) közbeékelődés nélküli megoldások kifejezetten rossznak tűnnek a közbeékelődéses (17a)-hoz képest. Az [1]-hez ugyanis olyan tagmondatlánc is kapcsolódik, amelynek az értelmezését igencsak megnehezítené, ha a ([2][3]) eltávolítaná a főmondatától (lásd (17b)). Ugyanakkor a magyarázó ([2][3]) eltávolodása

is hasonló zavart okozna (lásd (17c)). Ezzel a viszonytípussal a 4.2.1. és az 5.1. fejezetben foglalkozunk részletesen.

A prototipikus alárendelő tagmondatkapcsolat hierarchikus jellegével nem egyeztethető össze az, hogy a főmondat ékelődjön be a mellékmondatba. Ha ez előfordul, az annak a következménye, hogy a kötőszóval álló vagy állni képes tagmondat jelenete van előtérbe helyezve az utalószót tartalmazó vagy tartalmazni képes tagmondat háttéréhez viszonyítva (tehát épp fordítva, mint a prototipikus kapcsolatokban).

- (18) a. Egy ilyen kép, *úgy vélem* mindent elárul a motor megbízhatóságáról :- (Google)
b. Egy ilyen kép, *úgy vélem*, *hogy* mindent elárul

A (18a) mondatban a formai oldal részlegesen felmutatja az alárendelés jellemzőit. A VÉLEKEDÉS tartomány kidolgozására vonatkozó utasításként szolgál az *úgy* kifejezés, amely az utalószóknak megfelelő módon veláris mutató névmás. A kifejtésben nem a vélekedés módja van megjelenítve, hanem maga a vélelem. A kifejtést megvalósító tagmondatban jelölhetné *hogy* kötőszó a szintaktikai függést (alárendeltséget), lásd (18b). Az aszimmetria a (18) mondatban úgy valósul meg, hogy az *úgy vélem* kontextualizáló tagmondatként elérést biztosít a célszerkezethez, és azt a megnyilatkozó vélekedéseként elérhető jelenetként köti a diskurzus alapjához. A kontextualizáló tagmondat tehát csak ideiglenesen, referenciapontként kerül a figyelem előterébe, a figyelem fókuszában a célszerkezet, a „mellékmondat” kontextualizált hálózatrésze áll (*mindent elárul a motor megbízhatóságáról*).

A közbeékelődés csak az alárendelő konstruálás jellemzője, mellérendelésben nem fordul elő. A közbeékelődés bonyolultabb, mint a főmondat-mellékmondat elrendezés, ezért általában igaz, hogy nagyobb erőfeszítést kíván a feldolgozása. A feldolgozási nehézséget azonban nem önmagában a közbeékelődés jelenti. A vonatkozó mellékmondatos szerkezetben, például a fenti (17) mondatban az (a) megoldás könnyebben megérthető, mint a (b).¹⁴⁸

¹⁴⁸ Vö. Pléh 1998: 155–156, 160.

4. A főbb viszonytípusok részletes tárgyalása

A továbbiakban először a prototipikus alárendelő összetett mondat általános jellemzőivel foglalkozunk (4.1. fejezet), majd áttérünk a kategória szerveződésére (4.2.). Ezt követően – hasonló tárgyalásmóddal – a prototipikus mellérendelés bemutatásán keresztül jutunk el a mellérendelő összetett mondat változatos típusainak a bemutatásához (4.3., 4.4.).

Az érthetőséget szem előtt tartva az összetett mondat egyszerűbb szerkezetein, jellemzően két tagmondat viszonyán mutatjuk be a jelenségeket. A mondatok természetes közegükben ennél lényegesen nagyobb összetettségben is előfordulnak.

Az alaptípusok tárgyalásakor teszünk javaslatot az összetett mondat ábrázolására, a 6. fejezetben pedig bonyolultabb szerkezetek ábrázolásával is fogunk foglalkozni. Az ábrázolási eljárás analóg az egyszerű mondatnál alkalmazott reprezentációs megoldással.

4.1. A prototipikus alárendelő összetett mondat

A prototipikus alárendelő összetett mondatot tulajdonsághalmazzal írtuk le a 3.2.2. és a mellérendeléssel összevetve a 3.2.3. alfejezetben. Ennek során a prominencia, a teljesség, a behatároltság és az elérhetőség szempontját alkalmaztuk. A 3.3. fejezetben kiegészítettük ezeket a tagmondatok sorrendjének a szempontjával. Megfigyeltük, hogy a tagmondatok viszonya hierarchikus. A tagmondatok között grammatikai függés van, ez felel meg a jelenetek aszimmetrikus megkonstruálásának. A grammatikai függést a főmondatban utalószó, a mellékmondat élén (alárendelő) kötőszó teszi (illetve teheti) jelöltté. Az utalószó sematikusan (nem részletezően) dolgozza ki alaptagjának egy fogalmi alszerkezetét (pl. a jelenet egyik szereplőjét). Az utalószó instrukcióként szolgál a befogadó számára, jelzi, hogy az alszerkezet kifejtése, részletezése a mellékmondatban történik.

Az alárendelő összetett mondat alaptípusainak ezeket a jellemzőit a 3. táblázat tekinti át. A grammatikai viszonyoknak (pl. alanyi viszony, alárendelő tagmondatkapcsolat) is van jelentésük, a nyelvi kifejezések funkció és forma egymásra vonatkoztatásában működnek (lásd az 1. és a 2. fejezetet).

3. táblázat. Az alárendelő összetett mondat alaptípusainak jellemzői

Szempont	A jelenetek fogalmi viszonyai	A tagmondatok grammatikai viszonyai
prominencia	a jelenetek előtér-háttér viszonyban, aszimmetrikusan vannak megfigyeltetve; a főjelenet előtérben áll, a háttérjelenethez képest van megfigyeltetve	a tagmondatok viszonya hierarchikus; a főmondat jelenete áll az előtérben, a főmondat és a mellékmondat között függőségi viszony van; a függőségi viszony típusát a főmondat utalószava, a mellékmondat függését alárendelő kötőszó vagy vonatkozó névmás jelöl(het)i
teljesség	az előtérben álló jelenet önmagában is képviselheti a szerkezet egészének a jelentését (a részletezettség kisebb fokán)	a teljes szerkezet a főmondatra redukálható, a főmondat határozza meg a beszédcselekvés-értéket és a polaritást

Szempont	A jelenetek fogalmi viszonyai	A tagmondatok grammatikai viszonyai
behatároltság	a háttérjelenet fogalmilag behatárolódik a főjelenetben, annak részeként: szereplőként vagy fogalmi keretként	a behatároltságot a főmondatban az alaptag-utalószó viszony jelöl(het)i ki azáltal, hogy az utalószó csak sematikus kidolgozást ad, illetve a fogalmi keret megnyitását jelöli
elérhetőség	a főmondat jelenete áll az előtérben, ezen keresztül válik elérhetővé a mellékmondat jelenete	a főmondatban az utalószó utasításként szolgál arra, hogy a kifejtés-részletezés a mellékmondatval valósul meg; a kötőszó a mellékmondatot kontextualizálja a főmondattól függőként ('azon keresztül elérhetőként')
sorrend	a jelenetek sorrendje ikonikus, az események sorrendjétől és a figyelemirányítási szándéktól függ (lásd diskurzusba ágyazottság); a legkönnyebben az elérési relációnak megfelelő sorrend dolgozható fel (sematikus kontextus mellett), ezért ez az alapértelmezés szerinti sorrend	az alapbeállítás a főmondat-mellékmondat sorrend; mivel a függőségi viszony mindkét tagmondatban jelölhető, a tagmondatok általában felcserélhetők, és ez nem változtatja meg a viszony értelmezését

4.1.1. A kötött, vonatkozó mellékmondatokkal és a tartalomkifejtő, *hogy* kötőszós mellékmondatokkal alkotott alárendelések

Az alárendelő összetett mondatokon belül két fő típus van: a kötött, vonatkozó mellékmondatos és a *hogy* kötőszós mellékmondatokkal alkotott alárendelés.¹⁴⁹

A **kötött, vonatkozó mellékmondatos** összetett mondat példája az (1)–(2).

(1) [...] a második helyen már megtalálta *azt*_{utalószó^[1]} *amit* keresett_[2] (Kivi)

(2) [...] hogyan szeretné Istent *az*_{utalószó^[1]} *aki* nem ismeri_[2] (MNSZ)

A **kötött** azt jelenti, hogy a főmondat jelenetének egyik lényeges szereplőjét, egy kifejezésének a vonzatát „fejt ki” a mellékmondat. (Vö. *megtalálta azt* – tárgyi viszony, a lehorgonyzott folyamat és a másodlagos szereplő viszonya; *szeretné az* – alanyi viszony, a diskurzusban kétségesként¹⁵⁰ lehorgonyzott folyamat és az elsődleges szereplő viszonya.) A kötött szerkesztésmód jellemzőit látjuk akkor is, ha a szereplő sematikusán a magmondat részeként dolgozódik ki (lásd (3) *azé*). A kifejtés (kidolgozás) azt jelenti, hogy a szereplőt a mellékmondat egy másik, háttérként szolgáló jelenetben is megfigyelteti szereplőként (vö. *amit*; *aki*). A **vo-natkozó** egyrészt a vonatkozó névmásra, a mellékmondat függését a konstrukcióban jelölő kapcsolóelemre utal, továbbá a névmásnak arra a funkciójára, hogy az utalószóval koreferenciaviszonyban,¹⁵¹ együttes vonatkozásban referál egy a diskurzusban feldolgozott szereplőre (vö. *azt* – *amit* 'keresett és megtalált tárgy'; *az* – *aki* 'nem ismerő és kétségesen szerető személy').

¹⁴⁹ Lásd Hadrovics 1969, Haader 2000, vö. még Tompa 1962: 337; a konstrukciók történeti alakulására lásd Haader 2003.

¹⁵⁰ Dubitativusi funkciójú módjellel lehorgonyozva az alaphoz, szubjektivizáltan.

¹⁵¹ Vö. Tolcsvai Nagy 2001: 180–183.

(3) A legtisztább vallakozás (legnyomonkövethetőbb meggazdagodás) aze, aki tozsdézik. (MNSZ)

[Ékezetekkel: A legtisztább válla[l]kozás (legnyomonkövethetőbb meggazdagodás) azé, aki tőzsdézik.]

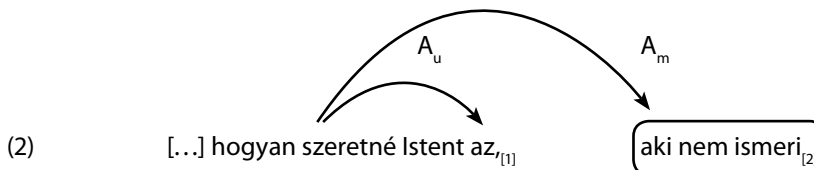
Az (1)–(2) a főmondat jelenetét helyezi előtérbe (MEGTALÁLÁS, KÉTSÉGES SZERETET) (vö. prominencia) úgy, hogy annak egyik szereplőjével kapcsolatban részletesebb kifejtést ad (vö. prominencia, behatároltság, elérhetőség).

Az alábbiakban az ábrázolással együtt közöljük újra a fenti két mondatot. A főmondatban a szokásos módon, az alaptagtól a bővítmény felé mutató nyíllal és betűszimbólummal jelöljük, hogy az utalószó milyen függőségi viszonyban van az alaptagjával. Az (1)-ben ez a viszony tárgyi, a tárgyi viszonyt jelölő utalószó jele T_u (az u index jelöli az utalószói funkciót). A (2)-ben a viszony alanyi, jelölése: A_u . A mellékmondatokat bekeretezzük, ezzel jelöljük, hogy nem vizsgáljuk a belső szerkezetüket, a főmondatához fűződő viszonyukban egységként kezeljük őket.¹⁵² A mellékmondat kidolgozó viszonyát a mellékmondat felé mutató nyíl és a T_m szimbólum jelöli az (1)-ben (T a tárgyi függőségi viszonyt, az m index a mellékmondatral történő, részletező kidolgozást jelöli). A (2)-ben a jelölés az alanyi viszonynak megfelelően A_m .

17. mondatára. a második helyen már megtalálta azt, amit keresett

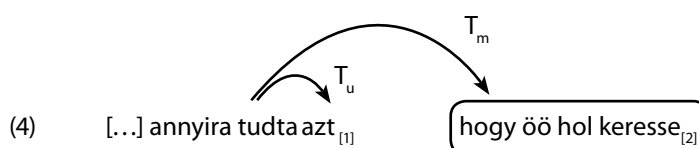
18. mondatára. hogyan szeretné Istent az, aki nem ismeri

A (4) és az (5) a *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat példája.

(4) [...] annyira tudta azt, hogy őö hol keresse (Kivi)

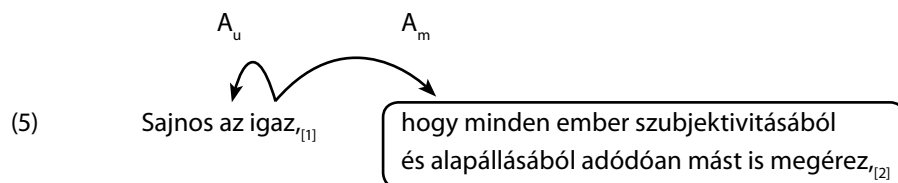
19. mondatára. annyira tudta azt, hogy őö hol keresse

(5) Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez(, beleérez a vitapartner kimondott, leírt véleményébe.) (MNSZ)

¹⁵² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne készíthetnénk el mindkét tagmondat többdimenziós ábrázolását. A megoldás tisztán technikai: célunk a tagmondatkapcsolat viszonyainak az ábrázolása, ezért nem akarunk olyan összetett megoldást alkalmazni, amelyben ez az információ a bonyolultság miatt csak nehezen válna azonosíthatóvá.

20. mondatára. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez

Az utalószó a (4) mondatban az *azt* (a *tudta* igealak vonzata), az (5)-ben az *az* névmás (alanyi viszonyban van az *igaz* protoállítással). Ezek szintén kidolgozzák sematikusán a jelenet egyik szereplőjét, de ez a szereplő nincs „tárgyasítva”, hanem **mentális térként** része a jelenetnek. A mentális tér a diskurzus folyamatában aktuálisan megképződő fogalmi szerveződés.¹⁵³ A (4)-ben az *azt* a TUDÁS mentális terét mozgósítja, nem tárgyasítja a mentális tartalmat. Ezzel összevetve a *kislány tudta a Himnusz* kifejezés esetében a tudás tárgya, a mentális tartalom (a Himnusz szövege és/vagy dallama) tárgyasítva¹⁵⁴ dolgozódik fel. Az (5)-ben az *az* az IGAZSÁG, ELISMERENDŐ TÉNY mentális tereként szereplője a jelenetnek.

Az utalószó jelentése tehát sematikusán ’tudás’ a (4)-ben (T_u), illetve ’igazság’ az (5)-ben (A_u). Az utalósónak ez az értelmezése nem teremődik meg az önmagában, izoláltan tekintett főmondatban, hanem csak a *hogy* kötőszós mellékmondatlálétesülő viszonyban jön létre. A *hogy* kötőszó jelöli azt a konstruálási módot, amelyben a mellékmondatnak tartalomkifejtő szerepe van.¹⁵⁵ A **tartalomkifejtés** az aktivált mentális tér, a fogalmi keret kidolgozását jelenti. A tartalomkifejtés művelete mellett nem lehetséges az, hogy az utalósónak tárgyasított értelmezést adjunk.

(6) Ágoston tudta,_[1] amit János apostol írt az első levelében;_[2] Szeressük egymást,_[3] mert_[4] ha egymást szeretjük,_[5] bennünk marad az Isten,_[4] és az ő szeretete tökéletes lesz..._[6] (Google)

A (6)-ban az [1] főmondat lehorgonyozott folyamata (*tudta*) feltételez egy olyan másodlagos szereplőt, amelynek jelentése a TUDÁS tartományában előhívható fogalmi szerkezet. A [2] tagmondatban az *amit* (vonatkozó névmás, topik szerepű kontextualizáló a mellékmondatban) koreferens az [1] jelenetének másodlagos szereplőjével, és arra készíti a befogadót, hogy ezt a szereplőt tárgyasítva, olyan információként dolgozza fel, amelyről a [2] további ismereteket közöl (’János apostol első levelében fellelhető’). A [3] tagmondat élén nincs kötőszó, ha volna, akkor nem lehetne vonatkozó névmás, csak *hogy* kötőszó. A [3] tagmondatlálékezdődik az a tagmondatlálénc, amely az [1] másodlagos szereplőjének másfajta feldolgozását valósítja meg: a tartalmát fejt ki, a tudást részletezi perspektíváltan, idézetszerűen.

1. Az alábbi kérdések a (6) mondathoz kapcsolódnak.

- Elképzelhető-e, hogy a (6) mondatban a [3]–[6] tagmondatláléncolat nem vagy nem csak az [1] tagmondatláléval van viszonyban? Ha igen, értelmezze ezt a viszonyt is!
- Mi motiválhatja az [5] közbeékelődését?
- Az [5] melyik tagmondathoz milyen viszonyban kapcsolódik?

A (4)–(5) egy szubjektum mentális állapotáról számol be. A (4)-ben a megnyilatkozó egy film szereplőjének a mentális működéséről, a tárgyat kereső fiú általa megkonstruált tudásáról beszél. Erre azért képes, mert

¹⁵³ A mentális terek magyar nyelvű szakirodalmából lásd például Kövecses–Benczes 2010: 159–172, Tolcsvai Nagy 2013: 106–108 (hivatkozással az elsődleges szakirodalomra).

¹⁵⁴ Vö. reifikáltan.

¹⁵⁵ Lásd Hadrovics 1969, Haader 2000, 2008: 77–78.

abból indul ki, hogy a szereplő hozzá hasonló mentális működésre képes lény, ezért következtetni tud a megfigyelt viselkedés alapján a fiú tudására, gondolataira is.¹⁵⁶ Az (5)-ben a megnyilatkozó saját megismerő, világtérítő tevékenységét, a gondolatait és a rájuk vonatkozó attitűdjét figyelteti meg (szubjektívizáltan).

A *hogy* kötőszós, tartalomkifejtő alárendelésben a főmondatok mentális működést (például érzékelést, érzést, gondolkodást), ezzel összefüggő verbális cselekvést (például *azt állította*) visznek színre. A mellékmondat a mentális teret kidolgozva annak tartalmáról, szerkezetéről szól.¹⁵⁷ A **tartalomkifejtő mellékmondatok** kapcsolóeleme a *hogy* kötőszó, ezért ezt a típust **hogy kötőszós mellékmondatnak** nevezzük.

2. Vesse össze az alábbi, azonos főmondatot tartalmazó, de a mellékmondatokkal történő kidolgozást más módon megvalósító mondatpárokat! Azonosítsa a hasonlóságokat, értelmezze az eltéréseket!

- (i) *Az állatok elhitték, amit láttak.* (Google)
- (ii) *Az emberek elhitték, hogy a kormány kezében van az irányítás.* (Google)
- (iii) [...] *utána ő is azt mondta, amit a testvére, M.* (Google)
- (iv) [Politikus] *azt mondta, hogy nem szeret tweetelni.* (Google)

3. Mihez kapcsolódik az *amit* névmási kötőszós mellékmondat az alábbi adatban? Mi nehezíti a szerkezet megértését?

- (i) *Az elmúlt napok nagy visszhangot kapott kórházi történéseire [...] vonatkozó kérdésre válaszolva [Államtitkár] azt mondta, amit a kormány működésfejlesztési támogatásként tudott adni, azt megadta.* (Google)

4. Az alábbi szerkezeteket nagyfokú kidolgozatlanosság jellemzi. Hogyan lehet megérteni az ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket (vö. még *Ő az, aki*)? Mi a kidolgozatlanosság funkciója?

a) A szöveg szerzője plakátokat mutat be, és sommás kritikai megjegyzéseket fűz hozzájuk. Az alábbi egy ilyen rövid értékelés.

- (i) *Ez pont az, ami.* (Google)¹⁵⁸

b) A konyhában (A) beszélő krumplipogácsát szedeget ki, hogy felmelegítse (A) és egy másik személy számára. (Lejegyzett adat.)

- (i) A: – *Tizenkettő. Az sok?*
B: – *Dehogy. Annyi, amennyi.*

¹⁵⁶ Vö. Thagard ed. 1998, Tomasello 2002: 77, 116, 141, Kiss 2005, Kiss–Jakab 2010, Pléh 2013.

¹⁵⁷ Az ilyen mellékmondatokat Hadrovics László éppen ezért lényegi tartalomadó vagy tartalomkifejtő mellékmondatoknak nevezte (lásd Hadrovics 1969: 197, 237; vö. Haader 2000, 2008: 77–78).

¹⁵⁸ <http://www.origo.hu/filmklub/blog/osszeallitas/20111216-penteki-plakatok-prometheus-take-shelter-haywire-sa-fe-house-hanezu-rock.html> (Letöltés ideje: 2017. 01. 19.)

4.1.2. Az utalószó

Az utalószó sematikusan dolgozza ki alaptagjának egy fogalmi alszerkezetét, és ezzel arra is „utal”, hogy a részletezés a mellékmondatban valósul meg (vagy a szereplőnek egy másik jelenetben való megfigyeltetésével, vagy a mentális tér tartalmának a kifejtésével). Az utalószó tipikusan távolra mutató névmás (lásd (1)).¹⁵⁹ A palatális névmás deiktikus (lásd (7)), vagy magára a szövegre, annak valamely részletére vonatkozik, a megnyilatkozó a palatális névmás alkalmazásával teremt kapcsolatot a korábbi említéssel (vö. endoforikus deixis vagy diskurzusdeixis,¹⁶⁰ lásd például (8)).

- (1) [...] a második helyen már megtalálta *azt*_{utalószó^[1]} amit keresett_[2] (Kivi)
 (7) a. Ezt kérem, amelyik hozzám közelebb van.
 b. Ezt kérem, [*azt*_{utalószó}] amelyik hozzám közelebb van.
 (8) a. Ez a fajta fejlesztési politika,_[1] ami elkezdődött_[2] (MNSZ)
 d. Ez a fajta fejlesztési politika, [*az*_{utalószó} / *az*_{utalószó} a fajta]_[1] ami elkezdődött_[2]
 e. Ez a fajta fejlesztési politika, [vagyis/tehát *az*_{utalószó} / *az*_{utalószó} a fajta]_[1] ami elkezdődött_[2]

A diskurzusdeixis (endoforikus deixis) mint művelet a diskurzusra, annak részleteire történő vonatkoztatás. A deixis művelete a szituatív tényezőknek a feldolgozását, a diskurzusdeixis magának a szövegnek, a diskurzus szerveződésének a feldolgozását vonja be az értelmezésbe.¹⁶²

A palatális névmás azt jelöli, hogy az adott szereplő a diskurzusban már (valamilyen mértékben körülhatárolva) feldolgozódott. Ez eltér az utalószó működésétől. Azt azonban érdemes megfigyelni, hogy a palatális névmás alkalmazása mellett az utalószó csak utólagos kontextualizálóként fordulhat elő (lásd (7b), (8)(d)–(e)). A (7a), (8a) tehát nem prototipikus alárendelés, mert a mellékmondat a már feldolgozott szereplővel kapcsolatos pontosítást, értelmezést valósít meg (lásd 4.2.1. fejezet).

5. Ellentmondás-keresés

a) Ha a palatális névmást utalószónak tekintenénk, változna-e a fenti példák viszonyának az értelmezése (lásd utólagos értelmezés, pontosítás, nem prototipikus alárendelés)?

b) Szolgálhat-e érvként a palatális névmás utalószósága mellett az, hogy az ómagyar korban természetes volt a palatális változat utalószóként? A palatális és a veláris névmás funkcionális elkülönülése grammatikalizációs folyamat eredménye (a középmagyar korban már egyre inkább a veláris névmással asszociálódik az utalószói szerep).¹⁶² Mivel nyelvváltozási folyamatról van szó, természetes lehet, ha a teljes elkülönülés nem valósul meg, vagy ha nem minden előfordulás jellemzője a tisztán körülhatárolható (elkülönült) funkció. Erről van-e szó?

6. Miben áll az alábbi példa többértelműsége, és mi idézi ezt elő? Helyezkedjen bele például az urbánus költő értelmezői helyzetébe!¹⁶³

(i) *A magnólia*_[1], *ami a kert végében van*_[2], *nemsokára virágozni fog*_[1].

¹⁵⁹ Vö. Tompa 1962: 340–342.

¹⁶⁰ Vö. Tolcsvai Nagy 2001: 178, Laczkó 2006: 79–82, Tátrai 2011: 142–144.

¹⁶¹ Lásd Tátrai 2011: 142.

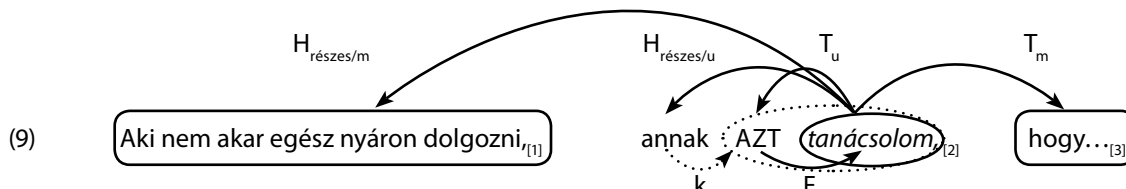
¹⁶² Lásd Haader 2008: 82.

¹⁶³ Vö. Varró Dániel: Urbánus költő a virágoskertben. In Varró Dániel 2016. Mi lett hova? Budapest: Jelenkor. 50–52.

Az utalószo a főmondat viszonyhálózatának egyik csomópontja, mindhárom dimenzióban értelmezhető (lásd 2.2. fejezet).

(9) Aki nem akar egész nyáron dolgozni,_[1] annak azt tanácsolom,_[2] hogy július végén, augusztusban próbálkozzon,_[3] [...] (Google)

21. mondatára. Aki nem akar egész nyáron dolgozni, annak azt tanácsolom, hogy...

A (9) mondat [2] tagmondatában két utalószo van (*annak, azt*). Az *annak* az [1] tagmondat *aki* vonatkozó névmásával koreferens, a [2] főmondat D1 dimenziójában részeshatározói viszonyban van az igével, D2 dimenziójában kidolgozó, D3 dimenziójában pedig kontextualizáló. Az *azt* utalószo a [2]-ben az ige tárgyi vonzata (D1), a [3] tartalomkifejtő mellékmondat kapcsolódik hozzá. Az *azt* felülíró kifejezés (D2), és a kontextualizált hálózatrészhez tartozik (D3).

(10) Azt is elmesélte,_[1] hogy hogyan zajlottak az általa végzett operációk._[2]

A (10) [1] főmondatában az utalószo (*azt*) tárgyi viszonyban van a D1-ben, és kiterjesztést végez el az *elmesélte* protoállításon a D2-ben.

7. Vesse össze az alábbi szerkezeteket, állapítson meg hasonlóságokat és különbségeket! Értelmezze a különbségeket!

- (i)
 - a. A magyar emberek 80%-a számít **arra**, hogy szegény nyugdíjas lesz (Google)
 - b. A magyar emberek 80%-a számít **rá**, hogy szegény nyugdíjas lesz
 - c. A magyar emberek x%-a számít **arra**, aki egyszer már kisegítette.
 - d. A magyar emberek x%-a számít **rá**, aki egyszer már kisegítette.
- (ii)
 - a. a média is sokat foglalkozott **azzal**, hogy csak államnyelven tájékoztatják a vásárlókat.
 - b. a média is sokat foglalkozott **vele**, hogy egy somorjai [üzletben] csak államnyelven tájékoztatják a vásárlókat. (Google)
 - c. a média is sokat foglalkozott **azzal**, aki politikai botrányt kavart.
 - d. ?a média is sokat foglalkozott **vele**, aki politikai botrányt kavart.

- a) Állapítsa meg az alárendelő viszony típusát (vonatkozó névmási kötőszós; *hogy* kötőszós, tartalomkifejtő)!
- b) Érveljen amellett, hogy a kiemelt kifejezés utalószo vagy nem utalószo! Vizsgálja meg a kiemelt kifejezéseket az alábbiak szerint: 1. jelentés, művelet (pl. személyre vonatkozik-e), 2. szórend! A szempontok bővíthetők.
- c) Ha a *rá, vele* kifejezést utalószónak tartotta, akkor írja le azt a funkciót, amely alapján ez a megoldás elkülönböződik a megszokott, veláris mutató névmással megvalósított utalástól! Ha a *rá, vele* kifejezést nem tartotta utalószónak, akkor írja le azt a funkciót, amelyet a fenti szerkezetekben a névmás betölt!

Az utalószó minden főmondatban megjelenhet, ha a főmondat D2 dimenziójában kidolgozó szerepű kifejezés. Az utalószó mindig meg is jelenik, ha a D2-ben operátor.

8. Vizsgálja meg az alábbi állítást!

(i) Az utalószó mindig megjelenik, ha az alaptagjának *kötelező bővítménye*.

Értelmezze funkcionális szemlélettel a kötelező bővítmény fogalmát! Ehhez felhasználhatja az alábbi példákból származó megfigyeléseket.

- (ii) a. *Látta, hogy jó.*
b. **Látott, hogy jó.*
- (iii) a. *A [...] titkosszolgálat tudott arról, hogy bombamerényletet terveznek...* (Google)
b. **A [...] titkosszolgálat tudott, hogy bombamerényletet terveznek...*
c. *A [...] titkosszolgálat tudta azt, hogy bombamerényletet terveznek...*
d. *A [...] titkosszolgálat tudta, hogy bombamerényletet terveznek...*
- (iv) a. *Bízott abban, hogy sikerülni fog.*
b. *Abban bízott, hogy sikerülni fog.*
c. *?Bízott, hogy sikerülni fog.*
d. *Hogy sikerülni fog, ebben bízott.*
- (v) a. *Megette azt, amit elé tettek.*
b. *Megette, amit elé tettek.* (Google)
c. *Mindent/bármit megevett, amit elé tettek.* (Google)
d. *?Megevett, amit elé tettek.*
e. *?Amit elé tettek, megevett.*

9. Ki hív meg kit?

Az alábbi párbeszéd egy piaci büfénél, sorban állás közben zajlott. Magyarázza meg, hogy mi vezetett a félreértéshez!

- (i) A: – *Van tócsni.* [a megkezdett történetmesélés folytatása] *Kérsz tócsnit?*
B: – *Nem, köszönöm!*
A: – *Úgy értettem, hogy kérnél nekem?*

10. Mire képes a képes?

A *képes* melléknév 'kitelik valamilyen cselekvés az elsődleges figurától' jelentésben egy viszonyt dolgoz fel két figura között *vki képes vmire/infinitívus* szerkezetben; a figurákat kidolgozó kifejezések a melléknév vonzatai. Hogyan konstruálják meg ezt a viszonyt az alábbi adatok?

- (i) A: *Tényfékezőgép*
B: *fénytekezőgép – ez persze szintén nagy marhaság, de Lyól hangz:))* *Lehet, hogy valaki képes és feltalálja...* (MNSZ)
- (ii) *Jajj, most mi lesz, mert még képes és bebizonyítja itt nekem rögtön az ellenkezőjét* (MNSZ)
- (iii) *De még így is szájkosarat teszünk rá, mert képes és elrohan a futtatóról is, ha lát valakit, akibe beleköthet.* (MNSZ)

11. Figyeljen meg olyan szerkezeteket, amelyekben nem vagy kevésbé természetes az utalószó! Kiindulópontként szolgálhatnak az alábbi példák. Ezek nem prototipikus alárendelések, vagy nem is tekinthetők alárendelő viszonyoknak.

Milyen ezekben a tagmondatok közötti jelentésviszony?

- (i) *nincs senki, aki törődjön az emlékükkal* (MNSZ)
- (ii) a. *(Mindig hasznos beszélni a transzatlanti kapcsolatokról,) most azonban sokkal lényegesebb, mint valaha* (Google)
b. *most azonban sokkal lényegesebb [?annál], mint valaha*
- (iii) a. *Ahogy szemük összevillant nyomban megszerették egymást* (Google)
b. *Ahogy szemük összevillant, [akkor] nyomban megszerették egymást*
- (iv) a. *mert látod azt, amit szerettél volna* (Google)
b. *mert látod, amit szerettél volna*
- (v) a. *Látod, mit tettél?* (Google)
b. *Látod [*azt], mit tettél?*
- (vi) a. *Mindenesetre, ha te hallod, amit mondok, egy perc, és ott vagyok!* (Google)
b. *ha te hallod [azt], amit mondok, egy perc, és ott vagyok!*
c. *Te hallod hagyd ott szegény lányt, hadd találjon valami szellemileg fejlett fiút.* (Google)
d. *Te hallod [*azt, hogy] hagyd ott szegény lányt...*

12. Figyelje meg az alábbi (nem prototipikus) főmondatpárokat, amelyekhez a vélelmet, tudást (egyéb mentális tartalmat) részletező mellékmondat kapcsolódik. Értelmezze az úgy kifejezés szerepét!

- (i) a. *Azt hiszem, hogy ...*
b. *Úgy hiszem, hogy ...*
- (ii) a. *Tudom, hogy ...*
b. *Úgy tudom, hogy ...*
- (iii) a. *Azt gondolom, hogy ...*
b. *Úgy gondolom, hogy ...*

Milyen mentális igékkel alkotható még hasonló főmondat?

4.1.3. Az alárendelő kötőszó

A mellékmondat kontextualizáló szerepű kapcsolóelemét az egyszerűség kedvéért szófajától függetlenül *kötőszónak* nevezzük.¹⁶⁴

13. Melyik kötőszóra igaz, hogy szófaja szerint is kötőszó? Milyen szófajúak az egyéb kifejezések? Az utóbbiak milyen viszonyokat jelölnek? Melyik funkcionál koreferenciaviszonyban?

- (i) *(nem tudunk bemenni váltóruháért,) abban vagyunk, **amiben** eljöttünk, (de a Vöröskeresztől kaptunk ruhát.)* (MNSZ)
- (ii) *Ott folytatod, **ahol** kilencvenkettőben abbahagytad?* (MNSZ)
- (iii) *Mellesleg, valószínűleg azért verekedett, **mert** fogalma sem volt a trvényi hatterrol...* (MNSZ)
[Lásd ékezetekkel: *Mellesleg, valószínűleg azért verekedett, mert fogalma sem volt a t[ö]rvényi háttérrel...*]

¹⁶⁴ Vö. Tompa 1962: 342–344.

- (iv) *A havi törlesztőrészlet nagysága fontosabb, mint a fizetendő kamat* (MNSZ)
 (v) *Hollandiában korábban is lehetőségük volt az azonos nemű partnereknek arra, hogy jogilag elismertessék élettársi kapcsolatukat, ami a felek számára nyugdíj-, társadalombiztosítási és örökösödési jogosultságot is biztosított.* (MNSZ)

A 4.1.1. alfejezetben bemutatott két alaptípusra jellemző a kapcsolóelem, megnevezése az alaptípus nevében is szerepel (vö. kötött, *vonatkozó* mellékmondatból alkotott és tartalomkifejtő, *hogy* kötőszós mellékmondatból létrehozott alárendelés).

A *hogy* kötőszó jelentésszerkezete egyszerű, csak a főmondatból való függést és a konstrukcióra jellemző tartalomkifejtő viszonyt jelöli. A kötőszók többségének ehhez képest részletezettebb a fogalmi szerkezete. A fenti példákon azt figyeltük meg, hogy a *mert* kontextualizálóként az OK/MAGYARÁZAT fogalmi tartományt (mentális teret) nyitotta meg a mellékmondat jelenetének az értelmezéséhez. A *mint* a HASONLÍTÁS tartományát jelöli ki a kontextualizált hálózatrész (*a fizetendő kamat*) értelmezéséhez, illetve ahhoz, hogy a két jelenet terét összevegyük, egymásnak megfeleltessük.

14. Válassza ki a vonatkozó névmásra igaz állításokat!

- (i) A vonatkozó névmások szófajilag kötőszók.
- (ii) A vonatkozó névmások kontextualizálók a mellékmondat D3 dimenziójában.
- (iii) Ha a főmondatban fordulnak elő, akkor felülíró kifejezések a D2-ben.
- (iv) Sematikusan rendelkeznek azzal a fogalmi szerkezettel, amely a paradigmatisan helyettesített szófajú szavakra (pl. az *aki* esetében a főnévre) jellemző.
- (v) Nem integrálódnak a tagmondat (mellékmondat) függőségi viszonyhálózatába.
- (vi) A főnévi vonatkozó névmás ugyanolyan esetalakba kerülhet, mint egy főnév.
- (vii) Keletkezéstörténetileg kapcsolatban van a kérdő névmással.
- (viii) Az alakja egybeeshet a kérdő névmás alakjával.
- (ix) Koreferenciaviszonyban dolgozzuk fel.
- (x) Ugyanarra a megértett dologra, jellemzőre, körülményre vonatkozik, mint a főmondat utalószava (vagy utalószót tartalmazó szerkezete).

15. Hogyan változna meg a szerkezet, ha kihagynánk a vonatkozó névmást a mellékmondatból? Figyelje meg ezt nyelvi adatokon!

16. Állapítsa meg, hogyan működik a koreferencia¹⁶⁵ a vonatkozó névmás feldolgozásában! Van-e koreferens kifejezés a főmondatban? Ha van, azonosítsa (esetleg jelölje is)! Figyelje meg, hogy melyik alárendelés prototipikus, melyik nem!

- (i) *ez* [ti. egy paragrafus módosítási javaslata] *nem arra szolgál, ami a 6.§ eredeti célja volt.* (MNSZ)
- (ii) *A kulcsszónak lehet paramétere, ami a karakterlánc hosszát jelenti.* (MNSZ)
- (iii) *Sajnálatosnak tartom, ami a [Településnév]i Állami Gazdaságban történt.* (MNSZ)
- (iv) *Egyrészt a Gestapo, másrészt a KGB-birodalom besúgástörténete elevenedik meg a szemünk előtt, ami a legszomorúbb: hús-vér emberekkel* (MNSZ)
- (v) *meg kell szüntetni mindazt a rosszat, ami a liberális állam előtti állapotokat jellemezte.* (MNSZ)
- (vi) *Egyedül a [Részvény]ra született értékelhető mennyiségű üzlet, pontosabban akadt nagy tételben eladó, ami a papír árfolyamán is meglátszott.* (MNSZ)

¹⁶⁵ A koreferenciaviszonyokhoz lásd Tolcsvai Nagy 2001: 180–242, továbbá Simon 2014: 100–128.

- (vii) *igen sikeresen működik az az értékvédelmi pályázat – most már 140 millió forint –, ami a rendelet mögött van* (MNSZ)
- (viii) *De mégis egy relatív növekedés megvalósul, ami abból adódik, hogy a korábbi évek kötelezettségvállalásai a költségvetési támogatáson belül évről évre csökkennek.* (MNSZ)
- (ix) *Elegáns karácsonyi koncerteket is el tudok képzelni. Abból, a [Intézmény]ban van, kevesebb nem lesz, csak több.* (MNSZ)
- (x) *Ez más, mint ami eddig volt* (Google)

Láttuk, hogy a *hogy* kötőszós tartalomkifejtő alárendelésben a tagmondatok jelentésviszonyai bonyolultabbak, mint azoknak az összetett mondatoknak a viszonyai, amelyekben két megfigyelhető jelenet kapcsolódik össze egy közös szereplő, jellemző vagy körülmény alapján a főmondaton keresztüli elérési viszonyban. A bonyolultság abból fakad, hogy a főmondatok egy mentális szubjektum működéséről szólnak.

17. Kapcsolattörténet¹⁶⁶

- a) Melyik szerkezet jött létre korábban: a vonatkozó névmási kötőszós vagy a *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat?
- b) Hogyan keletkezett a *hogy* kötőszó?
- c) Hogyan függ össze a *hogy* kötőszó keletkezése és az alárendelés tartalomkifejtő típusának a tipikus kötőszó-nélkülisége?

18. Figyelje meg, hogy az általában természetes kötőszó-nélküliség mikor vezetne többértelműséghez!

- (i) a. *A nő azt állította, hogy a férjénél bomba van.* (Google)
b. *A nő azt állította, a férjénél bomba van.*
- (ii) a. *az én véleményem, szerinted azt jelenti, hogy nem lehet változtatni*
b. *[...] az én véleményem, szerinted azt jelenti: nem lehet változtatni a jelenlegi cigányság szociálizációs problémáin* (MNSZ)
- (iii) a. *Nem tudom hogy hogyan kell leírni de a SZÉLAMON mesének mi a címe?* (Google)
b. *Nem tudom, hogyan kell leírni, de...*
- (iv) a. *Utálom, hogy kérdezget, amikor elmegyek otthonról.*
b. *Utálom, kérdezget, amikor elmegyek otthonról.*

4.2. Az alárendelő összetett mondat kategóriájának szerveződése

Eddig a prototipikus alárendelő tagmondatkapcsolattal foglalkoztunk (lásd például (11)), csak néhány periferikus konstrukció fordult elő azért, hogy bizonyos jelenségekről (pl. a közbeékelődésről) átfogóbb képet kapjunk.

- (11) [...] kérdéseivel ahhoz forduljon,_[1] aki átfogó ismeretekkel rendelkezik,_[2] (Google)

Az alárendelő összetett mondat kategóriája azonban konstrukciók nagy változatosságát foglalja magában. A kategória prototípushatást mutat, a konstrukciók a családi hasonlóság alapján rendezhetők el.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Lásd főképp Haader 2003, 2008.

¹⁶⁷ Vö. Wittgenstein 1992: 57, Tolcsvai Nagy 2010: 28, 2013: 119–120.

A periférián elhelyezhető mintázatok érintkezésben vannak a nem hierarchikus viszony alaptípusának, a mellérendelő összetett mondatnak a – szintén periférikus – képviselőivel.

Az alárendelő összetett mondat központi tagjai a **vonatkozó névmási** (szereplőre referáló) **kötőszós alárendelő tagmondatkapcsolatok**. A centrális példányokra érvényes a leginkább a viszony hierarchikus jellege. A központi típust az alábbi tulajdonságok jellemzik:

1. a főmondati, prominens jelenet valamelyik szereplőjét (a (11)-ben a kérdezendő személyt, a jelenet másodlagos szereplőjét) dolgozza ki részletezően a mellékmondat azáltal, hogy egy másik jelenet szereplőjeként is megfigyelteti;

2. a főmondatban a függőségi viszonyhálózatba integrálódó utalószó sematikusán képviseli a jelenetnek ezt a szereplőjét (a (11)-ben *ahhoz* D1-ben határozói viszonyban, D2-ben felülíró operátorként), és azt is jelzi, hogy az értelmező a mellékmondatban figyelheti meg ugyanezt a szereplőt egy másik jelenetben; az elérhetőség szempontja szerint a mellékmondat tehát a főmondaton keresztül érhető el, és a főmondat által behatárolódik;

3. a mellékmondatban vonatkozó névmás referál a szereplőre (a (11)-ben *aki*, a mellékmondat jelenetének elsődleges szereplője, D1-ben az ige alanyi bővítménye, D2-ben kidolgozó, D3-ban kontextualizáló);

3. az utalószó és a névmási kötőszó koreferens (együttes vonatkozásban dolgozódik fel, ugyanarra a megértett dologra¹⁶⁸ vonatkozik);

4. a tagmondatok sorrendje felcserélhető, de a sorrendet alapvetően a diskurzusba való beágyazottság, a megnyilatkozási figyelemirányítás motiválja (jellemző a diskurzustopik referenciapontként működése az első tagmondatban); ebben szerepet játszhat a szerkezetítípusból fakadó könnyebb feldolgozhatóság szempontja (főmondat-mellékmondat sorrend, vagyis ha a prominens jelenet referenciapontként is működik);

5. a főmondat képviseli a szerkezet beszédcselekvés-értékét;¹⁶⁹

6. a főmondat polaritása határozza meg, hogy a mondat pozitív vagy negatív értelmezést kap;

7. a főmondat tehát teljes, nem behatárolt, funkcionálisan egyenértékű a teljes szerkezettel (kevésbé kidolgozott „egész”).

A kategória másik alaptípusa a vonzatot kifejtő **hogy kötőszós alárendelő összetett mondat** (ennek példája a (12)), amely elkülönbözést képvisel a vonatkozó névmási kötőszós alaptípustól, de a családi hasonlóság alapján szorosan össze is tartozik vele. A hasonlóságot az teremti meg, hogy mindkét hierarchikus konstrukcióban egy főmondati kifejezés vonzatát (sematikus figuráját) fejt ki, teszi egy jelenetben megfigyelhetővé a mellékmondat. A további konstrukciók pedig mindkét alaptípustól való valamilyen mértékű eltérésként írhatók le.

(12) (Ő mást akart ezzel a számmal kapcsolatosan megmutatni. Vagyis instrumentális perspektívából játszotta le az anyagot a gitárján, és jól oldotta meg.) Ő nem ragaszkodott ahhoz_[1] hogy felénekelje_[2] (Google)¹⁷⁰

A *hogy* kötőszós alaptípus jellemzői:

1. a főmondatban az utalószó (a (12)-ben *ahhoz*) sematikusán kidolgozza az alaptag jelentésének egy alszerkezetét (a (12)-ben az utalószó jelentése 'az a mentális tartalom, amire a ragaszkodás irányul; RAGASZKODÁS'; a D1-ben az utalószó a *ragaszkodott* igével határozói viszonyban van; D2-ben kidolgozó kifejezés a tagadott hálózatrészben);

2. az utalószó azt is jelzi, hogy az aktivált fogalmi keretet (A RAGASZKODÁS HIÁNYÁT) a beszélő egy jelenettel kidolgozza, kifejti, részletezi a mellékmondatban; az elérhetőség szempontja alapján tehát a mellékmondat a főmondaton keresztül érhető el;

¹⁶⁸ A *dolog* itt általánosan a világ feldolgozott létezőjére utal, amely lehet élő és élettelen is.

¹⁶⁹ Vö. Imrényi 2015: 316, 2017a.

¹⁷⁰ A részlet egy lemezismertetésből származik: <https://passzio.hu/modules.php?name=News&file=print&sid=14387> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.).

3. a főmondat fogalmi kerete által a mellékmondat behatárolódik;

4. a mellékmondatot *hogy* kötőszó vezeti be, jelöli annak alárendeltségét, és kontextualizálja tartalom-kifejtő mellékmondatként; a kötőszó tehát jelöli a vonzatot kifejtő vonatkozó mellékmondatoktól való elkülönülést;

5. a főmondat a megnyilatkozó kiindulópontjából egy gondolkodó, vélekedő, érző (stb.) szubjektum működését tárja fel, a mellékmondat a mentális aktivitás objektumát (a GONDOLATOT, VÉLEKEDÉST, ÉRZÉST stb.-t, a (12)-ben a RAGASZKODÁST) fejt ki, annak szerkezetét részletezi;

6. a tagmondatok sorrendje felcserélhető, de az alapbeállítás a könnyebben feldolgozható főmondat-mellékmondat sorrend;

7. a főmondat képviseli a szerkezet beszédcselekvés-értékét, a főmondati keretkifejezés hatással lehet a mellékmondati ige módjára (lásd a (12)-ben a kötőmódú igealakot: *felénekelje*) (vö. teljesség a főmondatra, behatároltság a mellékmondatra vonatkozóan);

8. a főmondat polaritása határozza meg a mondat pozitív vagy negatív értelmezését (a (12)-ben a *nem ragaszkodott* határozza meg a negatív polaritást) (vö. teljesség a főmondatra vonatkozóan).

19. Tudás-tartalom

Mi a magyarázata annak, hogy a mellékmondatban a *hova* névmás (kérdő névmás) dolgozza ki sematikusán a helyet?

(i) [...] *rögtön tudta, hogy hova szaladjon* (Kivi)

Mindkét alaptípustól vannak elkülönülő, nem centrális, sőt kifejezetten a kategória perifériáján elhelyezhető (periferikus vagy marginális) konstrukciók is. A centrum-periféria elrendezést a kategória prototípusának való megfelelés (központi helyzet), illetve az attól való eltérés, az eltérés mértéke határozza meg. A kategóriába tartozás fokozatosságának a megítélése a prototípus leírásában alkalmazott szempontok alapján lehetséges (vö. prominencia, teljesség, behatárolatlanság, elérhetőség egyfelől; ezeknek megfelelő formai jellemzők másfelől, lásd 4.1. fejezet). Az alárendelő összetett mondat központi képviselői a leginkább hierarchikus kapcsolatok, a kategória perifériáján a legkevésbé hierarchikus viszonyok állnak. A mellérendelő összetett mondat centrális példányai pedig a leginkább szimmetrikus jeleneteket megfigyeltető, egyenrangú tagmondatok kapcsolatai, míg a periferikus példányok esetében a viszony lehet éppolyan mértékben hierarchikus, mint bizonyos alárendelő tagmondatkapcsolatokban.

4.2.1. A vonatkozó kötőszós összetett mondat konstrukciótípusai a centrumtól távolodva

Az első lépés az, amikor kisebb fokú a kapcsolódásban a kötöttség, a mellékmondat nem kötött bővítményt (vagy nem a protoállításban, illetve tagmondatban sematikusán reprezentált szereplőt) dolgoz ki. Hozzá kell azonban tenni, hogy vonzat és szabad bővítmény között nincs éles határ.

4.2.1.1. A FŐMONDAT JELENETÉNEK EGY MÁR RÉSZLETEZŐEN KIDOLGOZOTT SZEREPLŐJÉT MEGFIGYELTETŐ MELLÉKMONDAT

A mellékmondat általában további információt ad erről a szereplőről.

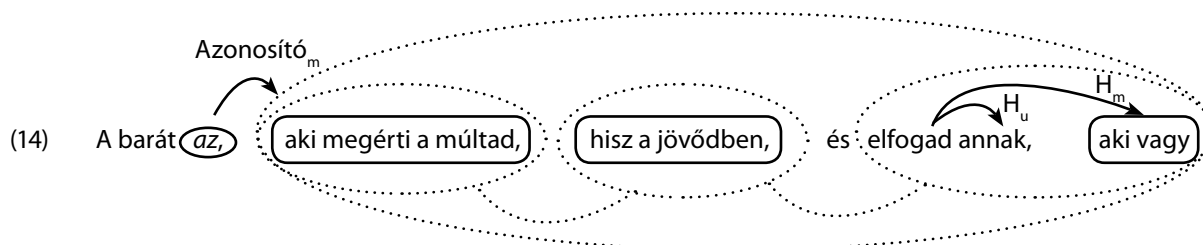
(13) több olyan munka is látható a tárlaton,_[1] amely nemrég bukkant fel Párizsban,_[2] (MNSZ)

(14) A barát az,_[1] aki megérti a múltad,_[2] hisz a jövődben,_[3] és elfogad annak,_[4] aki vagy_[5] (Google)

- (15) A berlini rendőrség letartóztatta azt a férfit, aki lerúgott egy nőt a lépcsőn egy aluljáróban (Google)
 (16) ([...] röviden, mindenki számára elolvashatóan áttekinti az irodalmi életművet) és megmutatja azt a Kazinczy Ferencet, aki elevenebben áll előttünk, (mint bármikor.) (Google)¹⁷¹
 (17) a. ([Személy1] figyelmetlenül vezette autóját,_[1] és áthajtott az úttesten fekvő 46 éves [Személy2]en,_[2] aki a helyszínen életét vesztette._[3] (MNSZ)
 b. áthajtott [?azon] az úttesten fekvő 46 éves [Személy2]en, aki a helyszínen életét vesztette
 c. áthajtott az úttesten fekvő 46 éves [Személy2]en, [?azon] aki a helyszínen életét vesztette
 d. ??aki a helyszínen életét vesztette, áthajtott az úttesten fekvő 46 éves [Személy2]en

A (13)–(17) összetett mondatokban a mellékmondat vonatkozó névmással jelölt szereplője (valamilyen fokban) részletezetten kidolgozódik a főmondatban (vö. *több ... munka* (13), *a barát* (14), *a férfit* (15), *Kazinczy Ferencet*, illetve metonimikusan az ő bemutatását (16), [Személy2] (17)). Ha van utalószó, az vagy a magmondat része (lásd az *az* utalószó a (14)-ben az azonosító magmondatot alkotja, a viszonyban Jellemzőként), vagy szabad bővítmény (jelző) (vö. *olyan munka*; *azt a férfit*; *azt a Kazinczy Ferencet*).

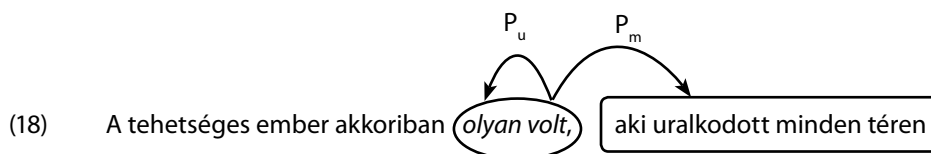
22. mondatára. A barát az, aki megérti a múltad, hisz a jövődben, és elfogad annak, aki vagy

A (14) főmondatában *a barát* és az *az* között azonosító viszony áll fenn, az utalószó a szerkezetben nem bővítmény.¹⁷² Az azonosító, a Jellemzett-Jellemző viszonyokban a protoállítás lehet utalószó-kopula szerkezetű is a hasonló tagmondatkapcsolatok főmondatában (lásd például *olyan volt* a (18)-ban). A mellékmondat ekkor tehát szintén egy már kidolgozott fogalmi szerkezettel megértett szereplő jellemzőit részletezi (lásd (18)).

- (18) A tehetséges ember akkoriban olyan volt, aki uralkodott minden téren(, ahol a tehetség megnyilvánulhat.) (Google)

23. mondatára. A tehetséges ember akkoriban olyan volt, aki uralkodott minden téren

A (18)-ban az *olyan* utalószó szintén a magmondat (komplex protoállítás) része, a *volt* ige (kopula) predikatív bővítménye. A P jelöli a predikatív bővítményt, az u indexben az utalószó szerepét.¹⁷³

A (17)-ben nincs utalószó, a beillesztése sem kijelölő jelzőként, sem appozícióként, értelmezőként nem volna természetes (lásd (17)(b)–(c)). Ez a megoldás arra is készítheti a befogadót, hogy úgy értelmezze, hogy

¹⁷¹ Kiss Endre Józsefnek a Zempléni Múza által közölt könyvismertetőjéből. http://www.zemplenimuzsa.hu/10_1/kiss.htm (Letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

¹⁷² Lásd Imrényi 2017a.

¹⁷³ Lásd Imrényi 2017a.

a gázoló egy már halott fekvő emberen hajtott át. A tagmondatok sorrendje a (17a)-ban megfelel az események időrendjének, a [3] mellékmondat a [2] másodlagos szereplőjével kapcsolatos további, drámai történetet részletez. A felcserélés (lásd (17d)) zavart okozna az értelmezés számára: alany- és topikfolytonosságot kínálna fel, de ez rossz értelmezéshez vezetne, továbbá a viszony az egymásra következésnek sem felel meg.

A (16) esetében egyértelműen azonosítható személyről van szó, ezért a kijelölés úgy értelmezhető, hogy a létező Kazinczy-felfogások, -értelmezések közül kiemelt munkáról van szó. Kijelölő jelzői utalószó azonban akkor is előfordulhat, ha nem végezzük el a halmazon belüli fókuszálást (lásd (19a)).

- (19) a. Mindannyian ismerjük azt az Albert Einsteint, aki előállt az $E = mc^2$ képlettel (Google)
 b. ??Aki előállt az $E = mc^2$ képlettel, mindannyian ismerjük azt az Albert Einsteint
 c. ?Aki előállt az $E = mc^2$ képlettel, azt az Albert Einsteint mindannyian ismerjük

A (19a)-ban a tulajdonnév egyértelmű azonosítást tesz lehetővé a kulturális tudásunk alapján. Értelmetlen feltételezni egy bizonyos Albert Einstein kiemelését más Albert Einsteinok háttéréhez képest. A kijelölés tehát itt a figyelem fókuszálását irányítja, az utalószó egyben a konstrukció sémájának megfelelően utasításként szolgál arra, hogy a mellékmondat ezzel a szereplővel kapcsolatban további magyarázó, pontosító, kiegészítő információt közöl. A vonatkozó névmás (*aki*) az előtérbe helyezett szereplő aktiváltságát tartja fenn. A tagmondatok felcserélése a (19a) esetében is rendkívül szokatlan volna a főmondat eredeti szórendjével (lásd (19b)), kissé jobb a szórend megváltoztatásával (lásd (19c)).

4.2.1.2. A FŐMONDAT JELENETÉNEK A KÖRÜLMÉNYEIT RÉSZLETEZŐ, SZABAD BŐVÍTMÉNYT KIDOLGOZÓ MELLÉKMONDATTAL ALKOTOTT SZERKEZETEK

A hierarchikus viszony akkor is gyengébb, amikor a mellékmondat a főjelenet körülményeit figyelteti meg háttérként. Ha van a főmondatban utalószó, az tipikusan szabad határozó (lásd (20), (21)).¹⁷⁴ Ezekről a mellékmondati jelenetekről úgy is beszélhetünk – a színház forrástartomány felhasználásával –, hogy a főjelenet díszletezését valósítják meg.

- (20) (A találkozó lefújását követően körülbelül száz [Csapatnév]-szurkoló rohant be a pályára és néha egymással is verekedve tépte le a mezeket a játékosokról.) A jelentések szerint [Személy] kapus orrsérülést szenvedett, amikor az alsónadrágjáért küzdött az egyik vehemens drukkerrel. (MNSZ)
 (21) Az autópálya-infrastruktúra legnagyobb méretű önálló elemeit ott építették fel, ahol az utak az országot átszelő két folyamatot keresztezik. (Google)

A (20) mellékmondata a főjelenettel időben egybeeső háttérjelenetet, a sérülés körülményeit mutatja be. A főmondatban nincs utalószó, az *akkor* utalószó szabad időhatározó volna. A (21) mondatban az *ott* utalószó koreferens az *ahol* kötőszóval, a mellékmondat a helyet, a terület leírását részletezi.

Az appozíció ebben a kapcsolattípusban már részletezett körülmény (vö. *egy héttel ezelőtt* (22); *Törökországba* (23)) utólagos, további pontosítását jelenti. Szereplő és körülmény között sincs éles határ, például az *ott* inkább a téri viszonyra, az *azon a helyen* egy inkább dologszerűen feldolgozott területen keresztül körülhatárolódó téri viszonyra vonatkozik.

- (22) Egy héttel ezelőtt, amikor a miniszterelnök úr nagyon rövid időkeretben elmondta expozéját és csak kapásból tudtunk válaszolni, akkor a felszólalásomban jeleztem, hogy ... (MNSZ)
 (23) Görögországból naponta több száz tonna segélyt indítanak Törökországba, ahol 14 ezernél is több emberéletet követelt a két hete történt földrengéskatasztrófa. (MNSZ)

¹⁷⁴ Vö. 'adverbial clause', 'loose subordination', például Givón 1990.

20. Gyengülő hierarchikus viszony

Figyelje meg az alábbi alárendeléseket, amelyekben a grammatikalizálódott jelölő, az *amikor* kötőszó alapján a kötőszót tartalmazó szerkezetet mellékmondatnak tartanánk.

a) Lehet-e (*akkor*) utalószót tenni a „főmondatba”?

b) Melyik tagmondat jelenete a főjelenet?

(i) *A testvérek már messze elhagyták a várost, amikor az udvarmester utolérte, majd letartóztatta őket* (Google)

(ii) *Órák óta gyalogoltak már, amikor szemerkélni kezdett az eső.* (Google)

4.2.1.3. A TELJES FŐMONDATI JELENETRE REFLEKTÁLÓ VONATKOZÓ KÖTŐSZÓS MELLÉKMONDATOK

További távolodást képviselnek a centrumtól azok az összetett mondatok, amelyekben a főmondat teljes jelenetéhez (egészlegesen) viszonyuló, a főmondat jelenetét (ahhoz képest) külső nézőpontból jellemző, értelmező vagy tágabb összefüggésekkel kiegészítő mellékmondat kapcsolódik. A (24)-ben nem a gazdaság elvárt felemelkedésének a részletezése történik a [3] tagmondatban. A megnyilatkozó a [3]-mal kontextualizálja a [2]-t úgy, mint az államtitkár által többször előre jelzett potenciális eseményt (Jelenet_[2]: 'a gazdaság felemelkedése', Jelenet_[3]: 'Jelenet_[2] az államtitkár jövőre vonatkozó elképzelése (a közelmúltban)').

(24) ([...] mi annak örülnénk,_[1]) ha nem az árak, hanem a gazdaság lenne felemelkedőben,_[2] amit az államtitkár úr ismételt és visszatérően megjósolt,_[3] (de a jóslat_[4] – sajnos_[5] – egyre kevésbé következik be._[4]) (MNSZ)

A jelentésviszonyoknak megfelelően a (24)-be nem tudunk utalószót beilleszteni, mert nem egy szereplő, jellemző, körülmény részletező kidolgozása történik.

(25) A vételárat a német bank készpénzben fizeti, ami a közelmúlt fúzióiban ritkaságszámba ment. (MNSZ)

(26) [Személynév] plébános legalább ügyesen érvel,_[1] ami a polgármesternek később sem sikerül,_[2] ugyanis az ünnepség utáni fogadásra azért nem jött el,_[3] mert keresztelőre sietett._[4] (MNSZ)

A (25)-ben a második tagmondattal a megnyilatkozó a főmondat eseményét úgy értékeli, mint a hasonló fúziók tapasztalata alapján ritkának számító gyakorlatot. A (26) konceptualizálója két jelenetet vet össze az érvelés sikere alapján (Jelenet_[1]: 'a plébános ügyesen érvel', Jelenet_[2]: 'a polgármesternek nem sikerül ügyesen érvelni'). Bár a (26)-ban a két jelenet ellentétes viszonyban kapcsolódik össze, és ez inkább a mellérendelő tagmondatkapcsolat jellemzője a fogalmi konstruálás szempontjából), az alárendelő séma alapján (lásd vonatkozó névmási kötőszó) az elérési reláció a jelenetek között még megmarad.

A jelenetek közötti kapcsolat megteremtése tehát hasonló kreatív erőfeszítést kíván, mint mellérendelés esetén; a formai oldalon a vonatkozó névmás (*amit*, *ami*) még jelzi a hierarchikus viszonyokra jellemző elérési relációt, a jelenetek hierarchikus viszonyát, de már behatároltság nélkül. A főmondat jelenete a főjelenet, a mellékmondat ennek háttérét részletezi. A vonatkozó névmás ezekben a szerkezetekben anaforaként tipikus (tehát a főmondat-mellékmondat sorrend a begyakorlott).

Az alábbi (5.) ábra a fent részletezett változatosságot mutatja be a centrumtól való elkülönöződésben, a távolodás három fokozatában. Az értelmezést megkönnyítő példákat eredeti számozással megismételjük az ábra alatt.

A tipikustól való egyre nagyobb mértékű „távolodás” a nem hierarchikus viszonyok felé történő „közeledés”-ként is felfogható. A teljes főmondati jelenetre vonatkozó mellékmondatot tartalmazó szerkezetek több hasonlóságot mutatnak a mellérendelő tagmondatkapcsolattal, mint a vonzatot kifejtő prototipikus alárendeléssel.

5. ábra. A vonatkozó kötőszós tagmondatkapcsolatok mintázatai a centrumtól távolodva.

Forrás: Kugler 2017a: 843.

alárendelő	mellérendelő
v. hierarchikus	v. nem hierarchikus
a főesemény egy sematikus figurájának kidolgozása mellékmondatl; (11)	
fogalmilag már kidolgozott szereplőt részlete- sebben kifejtő vagy specifikáló mellékmondatl; (13)–(17)	
szabad bővítményt kidolgozó, a körülményeket részletező mellékmondatl; (20)–(22)	
	a teljes főmondati jelenetre vonatkozó mellékmondatl; (24)

- (11) [...] kérdéseivel ahhoz forduljon,^[1] aki átfogó ismeretekkel rendelkezik,^[2] (Google)
- (13) több olyan munka is látható a tárlaton,^[1] amely nemrég bukkant fel Párizsban,^[2] (MNSZ)
- (14) A barát az,^[1] aki megérti a múltad,^[2] hisz a jövődben,^[3] és elfogad annak,^[4] aki vagy^[5] (Google)
- (15) A berlini rendőrség letartóztatta azt a férfit, aki lerúgott egy nőt a lépcsőn egy aluljáróban (Google)
- (16) [...] röviden, mindenki számára elolvashatóan áttekinti az irodalmi életművet és) megmutatja azt a Kazinczy Ferencet, aki elevenebben áll előttünk, (mint bármikor.) (Google)¹⁷⁵
- (17) a. ([Személy1] figyelmetlenül vezette autóját,^[1] és áthajtott az útesten fekvő 46 éves [Személy2]en,^[2] aki a helyszínen életét vesztette,^[3] (MNSZ)
- (20) (A találkozó lefűjását követően körülbelül száz [Csapat]-szurkoló rohant be a pályára és néha egymással is verekedve tépte le a mezeket a játékosokról.) A jelentések szerint [Személy] kapus orrsérülést szenvedett, amikor az alsónadrágjáért küzdött az egyik vehemens drukkerrel. (MNSZ)
- (22) Egy héttel ezelőtt, amikor a miniszterelnök úr nagyon rövid időkeretben elmondta expozéját és csak kapásból tudtunk válaszolni, akkor a felszólalásomban jeleztem, hogy ... (MNSZ)
- (24) [...] mi annak örülnénk,) ha nem az árak, hanem a gazdaság lenne felemelkedőben, amit az államtitkár úr ismételtén és visszatérően megjósolt, (de a jóslat – sajnos – egyre kevésbé következik be.) (MNSZ)

21. Vizsgálja meg az alábbi, nem prototipikus vonatkozó névmási kötőszós alárendeléseket!

Szemponatok:

- Van-e, lehet-e, természetes-e az utalószó a főmondatban?
- Besorolható-e a szerkezet a jelentésviszonyai alapján a fenti három kategória valamelyikébe? Ha igen, melyikbe? Ha nem, finomítsa a fenti kategorizációt!
- Megváltoztatható-e a tagmondatok sorrendje?

(i) Tizenöt percnyi pihentetés után evőkanállal hosszúkás galuskákat szaggatunk a 180 fokos forró olajba, ahol 2-3 perc alatt szép pirosra sütjük. (MNSZ)

¹⁷⁵ Kiss Endre Józsefnek a Zempléni Múza által közölt könyvismertetőjéből. http://www.zemplenimuzsa.hu/10_1/kiss.htm (Letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

- (ii) Ez 3990 forintba kerül, csakúgy, mint a kocsmatúra, **ahol** a kalandot keresők megmártózhatnak a főváros éjszakai életében. (MNSZ)
- (iii) Ugyanakkor nem jelölhető ki dohányzóhely az egészségügyi intézmények azon részeiben, **ahol** beteg is tartózkodhat [...] (MNSZ)
- (iv) Van azonban egy másik szomszédos ország, **ahol** ez a kérdés ma még felmerülhet, ez Szlovákia. (MNSZ)
- (v) [...] ez a fogalom nem új az egészségügyi dolgozók körében, és az objektív, statisztikai alapokon nyugvó tudományos igényű gyógyítást kell rajta érteni, **ami** a minőség javítására készíti az orvosokat. (MNSZ)
- (vi) [Személy] ugyanakkor már a középiskolás fokon is túl van, legalábbis **ami** a napi tananyagot illeti. (MNSZ)
- (vii) (Szándékos elmarasztalásra szerintem semmi ok nem lehetett,) a magyarázat csak téves fogalmazás és sietség lehetett, **ami** a szerző közismert nagy elfoglaltsága miatt lehetséges. (MNSZ)
- (viii) A sajtóreferens szavainak háttérében minden bizonnyal az az újabb környezettanulmány áll, **ami** a tragédiát követően született. (MNSZ)
- (ix) 1998-ban az export 1 százalékból részesedett a biztosító, **ami** alacsonyabb az európai átlagnál, az ugyanis 5 százalék. (MNSZ)
- (x) Most dolgozunk az otthoni számítógépes program részletein, **ami** az előzőnél [értsd: az előző munkánál] jóval nagyobb körütekintést igényel. (MNSZ)
- (xi) (Az államfő csak akkor mozdíthatja el a miniszterelnököt, ha a képviselők január végéig nem szavazzák meg a költségvetést.) Akkor a köztársasági elnök februárban kiírhatja a választást, **amelyet** április elejéig meg kell tartani. (A kormányfőt tehát – hacsak maga nem akar lemondani – jövő tavaszig nem tudják elmozdítani.) (MNSZ)

22. Ami és/vagy amely?

- a) Ismerje meg, hogy mi található a szakirodalomban az *ami* – *amely* közötti választásra vonatkozóan!
- b) Mi lehet a magyarázata annak, hogy az *amely* (a megfelelő esetalakban) olyan mellékmondatokban is előfordul, amelyek egészlegesen kapcsolódnak a főmondatához (lásd (i)–(ii))?

- (i) [...] a magyar állampolgárok vallási alapon történő komputeres nyilvántartása nyilvánvalóan sok aggályt vet föl, **amelyet** a költségvetési vitában aligha tudunk megoldani. (MNSZ)
- (ii) A jelentést dologszerűen kezeli, **amely** ellentmond a tanulmány rögzített elméleti keretének. (saját példa)

- c) Tervezzen meg egy empirikus vizsgálatot a kötőszóválasztás motivációinak a feltárására!

23. A vonatkozó mellékmondat gyakran fordul elő közbevetésben akkor, amikor a főmondat egyik szereplőjét részletezi (lásd (i) (a)–(b), (ii)), ilyenkor a vonatkozó névmás koreferens a főmondatbeli kidolgozóval (vö. *ügyrendet* – *amelyet*; *elmélet* – *amelyet*).

- (i) a. A 29. §-hoz fűzött indokolás szerint az ügyrendet a testület teljes ülése alkotja meg, **amelyet** az Országgyűlés törvényként fogad el. (MNSZ)
b. A 29. §-hoz fűzött indokolás szerint az ügyrendet_[1], **amelyet** az Országgyűlés törvényként fogad el_[2], a testület teljes ülése alkotja meg_[1].
- (ii) Az elmélet_[1], **amelyet** idő közben a csillagászok is megerősítettek a Nature hasábjain_[2], tehát annak feltételezése mellett érvényes_[1], hogy [...] (MNSZ)
- (iii) A kint elhelyezett mozgó bóját_[1], **amelyet** úszómesterünk testesít meg_[2], balról jobbra, tehát Tihany irányából kell megkerülni_[1]. (MNSZ)
- (iv) A szindikátusi szerződést_[1] – **amelyről** pénteken a TV 2 is beszámolt_[2] – az ország korábban egyetlen mélyépítő nagyvállalata, a Betonútépítő Vállalat privatizálásakor kötötték_[1] [...] (MNSZ)

- a) Figyelje meg, hogy melyik szereplőt részletezi a mellékmondat (az elsődleges vagy a másodlagos szereplőt), és azt is, hogy a koreferens kifejezések azonos vagy eltérő függőségi viszonyban állnak-e saját tagmondatukban!
- b) Olvassa el, hogy mit mond a pszicholingvisztikai szakirodalom¹⁷⁶ ezeknek a közbeékelődéseknek a megértésével, a feldolgozási idő alapján megállapított nehézségükkel kapcsolatban!
- c) Tervezzon meg egy kísérletet a szerkezeti eltérések feldolgozási nehézségének a kutatására!
- d) Gyűjtsön adatokat a fenti típusú közbeékelődésre, és állapítsa meg, hogy milyen gyakorisággal részletezi a mellékmondat a diskurzustopikot!

4.2.2. A *hogy* kötőszós, tartalomkifejtő összetett mondat konstrukciótípusai a centrumtól távolodva

A központi helyzetű konstrukció jellemzőit fentebb a (12) példán figyeltük meg (lásd megismételve (12a)).

- (12) a. Ő nem ragaszkodott ahhoz,_[1] hogy felénekelje,_[2] (Google)

Láttuk, hogy a főmondat határozza meg a teljes szerkezet beszédcselekvés-értékét és polaritását. A főmondat jelentésének a mentális szerkezet 'legyen' vagy 'ne legyen' tartománya¹⁷⁷ határozza meg a mellékmondati ige módját (kötőmód).

A *hogy* kötőszós összetett mondatokban a hierarchikus viszony átrendeződésével következik be a centrumtól való távolodás. A főmondatok kontextualizáló tagmondatokká válnak.¹⁷⁸ A kontextualizáló tagmondatnak az a szerepe, hogy kifejtett (explicit) módon perspektiválja a mellékmondati jelenetet.

4.2.2.1. IDÉZŐ FŐMONDATOK

Az idéző főmondatok jelölik a perspektivizációt (lásd (27)–(28)).

- (27) a. [Politikus] azt mondta, hogy nem szeret tweetelni. (Google)
- (28) a. Továbbra is javaslom, hogy csak rettegjél Jézustól, ha meg nem térsz, mert ha elutasítod őt, akkor egy határidő után már számodra nem a Szeretet Istene lesz, hanem az Ítéletedé. (MNSZ)

Az idéző főmondat elérést biztosít a mellékmondathoz, de ez az aktiváltság nem ideiglenes, mint a tipikus referenciapontok esetében. Az aktiváltságnak jó próbája az utókérdés.¹⁷⁹ Amit az *ugye* utókérdés a hatókörébe tud vonni, tehát amit kérdésként értelmezünk a hatására, annak a mondat végén is valamilyen szinten aktívna kell lennie. A prototipikus alárendelő összetett mondatban a főjeleneten keresztül válik elérhetővé a mellékmondat jelenete (tagmondatsorrendtől függetlenül), ezért az *ugye* utókérdés a főmondatra vonatkozik, és azon keresztül a mellékmondatra is (lásd elérhetőség, bizonyos fokú behatároltság) (lásd (12b)).

- (12) b.
- A: – Ő nem ragaszkodott ahhoz, hogy felénekelje, ugye?
- B: – Nem, nem ragaszkodott.

¹⁷⁶ Lásd Pléh 1998: 151.

¹⁷⁷ Lásd Molnár 1994–1995.

¹⁷⁸ Vö. Tátrai 2011: 122, 2017, Imrényi 2017a.

¹⁷⁹ A próba kidolgozására lásd Pelyvás 1998, 2002.

C: – De igen, ragaszkodott hozzá.

D: – *Igen, hogy felénekelje.

E: – *Nem, hogy ne énekelje fel.

Idéző főmondat esetén azt tapasztaljuk, hogy az utókérdés a főmondatra vonatkozik (lásd (27b) B, C válasz). Ugyanakkor a mellékmondat jelenete a főjelenet, ezzel magyarázható, hogy a (27b)-ben a D és az E válasz nem olyan egyértelműen rossz, mint a (12b)-ben.

(27) b.

A: – Azt mondta, hogy nem szeret tweetelni, ugye?

B: – Igen, azt mondta.

C: – Nem, nem azt mondta.

D: – ?Igen, nem szeret.

E: – ?De igen, szeret.

Ha a megnyilatkozó saját közlését perspektiválja idéző főmondatlal (lásd (28a), akkor az utókérdés nem túl jó próba, mert az nem természetes, hogy a megnyilatkozó saját mentális és verbális aktivitásának tényével kapcsolatban a beszélőtárs megerősítését kérje (lásd (28b)). Mindenesetre egy ilyen extrém helyzetben a főmondatra való rákérdés még mindig kevésbé rossz (B, C), mint az, ha az utókérdést a mellékmondatra vonatkoztatnánk (D, E).

(28) a. Továbbra is javaslok, hogy csak rettegjél Jézustól, (ha meg nem térsz, mert ha elutasítod őt, akkor egy határidő után már számodra nem a Szeretet Istene lesz, hanem az Ítéletedé.) (MNSZ)

b.

A: – ??Továbbra is javaslok, hogy csak rettegjél Jézustól, ugye?

B: – Igen, továbbra is.

C: – Nem, már nem javaslok.

D: – ??Igen, rettegjek.

E: – ??Nem, már ne rettegjek.

c. Csak rettegjél Jézustól!

Az idéző tagmondatok részlegesen még hordozzák az aszimmetrikus-hierarchikus viszony jellemzőit (lásd utalószó, elérhetőség). Az aszimmetrikus viszony többi jellemzője azonban már nem vagy kevésbé érvényesül, mint a prototipikus alárendelésben: a főmondat elvesztette prominenciáját, hiszen az idézett közlés áll a figyelem előterében. A mellékmondat behatároltsága is fellazul, önállósága nagyobb fokú. A teljesség szempontja alapján lényeges, hogy a mellékmondatnak saját, a főmondattól független beszédcselekvés-értéke van (lásd (28c)).

4.2.2.2. A MEGNYILATKOZÓ MENTÁLIS MŰKÖDÉSÉT SZÍNRE VIVŐ FŐMONDATOK

A főmondat kiindulópontként (referenciapontként) szolgál a mellékmondati jelenet eléréséhez: **lehorgonyzó predikációt** valósít meg (lásd 2.1. fejezet, vö. még episztemikus lehorgonyzás).¹⁸⁰

A **lehorgonyzó predikáció** azt teszi hozzáférhetővé, hogy a jelenet az alap részeként feldolgozható mentális szubjektum (az alábbi példákban a megnyilatkozó) mentális működésén (a példákban a vélekedésén) keresztül elérhető jelenet.

¹⁸⁰ Vö. ang. 'grounding predication', Pelyvás 1998, 2001, 2002: 408, 2006; ang. '[epistemic] grounding', Langacker 1987: 489, 549, 1995, 1999, 2008: 299, Brisard 2002, Tolcsvai Nagy 2013: 161–165, 382.

- (29) [...] *azt hiszem*, hogy a kijátszás lehetősége mindig kisebb kárt okoz [mint a másik lehetőség] (MNSZ)
 (30) *Nem hiszem*, hogy az EU jó szívvel fogadná, (hogya Magyarország korábbi, nem piacgazdaság-komform megoldásokat alkalmazna.) (MNSZ)

24. Végezze el az utókérdéspróbát a fenti szerkezeten!

- a) Mire vonatkozik az utókérdés, melyik jelenet tényével kapcsolatban vár megerősítést a kérdező?
 b) Elevenítse fel a referenciapont-szerkezet működésével kapcsolatos tudását, és értelmezze a fenti példákat referenciapont-célszerkezet viszonyban!
 c) Figyelje meg, milyen hatással volna a szerkezetre, ha E/3. vagy E/2. személyű volna a vélekedő szubjektum (lásd (i)–(ii))! Mi a különbség magyarázata?

- (i) *Azt hiszi, hogy a kijátszás lehetősége kisebb kárt okoz.*
 (ii) *Nem hiszed, hogy az EU jó szívvel fogadná.*

25. Figyelje meg a lehorgonyzó predikációt megvalósító főmondatok sorrendi viselkedését! Hányféle tagmondat-elrendezés lehetséges az (i)–(ii) esetében?

- (i) *Azt hiszem, hogy a kijátszás lehetősége mindig kisebb kárt okoz.*
 (ii) *Nem hiszem, hogy az EU jó szívvel fogadná.*

A lehorgonyzó predikációt megvalósító főmondat a jelentésviszonyok alapján annyiféle elérési relációt jelölhet, ahányféle mentális művelet nyelviileg kifejezhető. A (29), (30) példákban a megnyilatkozó következtetési, vélekedési folyamatain keresztül vált elérhetővé a mellékmondat jelenete (lásd episztemikus modalitás). Az alábbi példák más műveleteket képviselnek.

- (31) Fizikából úgy rémlik, hogy a prizma tört fényt engedi tovább. (Google)
 (32) Az ajtón keresztül hallottam, hogy rosszat mondott magukra. (Google)
 (33) Úgy tudjuk, hogy jól éreztétek magatokat! :) Mi reggel 8-kor már lehúztuk a „redőnyt”. (Google)
 (34) Köztudott az, hogy a külföldi tőkebeáramlás csökken (MNSZ)
 (35) Bizonyára ön is tudja, hogy az ujjpercek ropogtatásakor hallható „pattogás” valójában az ízületben képződő légbuborékok hangja (Google)
 (36) [...] Nem véletlen, hogy egyik legismertebb tradicionális termékükről, a [Termék]ről kapta nevét a bajnokság (Google)
 (37) Fel szeretném hívni a figyelmet, hogy tavaly az ÁSZ-jelentésben a szakértők külön kérték ezt a megoldást (MNSZ)

26. Vizsgálja meg a (31)–(37) tagmondatkapcsolatokat, és azonosítsa a referenciaponttól a célszerkezethez vezető művelet típusát! Az alábbi kategóriák a segítségére lesznek. Egyéb kategóriákat/műveleteket is alkalmazhat.

- a) az információ forrásának a megjelölése (például közvetlen tapasztalat, személyes átélés, szemtanúság; értesülés) (lásd evidencialitás);¹⁸¹
 b) az információ hozzáférhetőségének, elterjedtségének a mérlegelése, értékelése;¹⁸²
 c) a társalgás szervezése, az információ elrendezésére, kifejezésére vonatkozó metapragmatikai reflexió.¹⁸³

¹⁸¹ Lásd Kugler 2015a: 43–63, ezen belül további szakirodalom áttekintésére 43–49.

¹⁸² Lásd Kugler 2015a: 43–63.

¹⁸³ Lásd metapragmatikai tudatosság, Tátrai 2011: 119–125.

A hierarchikus viszony átrendeződése a fenti példákban azt jelenti, hogy a mellékmondat nem rendelődik a főmondat alá, hanem épp fordítva: a mellékmondat jelenete van a figyelem előterében (vö. prominencia). A főmondat kontextualizálóként csak átmenetileg kerül a figyelem előterébe. Az utólagos (a célszerkezetet követő) kontextualizálás és a mellékmondatot megszakító kontextualizálás (mellékmondatba ékelődés) is lehetséges. Mivel a mellékmondat jelenete áll a figyelem előterében, ez határozza meg a beszédcselekvés-értéket és a polaritást. A kontextualizáló, lehorgonyzó predikációt megvalósító főmondatok esetében a mellékmondatra érvényesül a teljesség szempontja, a teljes szerkezet a mellékmondat jelenetére redukálható.

A 6. ábra a *hogya* kötőszós tagmondatkapcsolatok mintázatait mutatja be, a centrumtól való távolodást több fokozattal szemlélteti. Az értelmezést megkönnyítő példákat eredeti számozással megismételjük az ábra alatt.

6. ábra. A *hogya* kötőszós tagmondatkapcsolatok konstrukciótípusai a centrumtól távolodva.

Forrás: Kugler 2017a: 847.

alárendelő, v. hierarchikus	aszimmetrikus, nem alárendelő
--------------------------------------	----------------------------------

tartalomkifejtő mellékmondat kötelezően *hogya* kötőszóval,
a főmondat beszédcselekvés-értéke a meghatározó,
a mellékmondat tipikusan kötőmódú; (12)

kontextualizáló szerepű főmondat

idéző/perspektiváló főmondat,
a beszédcselekvés-értéket meghatározó mellékmondat;
(27), (28)

referenciapontként működő, lehorgonyzó predikációt megvalósító
főmondat, amely színre viszi a megnyilatkozó mentális szubjektum
működését (29)–(31);
a közös tudás konstruálását végzi el, vagy szervezi a társalgást (32)–(37);
a mellékmondat áll a figyelem előterében, az utókérdés (ha lehetséges)
csak erre vonatkozik

- (12) Ő nem ragaszkodott ahhoz, hogy felénekelje. (Google)
 (27) [Politikus] azt mondta, hogy nem szeret tweetelni. (Google)
 (28) Továbbra is javaslom, hogy csak rettegjél Jézustól, ha meg nem térsz, mert ha elutasítod őt, akkor egy határidő után már számodra nem a Szeretet Istene lesz, hanem az Ítéletedé. (MNSZ)
 (29) [...] azt hiszem, hogy a kikapcsolás lehetősége mindig kisebb kárt okoz [mint a másik lehetőség] (MNSZ)
 (30) Nem hiszem, hogy az EU jó szívvvel fogadná, hogy ha Magyarország korábbi, nem piacgazdaság-komform megoldásokat alkalmazna. (MNSZ)
 (31) Fizikából úgy rémlik, hogy a prizma tört fényt engedi tovább. (Google)
 (32) Az ajtón keresztül hallottam, hogy rosszat mondott magukra. (Google)
 (33) Úgy tudjuk, hogy jól éreztétek magatokat! :) Mi reggel 8-kor már lehúztuk a „redőnyt”. (Google)
 (34) Köztudott az, hogy a külföldi tőkebeáramlás csökken (MNSZ)
 (35) Bizonyára ön is tudja, hogy az ujjpercek ropogtatásakor hallható „pattogás” valójában az ízületben képződő légbuborékok hangja (Google)
 (36) [...] Nem véletlen, hogy egyik legismertebb tradicionális termékükről, a [Termék]ről kapta nevét a bajnokság (Google)
 (37) Fel szeretném hívni a figyelmet, hogy tavaly az ÁSZ-jelentésben a szakértők külön kérték ezt a megoldást (MNSZ)

27. Figyelje meg, hogy az alábbi adatokban milyen funkciójú a kiemelt kontextualizáló tagmondat! Vizsgálja meg a kiemelt szerkezet viszonyát az egyéb kontextualizáló kifejezésekhez!

- (i) *Ügyrendi kérdésem az, hogy az interpellációk bonyolításának mi a rendje. **Úgy gondolom**, tudomásom szerint arra, hogy a viszonzulás után a főpolgármester úr még hosszan kiegyesíttet, nincsen mód.* (MNSZ)
 (ii) *A részletekbe nem szeretnék belemenni, csak annyit, hogy **azt hiszem**, még a [Plaza] vitájával kapcsolatban elmondtam itt, a Fővárosi Közgyűlésben, hogy arra nagyon kell ügyelni – akár a közlekedést nézzük, akár a városfejlesztést –, nehogy a pénzes emberek vegyék át a város szerkezetének az irányítását.* (MNSZ)

28. Figyelje meg, hogy az alábbi mondatban milyen viszony van a főmondat és a mellékmondat között! Érdemes több dimenziót is figyelembe venni az eltérő viszonytípusok kezelésére.

- (i) *A legvalószínűbb azonban az,^[1] hogy a [Cég] új, a romániaiaknál komolyabb tőkeinvestíciót igénylő befektetési célpontot keres.^[2]* (MNSZ)

29. Kontextualizálás az elemi mondaton belül és az elemi mondatokkal

- a) Érvényes-e valamelyik tagmondatra a behatároltság a 4.2.2.2. példáiban?
 b) Megfigyelhető-e összefüggés a kontextualizáló tagmondat és az elemi mondaton belüli kontextualizáló kifejezések között? Ki tudja-e fejezni alternatív konstruálási módként tagmondattal és elemi mondaton belüli kontextualizálóval is a fenti elérési viszonyokat?
 c) Értelmezze a *tagmondattörlő grammatikalizáció* fogalmát!¹⁸⁴

30. Diskurzusdeixis és tartalomkifejtés

Mi a sajátossága az (i)-ben a tartalomkifejtésnek?

Specifikusabb kérdések: A szöveg mely részletére vonatkozik az *ez*? Lehetséges-e utalószóként értelmezni az *ez*-t, vagy ha nem, lehetséges-e utalószót tenni a főmondatba? Melyik (nem tipikus) vonatkozó névmási kötőszós konstrukcióhoz hasonlít a tagmondatok közötti jelentésviszony?

- (i) *Bocs ez hol van a Bibliában **hogy** tilos az agykontroll?* (Google)

31. Részletezett hiány

Lehetséges-e utalószót tenni az (i) [1] főmondatába? Melyik (nem tipikus) vonatkozó névmási kötőszós konstrukcióhoz hasonlít a tagmondatok közötti jelentésviszony? Mi teremti meg a mellékmondatok mellérendelő viszonyát?

- (i) *(Bennem nem is a felszabadulás érzése tört fel [...], hanem valamiféle hiány.) A **hiány**,^[1] **hogy** kimaradtam a háborúból,^[2] **hogy** nem voltam része ennek az értem is folyó küzdelemnek,^[3] **hogy** nem osztottam Európa fiatal férfiai óriási tömegének közös sorsában^[4] [...]* (MNSZ)

32. Érzem vagy mondom?

Mi a sajátossága az alábbi *hogy* kötőszós szerkezetnek?

- (i) *Tényleg, úgy éreztem, **hogy** hú, most minden bejött, aztán egyik pillanatról a másikra, mintha elzárta volna a csapat.* (Google)

¹⁸⁴ Azt a nyelvváltozási folyamatot, amelyben a kontextualizáló főmondatból egy elemi mondaton belül értelmezhető kontextualizáló kifejezés válik, Haader Lea „tagmondattörlő” grammatikalizációs folyamatnak nevezi (lásd Haader 2008: 78).

4.2.3. Speciális kötőszós összetett mondatok

A speciális kötőszók a jelölt viszony alapján sokfélék, ezért nem kezelhetők például a *hogy* kötőszós alárendeléshez hasonlóan, átfogóan. Némelyik speciális kötőszó előfordul már tárgyalt kapcsolódási mintázatokban is.

(38) *Amikor* barnásra sült a teteje, kivehated a sütőből.

(39) *Ha* barnásra sült a teteje, kivehated a sütőből.

Például a (38) és a (39) mellékmondata egyaránt azt a háttérrel dolgozza ki, amelyhez képest a sütőből való kivétel jelenete előtérbe kerül. Mindkét mellékmondat időbeli relációt dolgoz ki a főjelenet idejével viszonyban: a barnásra sülésnek meg kell előznie a főjelenetet. Ezt a viszonyt az *amikor* vonatkozó kötőszó időbeli relációként dolgozza fel (vö. a körülményt kidolgozó szabad határozói mellékmondat); a *ha* speciális (ún. feltételes) kötőszó olyan feltételként, amelynek teljesülni kell ahhoz, hogy „hatályba lépjen” a főmondat engedélyezése (vö. *kivehated* – a *-het* deontikus lehetségeséget, engedélytől függő lehetőséget jelöl). A speciális kötőszóval alkotott tagmondatkapcsolatok a családi hasonlóság alapján érintkezhetnek a már tárgyalt konstrukciókkal.

Olyan speciális kötőszós szerkezetek is vannak azonban, amelyekben a tagmondatok viszonyának a hierarchikus jellege annyira meggyengült, hogy a kötőszó már csak a jelenetek aszimmetrikus megkonstruálását jelzi, a tagmondatkapcsolat minden más szempontból a mellérendelő viszonyokhoz áll közel. Ilyen például a *bár* megengedő kötőszóval jelölt viszony a (40)-ben, amely közelebb áll a mellérendelő (lásd (41)), mint a tipikus alárendelő mintázatokhoz.

(40) *Bár* nem aludtam sokat, kipihentnek érzem magam.

(41) Nem aludtam sokat, *de* kipihentnek érzem magam.

A speciális kötőszóval jelölt alárendelő tagmondatkapcsolatokat a kötőszó jelentése, a jelenetek közötti viszony jellege alapján csoportosítjuk.

4.2.3.1. AZ OKSÁGI VISZONY

Az oksági viszonyt (okot, célt) jelölő speciális kötőszókat dőlt betűvel emeljük ki a példákban.

(42) A hatóság 1997. október 27-én a nyomozást megszüntette, *mert* a tettes nem vált ismertté. (MNSZ)

(43) Nehéz rajtakapni őket, *mert* jól ismerik az erdőt. (MNSZ)

(44) A roncsok eltávolításához azonban csak később kezdenek hozzá, *mivel* a fémdarabok még most is rendkívül forróak az ezer fokos hőség után. (MNSZ)

(45) Az aktív lustaság, *minthogy* nem tud előállni az elme műveivel, természetesen fel sem ismeri ezeket (Google)¹⁸⁵

(46) a [Böngészőprogram] panaszkodik, *merthogy* túl hosszú ideig tartana a skript feldolgozása (Google)

33. Vizsgálja meg a fenti példákat az alábbi szempontok alapján!

a) Lehet-e utalószó a főmondatban (vö. behatároltság, elérhetőség)?

b) Van-e előtér-háttér viszony a jelenetek megkonstruálásában (vö. prominencia)?

c) Melyik (nem prototipikus) alárendelő konstrukcióval és melyik mellérendelő viszonnal mutatnak rokonságot a fenti szerkezetek? Mely tulajdonságban közösek ezek a tagmondatkapcsolatok?

34. Miért nem szerepelt az oksági viszonyt jelölő speciális kötőszók között az *amiért*?

¹⁸⁵ Alexandru Paleologu, <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=809> (letöltés ideje: 2017. 01. 21.).

35. Határkérdések

Figyelje meg az alábbi példákban az oksági reláció jellegét! Miben különbözik ez az ELŐIDÉZŐ/KIVÁLTÓ OK – EREDMÉNY/KÖVETKEZMÉNY viszonytól?

- (i) [...] *sikerül megteremtenie az irodalmat mint közügyet, érzi, hogy az olvasót ez érdekli, mert a háború utáni német társadalomban ez marad szinte az egyetlen szellemi összekötő kovász.* (MNSZ)
- (ii) [...] *annak is piaci okai vannak, hogy új atomerőmű nem épül, mert a mostani energiaárak mellett nem gazdaságos* (MNSZ)
- (iii) [...] *minden diadal után megjelentek a fővárosban a győztesek képeivel ékített megaposzterek.) Ez valóban szép gesztus, mert hát tényleg nagyon büszkék vagyunk hőseinkre* (MNSZ)
- (iv) *A hárompárti koalíció valójában hatpárti, mert mindegyik formációnak van flamand és francia nyelvű önálló részlege.* (MNSZ)
- (v) ([Személy] *azt vallja magáról, mivel a mérleg jegyében született, mindig törekedett egyfajta kiegyensúlyozó szerepre.* (MNSZ)

A célhatározói bővítményt kifejtő mellékmondat **hogy**, az óvást kifejező szerkezetekben **nehogy** kötőszós. Ezt a speciális **hogy** kötőszót meg kell különböztetnünk a tartalomkifejtést jelölő (ún. tartalmatlan **hogy**) kötőszótól (lásd 4.1., 4.2.2.).

(47) Még beszélnem kell a mérnökeimmel, **hogy** jobban átlássuk a helyzetet. (Google)

(48) a maradékba keverjük bele a kakaót, nagyon óvatos mozdulatokkal, **nehogy** összetörjön a tojáshab (Google)

36. Figyelje meg, hogy a (47) összetett mondat miben különbözik a **hogy** kötőszós tartalomkifejtő alárendeléstől! Megfigyeléseit foglalja össze az alábbi táblázatban!

hogy kötőszós tartalomkifejtő alárendelés	a CÉLT, KÖVETKEZMÉNYT részletező speciális hogy kötőszós alárendelés
az utalószó vagy vonzat, vagy a magmondat része	
az utalószó (alaptagjával viszonyban) egy fogalmi keretet aktivál, egy mentális szubjektum működését tárja fel	
a mellékmondat a mentális működés tartalmát fejt ki, részletezi	
a tagmondatok sorrendje felcserélhető, de a főmondat-mellékmondat sorrend az alapbeállítás	
a főmondatnak 'az esemény legyen' vagy 'ne legyen' jelentése miatt a mellékmondat (segéd)igéje kötőmódba kerül	

A KÖVETKEZMÉNY, EREDMÉNY kifejezése nemcsak kijelölt, a hozzá vezető lépéseket motiváló célként lehetséges (amely a céltételezés jellegétől függően vagy várt, vagy elkerülendő potenciális eredmény, következmény). A KÖVETKEZMÉNY, EREDMÉNY lehet megfigyelhető jelenet, amely háttérként szolgál egy folyamat (lásd (49)) vagy egy szereplő előtérben álló valamely jellemzőjéhez (lásd (50)), amely ebben a viszonyban ELŐIDÉZŐKÉNT, OKOZÓKÉNT kerül a figyelem fókuszába. Az előtérben álló jellemzőt (a (49)-ben az intenzitást,

lásd *annyira* utalószó, az (50)-ben a méretet, lásd *akkora* utalószó) tehát a hatásával egy teljes jelenetben KÖVETKEZMÉNYKÉNT, EREDMÉNYKÉNT dolgozza ki részletezően a mellékmondat.

(49) Az álomnő annyira meglepődött, *hogy* elfelejtett igent mondani, (de ez sem lehetett akadály.) (Google)

(50) Akkora halat fogtak ki a Balatonból, *hogy* alig fért bele a szerencsés horgász kezébe. (Google)

37. A következmény elhallgatása

Milyen a tagmondatok viszonya az alábbi összetett mondatban? Hogyan érthető meg a mellékmondat?

(i) *Olyan telihold van, hogy csak* na! (Google)

(ii) *Olyan kócos, hogy még!* (MNSZ)

4.2.3.2. AZ ÖSSZEHAISONLÍTÁS

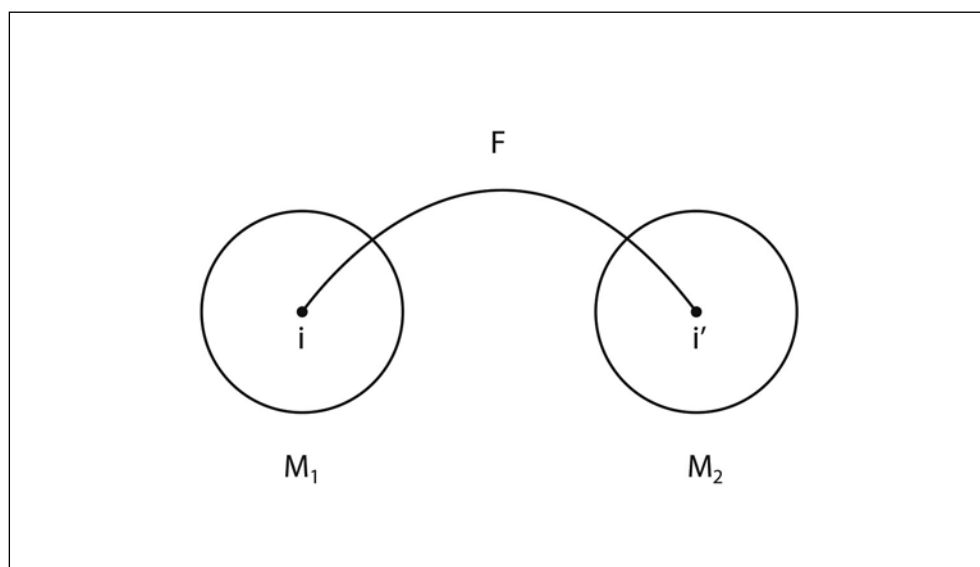
A hasonlító mellékmondatok a főmondati jelenettel párhuzamba állítható jelenetet mutatnak be. A hasonlító kötőszó arra készíti a befogadót (vö. kontextualizálás), hogy a két jelenetet mint egymáshoz HASONLÓT vagy ANALÓG viszonyban állót dolgozza föl.¹⁸⁶

(51) [a vevő] szívesebben halad a fal mellett, mint egy tér közepén. (MNSZ)

(52) (Ma úgy látjuk,_[1]) több igaza volt,_[2] mint ahogy kortársai megítélték._[3] (MNSZ)

Az (51) a haladás téri viszonyait hasonlítja össze, és ezeket mutatja be úgy, hogy a főmondat részletezően kidolgozza azt a viszonyt, amelyet a vevők inkább választanak, a mellékmondat pedig a háttérbe helyezett viszonyt fejt ki, azt, amelyet kevésbé szívesen választanak. Ehhez hasonlóan az (52) az igaz megállapítások mennyiségét (lásd *i* és *i'* a 7. ábrában) a jelen nézőpontjából jellemzi úgy, hogy az több a háttérben álló igazságmennyiséghez viszonyítva. A 7. ábra¹⁸⁷ a két nézőpontnak (az aktuális szemléletnek, lásd M_1 és a kortársi megítélésnek, lásd M_2) megfelelő értékelést mint mentális teret szemlélteti. Az (52)-ben a két mentális tér az összehasonlítás funkcióval (F) kapcsolódik össze.

7. ábra. Összehasonlított mentális terek

¹⁸⁶ Vö. Fauconnier 1985, Fauconnier–Turner 1998.

¹⁸⁷ Vö. Fauconnier 1985: 128.

A fenti hasonlító konstrukcióban a háttér legfeljebb sematikus kidolgozást kaphatna a főmondatban (vö. *annál*, hasonlító határozóként a D1-ben), de ez nem mindig természetes. A háttér részletezően a mellékmondatban figyelhető meg. A háttér, amelyhez a viszonyítás történik, kisebb értéket, alacsonyabb szintet képvisel az előtér értékéhez, szintjéhez képest. Ezt a típusú hasonlítást **egyenlőtlen hasonlításnak** nevezzük.¹⁸⁸ Az egyenlőtlen hasonlítás műveletét sematikus tartalmazza a főmondat középfokjeles (vagy fokjellel lexikalizálódott) kifejezése (vö. *szívesebben; több, egyéb*) vagy a *más* lexéma jelentésszerkezete.

38. Figyelje meg a hasonlítás műveletét az alábbi mondatokban! A csoportok eltérő típusokat képviselnek.

a) Írja le a jelenetek viszonyát és az összehasonlítás műveletét!¹⁸⁹

b) Vizsgálja meg, hogy a hasonlítás funkcióját milyen nyelvi kifejezések jelölik az alábbi szerkezetekben! Mi kezdeményezi a jelenetek összehasonlító feldolgozását akkor, amikor nincs olyan jelölő, amelynek a jelentésszerkezetében benne volna a HASONLÍTÁS?

(i) *Ugyanúgy nem tudod a bizalmat megjátszani, mint ahogy nem tudod az alázatot „csinálni”.* (Google)

(ii) *Minél jobban alámerülünk a részletek mikrovilágába, annál több véletlennel, szeszélyes megnyilvánulással találkozunk.* (MNSZ)

(iii) *Miként a tiszta úrben a világok, | lebeg keringve bennem a hiányod*¹⁹⁰

(iv) *Olyan siralmas a polgárőrség helyzete, mint a mai időjárás* (MNSZ)

(v) *Minden ember akkora, amekkora dolgok feldühítik.* (Google)¹⁹¹

(vi) *Olyan világraszoló baromságokat, mint amiket leírtál, már régem olvastam.* (MNSZ)

(vii) *Olyan életeket eldöntő kérdésekben is, mint amikor édesanyám halála után nővérét férjhez adták apámhoz* (MNSZ)¹⁹²

39. Vizsgálja meg a *mint* kötőszós szerkezetekben a tagmondatok felcserélhetőségét!

40. Milyen műveletet jelöl ki a *mintha* kötőszó a jelenetek feldolgozása számára?

a) Először gondolja végig a *mintha* jelentését sémaként, aktuálisan összekapcsolt jelenetek nélkül (tehát csak sematikus kontextussal)!

b) Vizsgálja meg a kötőszó előfordulásait az alábbi példákban! Figyelje meg, hogy milyen tényezők hatnak a megvalósulások értelmezésére!

(i) *(Nagy stúdiónak filmet forgatni, sztárokkal dolgozni egyáltalán nem a gyengeszívűeknek való.) Olyan, mintha egy éven át egy mosógép motorja forgatna.* (MNSZ)

(ii) *[a sámánok] A felső világba égígérő fán, füstcsatornán, létrán, szivárványon egyaránt eljuthattak. Az első ilyen irányú utazás olyan élménnyel járhatott, mintha ködrétegen, felhőn, vagy fénypásztán kellene áthatolniuk. A felső világban szellemi mesterekre, tanítókra letek, akik tanácsokkal, útmutatásokkal segítették őket.* (MNSZ)

(iii) *Hiába ismételtettség közhelyeket, mintha ezeknek valami nagy aktualitásuk lenne, azzal csak a tényeket nem ismerő embereket tudod félrevezetni.* (MNSZ)

¹⁸⁸ Vö. Haader 1999, 2000: 495.

¹⁸⁹ Vö. Haader 2000: 510, 514.

¹⁹⁰ József Attila: Egy vak ember sír.

¹⁹¹ Winston Churchilltől származó szállóige.

¹⁹² Gyurkó László: Családi regény.

(iv) *Tehát az önmaga által választott tévúton halad ön, nem pedig egy kényszerpályán, amelyet azért igyekszik sugallni a társadalomnak, hogy azt a képzetet keltse, **mintha** itt senki nem tudna semmit tenni ebben az országban.* (MNSZ)

c) Mi a különbség a b) mondatai és az alábbi tagmondatkapcsolat között?

(i) *Többet ér egyetlen elmélyült, | erényben gazdag nap is, | **mintha** száz éven át élnénk | szétszórt és bűnös életet.*¹⁹³

41. *Nem tett mást, mint...*

Vizsgálja meg a *nem tett mást, mint* szerkezetet (lásd (i)) az alábbi szempontok alapján, majd írja le a hozzá kapcsolódó műveletet!

(i) *Az állambiztonság nem tett mást, mint végrehajtotta az [Párt] politikáját* (Google)

- a) a jelenetek szimmetrikus vagy aszimmetrikus viszonya
- b) hasonlóság, analógia, párhuzam a jelenetek között
- c) a szerkezet egység jellege vagy az elemek produktív kapcsolódása
- d) a tagmondatok felcserélhetősége
- e) [egyéb szempont, amelyet lényegesnek tart]

4.2.3.3. A FELTÉTELES ÉS A MEGENGEDŐ VISZONY

A feltételes és a megengedő mellékmondatok vagy egy részletet dolgoznak ki a főmondatból (lásd (53), (55)), vagy a teljes főmondati jelenethez fűznek háttérként feltételt (lásd (54)), illetve a főmondati jelenettel nehezen összeegyeztethető eseményt (lásd (56), (57)).

(53) a. [...] szerencsésebb lett volna, *ha* már a mögöttünk hagyott héten tudunk tárgyalni. (MNSZ)

b. szerencsésebb lett volna [az], *ha* már a mögöttünk hagyott héten tudunk tárgyalni

(54) (Ma már én is nagyra értékelem azt a 12. helyet,) s boldog lennék, *ha* a 2000-es EB-n az én csapatom is a kontinens első 12 együttese közé kerülne.

(55) a. nem bánja, *ha* nincs is tekintélye (Google)¹⁹⁴

b. nem bánja [azt], *ha* nincs is tekintélye

(56) Azokat_[1] akik valóban hisznek Istenben_[2] tisztelni tudom_[1] még *ha* nem is értek velük egyet._[3] (MNSZ)

(57) Az esti száguldozásról macsekjaink már leszoktak_[1] ezt kb. egyéves kor után hagyják abba_[2] *bár* egy légy vagy szúnyog igen nagy attrakcióra készíti őket._[3] (MNSZ)

A háttérjelenetet lehetséges szituációként mutatja be az (53), (54). A különbség az, hogy az (53)-ban ez a jelenet behatárolódik a főmondatban a beszélő szerint kedvezőbb helyzetként, elsődleges szereplőként (lásd *az*, elsődleges szereplő, alanyi viszonyban a D1-ben); a mellékmondat ezt a lehetséges, de meg nem valósult (vö. *lett volna*, irreális) kedvezőbb helyzetet (a SZERENCSESEBB/KEDVEZŐBB ESEMÉNY fogalmi keret) részletezi. Az (54)-ben a lehetséges szituáció nem határolódik be a főmondatban, annak jelenetéhez egészen kapcsolódó feltételt mutat be. Az előtérben álló, feltételhez kötött lehetséges jelenet a *boldog lennék*, a mellékmondat ennek a feltételét mint lehetséges jelenetet fejt ki. A *feltételes* mellékmondat tehát aszimmetrikus viszonyban valósul meg (háttérként), a kötőszó a tagmondatok sorrendjétől függetlenül

¹⁹³ Dhammapada 110. vers. Fórizs László fordítása.

¹⁹⁴ Idézet Gyergyai Alberttől.

jelzi a hierarchikus viszonyt és a jelenetek közötti elérési relációt. A hierarchikus jelleg kisebb fokú, ha a mellékmondat a főmondat egészéhez kapcsolódik (ekkor a főmondatba nem lehet utalószt beilleszteni).

42. *Ha, akkor*

Vizsgálja meg, hogy a feltételes konstrukcióban a főmondatban lehetséges *akkor* kifejezés lehet-e utalószt! Teremtsen összefüggést az alárendelés jellege és az *akkor* (utalósztói vagy nem utalósztói) szerepe között!

Az (55) két jelenete között **megengedő** viszony van. A megengedő viszony lényege, hogy a főjelenet és a mellékjelenet egy mentális szubjektum működése szerint nehezen egyeztethető össze. A háttérjelenetből nem következik a főjelenet, a háttérjelenettel kapcsolatos elvárások alapján más következne, mint amit a főjelenet színre visz. Ezért ezt a viszonyt fonák oksági¹⁹⁵ viszonyoknak is nevezik. A *ha (nincs) is* úgy konstruálja meg a tekintély lehetséges hiányát, mint amiből az következne, hogy ezt a tekintélyt nélkülöző személy bánhatná, de ez az elvárt, lehetséges következmény mégsem teljesül. Az (55)-ben a NEM BÁNT HELYZET keretként körülhatárolódik, sematikusan benne foglaltatik (lásd *azt*, másodlagos szereplő, tárgyi viszonyban a D1-ben), a mellékmondat ezt fejti ki.

(55) a. nem bánja, *ha nincs is* tekintélye (Google)¹⁹⁶

b. nem bánja [azt], *ha nincs is* tekintélye

(56) Azokat_[1] akik valóban hisznek Istenben_[2] tisztelni tudom_[1] még *ha* nem *is* értek velük egyet._[3] (MNSZ)

(57) Az esti száguldozásról macsekjaink már leszoktak_[1] ezt kb. egyéves kor után hagyják abba_[2] *bár* egy légy vagy szúnyog igen nagy attrakcióra készíti őket._[3] (MNSZ)

Az (56) és az (57) [3] mellékmondata szintén olyan szituációt kapcsol a főjelenethez, amely azzal – a konstruáló szubjektum értelmezése szerint – nehezen egyeztethető össze (vö. TISZTELET – EGYET NEM ÉRTÉS; LESZOKÁS A SZÁGULDOZÁSRÓL – SZÚNYOG- VAGY LÉGYHAJKURÁSZÁS).

Lényeges különbség azonban, hogy a főmondat ([1] az (56)-ban, [1] és [2] mellérendelő viszonya az (57)-ben) sematikusan sem határol be egy az érvényét lehetségesen korlátozó fogalmi tartományt. Ennek az a következménye, hogy utalószt nem tehető az (56) és az (57) főmondatába. A főmondati jelleg abban ragadható meg, hogy a jelenetek aszimmetrikusan, előtér-háttér viszonyban konstruálódnak meg, továbbá tagmondatsorrendtől függetlenül a fenti megengedő viszonyban értelmeződnek.

A teljes főjelenetre vonatkozó megengedő viszonyt példáznak az alábbi (58)–(64) adatok. A megengedő kötőszókat dőlt szedéssel emeltük ki. A kötőszók konvencionálódottan jelölik azt az implikaturát, hogy a háttérjelenettel kapcsolatos elvárások nem terjeszthetők ki a főjelenetre. Ennek a viszonynak a feldolgozása lehet begyakorlott (pl. az egyik eseményből szokásszerűen más következne, mint a főjelenet), de igen összetett értelmezői műveleteket is megkívánhat (például a (61)-ben).

(58) *Jóllehet* a grönlandi lábnyomok nagyon hasonlítanak a mai földön fészkelő madarakéhoz, számos különbség is kimutatható. (MNSZ)

(59) *Ámbár* újra felvetődött, hogy az aranycsata résztvevői [...] játsszanak saját otthonukban, a testület megerősítette korábbi döntését, miszerint a finálé helyszíne a BS [Budapest Sportcsarnok]. (MNSZ)

(60) Kajára is korrekt hely, *ámbar* szegényes és ölég feszült a légkör, mikor sokan vannak. (MNSZ)

(61) *Noha* a kullancs soha nem volt címerállat, sokáig afféle veszélytelen picur vámpírnak tartották. (MNSZ)

(62) *Ugyan* mindenkinek a kezében van, de felolvashatom. (MNSZ)

¹⁹⁵ Vö. Haader 1999, 2000.

¹⁹⁶ Idézet Gyergyai Alberttől.

(63) *Habár* ennek az iratcsomagnak_[1] – nem véletlenül mondok iratcsomagot –_[2] az a címe,_[1] hogy jelentés,_[3] ez tulajdonképpen tájékoztató._[4] (MNSZ)

(64) A [Párt] megszavazta a törvényjavaslatot, *habár* bizonyos helyeken komoly fenntartásaink vannak. (MNSZ)

A *hiába* kifejezés szintén megnyit egy mentális teret az elemi mondat értelmezéséhez, hasonlóan a megengedő kötőszóhoz. A műveletek azonban eltérnek egymástól.

(65) *Hiába* győz le ezerszer | ezer embert a csatában, | ahhoz, hogy valóban győzzön, | egyvalakit kell legyőznie: önmagát.¹⁹⁷

A *hiába* 'feleslegesen' nem kötőszó, nem kapcsol össze tagmondatokat, nem azok viszonyát jelöli. Az elemi mondaton belül kapcsolódik be a viszonyhálózatba (lásd (66)–(67)).

(66) Ne ácsorogjunk *hiába* és potyára! (MNSZ)

(67) Ma ide fognak jönni megbízottjaik a parlament elé. Azért jönnek, mert bíznak abban, hogy megértjük és enyhítjük gondjaikat. *Ne jöjjenek hiába*. Köszönöm figyelmüket. (Taps az ellenzék padsoraiban.) (MNSZ)

A *hiába* TELJESÜLETLENKÉNT kontextualizál egy hálózatrészt, amely kidolgozza a céltételezett cselekvést. Ez a cselekvés tehát ebben az értelmezésben biztosan nem éri el a tételezett célt. A (65) példában a megnyilatkozó (konceptualizáló) szerint a harcban elért győzelem nem vezet el a valódi győzelemhez, ezért felesleges. A cselekvés (a (65)-ben mások legyőzése) céltételezett, a legyőző akaratlagosan cselekszik egy cél eléréseért, de ezáltal a (valódi) célja nem teljesülhet (az adott konceptualizációban). A megengedő viszonyban a jelenetek nehéz összeegyeztetéséről van szó, és az összeegyeztetés úgy valósul meg, hogy a befogadót a kötőszó arra készíti, hogy a jelenettel kapcsolatos értelmezői várakozásokat ne indítsa be (megengedő mellékmondat – főmondat sorrendben), vagy arra készíti, hogy a várakozásokat utólag úgy aktiválja, mint a főjelenetre nem érvényesíthetőket (főmondat – megengedő mellékmondat sorrendben). Ettől eltérően a *hiába* azt a megnyilatkozó értelmezést jelöli (szubjektívizáltan), hogy a célszerkezet felesleges, mert nem ér cél (annak ellenére, hogy a célszerkezet valamilyen céltételezett cselekvést visz színre).

43. Elvárásátlás, elvárástörlés

Gondolja végig a megengedő viszony feldolgozásának a műveletét eltérő tagmondatsorrendekben (a fenti példákon vagy nagyobb nyelvi anyag felhasználásával)!

44. Kötőszó-kompozitum

a) Figyelje meg a fenti megengedő kötőszók (*ha... is; bár*) különbségét a viszony megkonstruálásában! Hozza összefüggésbe a jelentést és a *ha... is* szerkezetét (komponenseinek jelentését)!

b) A tárgyi viszonyt kifejtő mellékmondat példájában (lásd (55)) a *ha... is* kötőszó szerepelt. Előfordulhatna-e más megengedő kötőszó a viszonyban? Vizsgálja meg korpuszadatokon, hogy mennyire gyakori a *ha... is* megengedő kötőszó ebben a viszonytípusban (tehát akkor, amikor a mellékmondat behatárolódik sematikus a főmondatban)!

45. Pedig, holott, ugyan

a) Válasszon korpuszadatokot, amelyekben ezek a kötőszók mondatkezdő helyzetben vannak, és vizsgálja meg a funkciójukat! Állapítsa meg, hogy a kötőszó milyen kifejezések között teremt kapcsolatot (például megengedő alárendelő összetett mondat mellékmondatát vezeti-e be)!

¹⁹⁷ Dhammapada 103. vers. Fórizs László fordítása.

- b) A szakirodalomban felvetődik, hogy a *pedig* és a *holott* mellérendelő megengedő kötőszó.¹⁹⁸ Vizsgálja meg ezeknek a kötőszóknak a szerepét akkor, ha mondat belsejében fordulnak elő! Állapítsa meg, hogy a kötőszó milyen kifejezések között teremt kapcsolatot! Írja le a jelölt szemantikai viszonyt!
- c) Korpusz alapján vizsgálja meg, hogy az *ugyan* mondatkezdő helyzetben, megengedő viszonyt jelölve milyen arányban kapcsolódik össze ellentétes (mellérendelő) kötőszóval bevezetett „fő”-mondattal!

4.2.3.4. Kontextualizáló speciális kötőszós tagmondatok

A kontextualizáló főmondatot tartalmazó *hogy* kötőszós szerkezeteknél megfigyelt szerkezeti módosuláshoz (lásd 4.2.2., 6. ábra) nagyon hasonló nyelvváltozási folyamat figyelhető meg bizonyos speciális kötőszós mellékmondatoknál is. A kontextualizáló speciális kötőszós tagmondatok elszigetelődtek főmondataiktól, és a metapragmatikai tudatosság jelölőivé váltak: a megnyilatkozónak a célszerkezethez fűződő különféle viszonyulásait viszik színre (lásd 2.2.5.).¹⁹⁹ Az alábbi szerkezetek abban térnek el a 4.2.2.-ben bemutatottaktól, hogy a kötőszót tartalmazó, a mellékmondat formai jegyeit mutató tagmondat válik kontextualizáló tagmondattá, nem a főmondat.

46. Értelmezze a Macskafogó című film alábbi dialógusát! Mr. Tájfel korábban megkérdezte, hogy ki az a Cincinátusz.

(i)

Safranek: – (Cincinátusz 200 éve halott történelmi személyiség...) *Mint az közismert.*

Mr. Tájfel: – Közismert? Attól tartok, Safranek, hogy maga gúnyolódik velem. Jöjjön közelebb!

47. *Hogy mást ne mondjak, ...*

a) Vizsgálja meg a félkövér szedéssel kiemelt kontextualizáló tagmondatoknak a célszerkezethez fűződő elérési viszonyát, azt a mentális ösvényt, amelyet létesítenek az alap és a célszerkezet között (vö. referencia-pont-szerkezet)!

b) Ismerje fel, hogy melyik speciális kötőszó jelenik meg a szerkezetben! Kísérlelje meg feltárni a nyelvváltozási folyamat motivációját, állomásait!

(i) *Mint ismeretes*, 1998 októberében döntött úgy a kormány, hogy nem az Erzsébet téren épül fel a teátrum [...] (MNSZ)

(ii) *Bár semmi közöm hozzá*, úgy találom, hogy a lehető legjobb és legokosabb döntést hozta. (Google)

(iii) *Retusálunk*, de főleg azokat a dolgokat tüntetjük el a gyerkőcökről, ami nem „széria tartozék”, *hogy csak egy példát említsek*, általában a gyerek a fotózás előtt szokott leesni a székről és begyűjt a homloka közepére egy szép nagy sebhelyet, amit ha kéritek, természetesen eltüntetünk. (Google)

(iv) Szerintem ez egy nagyszerű kezdeményezés, bár látva a hajókat nekem nem úgy tűnik, hogy a projekt igazán kiforrt volna, *hogy finom legyen* (Google)

(v) *talán a krízisen már túl vagyunk*, *hogy el ne kiabáljam!* (Google)

(vi) *Ha érdekel* a múltkori kimoderálásoddal nem értek egyet (MNSZ)

(vii) Tudom, hogy ma már nem osztogatnak eplipénzt, *ha ezt akartad hallani*, legalább is nagyon ritkán. Szerinted magának senki nem dolgozhat? (Google)

(viii) *Ha jól emlékszem* a téma nem annak megvitatására indult, hogy jól néz-e ki lekerekített sarkokkal egy táblázat vagy sem. A kérdés az volt, ... (Google)

¹⁹⁸ Vö. Bánréti 1983.

¹⁹⁹ Vö. Keszler 2000d: 465–468, Tátrai 2011: 122, 2017, Imrényi 2017a.

48. Diszkurzív metafunkció²⁰⁰

Az előző pontban olyan kontextualizáló tagmondatokat vizsgáltunk, amelyek többé-kevésbé egységnek tekinthetők, „kész”/„előrecsomagolt”²⁰¹ vagy gyakran együtt előforduló kifejezésekből álló szerkezetek. Melyik tagmondatban nyilvánul meg a beszélőnek a nyelvi kifejezéshez fűződő viszonya? Milyen fokú produktivitás jellemzi ezt a tagmondatkapcsolatot?

(i) *Mire a bérőljelölt megérkezett, már mindent meg is beszéltek. Addigra előkeresték a bérlemény helyrajzi számát, mert ettől kezdve X. úr már csak bérleményt emlegetett [...]* (MNSZ)

A speciális kötőszót tartalmazó összetett mondatok szoros kapcsolatban vannak az 5. és a 6. ábrán bemutatott alárendelő mintázatokkal. Amint láttuk, a hasonlító mellékmondatok például kidolgozhatják a főmondat egy szereplőjét úgy, hogy a főmondat jelenetéhez hasonló, azzal analóg szituációt konstruálnak meg. A szereplőnek megvan a megfelelője az analóg szerkezetű mentális térben. Más hasonlító mellékmondatok a szabad alárendelésekhez állnak közel (például azok, amelyek a folyamat módját-intenzitását érzékeltetik egy analóg mentális tér megnyitásával; vö. *úgy/annyira* [igealak], *mint* ...). Megint más példák azt mutatják, hogy a hasonlító mellékmondat egésze kontextualizáló tagmondattá is válhat, az ilyen szerkezetek egyértelműen az alárendelő összetett mondat periferiáján helyezhetők el. A fenti különbségek és más szerkezetekkel való kapcsolatok mellett a hasonlító mellékmondatok közös jellemzője, hogy a hasonlítás, analógia funkciójával teszik elérhetővé azt a háttérjelenetet, amelyhez képest a főmondat jelenete az előtérbe kerül. Ugyanílyen összetett módon kapcsolódik a már bemutatott mintázatokhoz például a feltételes mellékmondatot tartalmazó alárendelés is.

A speciális kötőszós alárendelésekkel kapcsolatban csak annyi általánosítás látszik célszerűnek, hogy a vonatkozó és a *hogy* kötőszós alaptípussal annál nagyobb a párhuzam, minél inkább behatárolódik a mellékmondat a főmondaton belül. Ezekre az alárendelésekre az a jellemző, hogy előfordulhat a főmondatban utalószó. A behatároltság is skaláris jellemző, jobban érvényesül akkor, ha az utalószó szereplőre vonatkozik, és kevésbé, ha körülményre, amely „díszletezi” a főjelenetet. Az oksági és a hasonlító viszony tartozik ebbe az amúgy heterogén csoportba. Az alárendelő összetett mondat periferiáján vannak azok a feltételt, megengedést kifejező mellékmondatok, amelyek a teljes főmondatra vonatkoznak. A kontextualizáló tagmondatok pedig egy olyan nyelvváltozási folyamat egyik állomását képviselik, amely a tagmondattól az elemi mondaton belüli kontextualizálók kialakulásához vezet.²⁰²

4.3. A prototipikus mellérendelő összetett mondat

A mellérendelő összetett mondat tárgyalásában is a legalapvetőbb, központi típusokból indulunk ki. Az **egyszerű kapcsolatos** viszony az alapbeállítás: a legáltalánosabb jelentésű és ezzel összefüggésben a leggyakrabban megvalósuló típus. A típusokat konstrukcióként írjuk le, ennek formai oldalán kiemeljük a típusra jellemző kötőszót (vagy kötőszókat). A prototipikus mellérendelés a kiindulópont (4.3.), ezt követően mutatjuk be az alaptípusoktól való elkülönbözést és a kategória szerveződését (4.4.). Az elrendezést a viszony általános vagy specifikus jellegének, továbbá jelöletlenségének vagy jelöltségének a szempontja együttesen szervezi. Végül azokkal a periferikus konstrukciókkal foglalkozunk, amelyek érintkeznek az alárendelő összetett mondat nem prototipikus képviselőivel.

²⁰⁰ Vö. Tátrai 2011: 37, lásd még textuális metafunkció (Halliday 1994: 36).

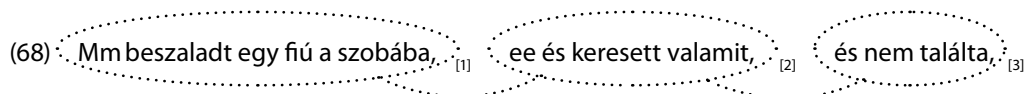
²⁰¹ Vö. egységstátus ('unit status'), Langacker 1978: 57, Tolcsvai Nagy 2013: 94–95; lásd még 'prefab'; a gyakori együttes előfordulás megnevezésére: kollokáció ('collocation').

²⁰² Vö. Keszler 2000d.

A mellérendelésre az összekapcsolt jelenetek szimmetrikus viszonya, a jeleneteket megfigyeltető tagmondatok grammatikai függetlensége, nem hierarchikus viszonya a jellemző. A szimmetria azt jelenti, hogy a jelenetek egyike sem emelkedik ki főjelenetként (prominencia), egyik sem határolódik be a másik által, nincs szó az egyik jelenet/tagmondat által kezdeményezett elérési viszonyról, csak a sorrenddel megvalósuló figyelemirányítás szempontjából lehet előrehaladó aktiváltságról beszélni a tagmondatok között.

A (68) mondat kétféle ábrázolásában ezt a viszonyt a 24. ábrában (nyíl nélküli) pontozott görbe vonalak,²⁰³ a nagyon leegyszerűsített 25. ábrázolásban egyenes vonalak szemléltetik. Mellérendelő kötőszóval a megnyilatkozó hozzáférhetővé teheti, hogy milyen viszony alapján integrálja egy szerkezetbe a két jelenetet, de a legalapvetőbb típusok kötőszó nélkül, pusztán a tagmondatok közelségével és sorrendjével (egy mondaton belül egymást követve) is megvalósulhatnak.²⁰⁴

24. Mondatábra. Mm beszaladt egy fiú a szobába, ee és keresett valamit, és nem találta 1.

25. Mondatábra. Mm beszaladt egy fiú a szobába, ee és keresett valamit, és nem találta 2.

[1] — [2] — [3]

A kapcsolattípusok részben általánosak és alapvetőek, részben specifikusak. Általános és alapvető például az egyszerű kapcsolatos viszony (68), amelynek sematikus jelentése: 'a J_1 jelenet megfigyelhető összefüggésben van a J_2 -vel'. A jelenetek összekapcsolását a megfigyelhetőség, az események egyidejűsége vagy egymásra következése motiválja. Ez az alapséma kiterjesztődött közvetlenül meg nem figyelhető jelenetek összekapcsolására (' J_1 és J_2 között elgondolható, megteremthető valamiféle kapcsolat').

Az egyszerű kapcsolatos mellérendelő viszony jellemzői:

1. a viszonyban két jelenet kapcsolódik össze szimmetrikusan, nem hierarchikus viszonyban;
2. a legalapvetőbb és legkönnyebben feldolgozható kapcsolatokban a jelenetek egyidejűek, vagy egymásra következnek;
3. a viszony kötőszó nélkül is kikövetkeztethető;
4. szimultán jelenetek esetén a tagmondatok felcserélhetők.

Az egyszerű kapcsolatos viszonyhoz képest minden más mellérendelő viszony²⁰⁵ kevésbé általános, bizonyos mértékben specifikus. Az általánosság és a specifikusság skálát határoz meg.

Az **és** kötőszó a legáltalánosabb, legsematikusabb mellérendelő kötőszó. A mellérendelő viszonytípusok nagy részében előfordulhat (a legalapvetőbbek közül az ellentétes és az ok-okozat viszonyban is). Más kötőszók jelentése specifikusabb, ezekkel könnyebben asszociálódik valamely konstrukció. Például az *ezért*, *így* oksági viszonyt jelöl specifikusan, ok-okozat sorrendben. A specifikus kötőszók kontextualizálóként egyértelműbben készítetik a befogadót arra, hogy a jeleneteket egy bizonyos viszonyban dolgozza fel.

²⁰³ Az egyszerűség kedvéért nem jelöltük a tagmondatokon belüli kontextualizáló viszonyokat, de készíthető olyan részletes ábra is, amely nemcsak a tagmondatok viszonyát mutatja be, hanem a tagmondaton belüli viszonyokat is, akár mindhárom dimenzióban.

²⁰⁴ Vö. ikonikusság, Haiman 1980: 515, 516, 1985, Pusch 2001, Croft 2003: 102, Van Langendonck 2007, Radden–Dirven 2007: 53, Tolcsvai Nagy 2010: 12.

²⁰⁵ A viszonytípusokra lásd Farkas 1962a, Balogh 2000b.

A kötőszók kiemelt szerepet kapnak az alábbi tárgyalásban, de nemcsak kötőszók tehetik valamilyen mértékben jelöltté, hogy a jelenetek integráltak, egy mondatban reprezentálódnak. A prozódia mellett egyéb kapcsolatjelölő (relációs jelentésű) kifejezések (pl. határozószók, partikulák), a szereplők azonosságán alapuló koreferenciaviszonyok egyaránt jelölhetik az összefüggöttséget. A szemantikai kapcsolat megteremtéséhez a fogalmi konnektivitás műveletei és a jelenetek összefűzésének az adott diskurzusban felismert relevanciája is hozzájárul.

Ha specifikus kötőszó nem jelöli a viszonyt, akkor a következő szempontok játszanak szerepet az értelmezés megkönnyítésében: 1. ha J_1 és J_2 szimultán vagy időben egymást követő események; 2. ha gyakran megfigyelhető események szokásos viszonyáról van szó (pl. 'valaki egy tárgyra erőt fejt ki' – 'a tárgy helyzete, állapota megváltozik').

49. Egy és?

Látogasson el a WALS (The World Atlas of Language Structures) weboldalára,²⁰⁶ és nézze meg a mellérendeléssel foglalkozó fejezetet,²⁰⁷ valamint a hozzá kapcsolódó térképlapot! Mennyire általános a magyarban megfigyelhető megoldás? A feltérképezett nyelveken belül milyen arányban jelöli csak a sorrend (az egymásmellettiesség) a mellérendelő viszonyt?

A legalapvetőbb mellérendelő típusokat a 4. táblázat tekinti át.

4. táblázat. A legalapvetőbb mellérendelő viszonyok

Viszony	Séma	Sematikus jelentés	Kiterjesztett sematikus jelentés	Példa
kapcsolatos	J_1 és J_2	'a két jelenet megfigyelhető összefüggésben van egymással'	'a két jelenet között elgondolható, megteremthető valamiféle kapcsolat'	(68) (69) (70)
ellentétes	J_1 és J_2	'a két jelenet szembeállítható egymással valamilyen szempontból'		(71)
	J_1 de J_2	'valamilyen vonatkozásban problematikus a jelenetek összeegyeztetése'		(72)
választó	J_1 vagy J_2	'a két jelenet egymás alternatívája'		(73)
ok-okozat	J_1 tehát/ezért J_2	' J_1 előidézi, eredményezi J_2 -t'	' J_1 -ből a megnyilatkozó J_2 -re következtet'	(74)

(69) a. kiborított ilyen rekeszeket, *meg* fiókokba nézett bele (Kivi)

b. nagyon kapkodott, *és* így lesöpört dolgokat (Kivi)

(70) végül is egy papírt ragadott meg, *és* azzal kiszaladt a szobából (Kivi)

(71) sokan a világ hívságaiban lelik örömüket, | a Beérkezettek megszabadultak a hiábavalóságoktól.²⁰⁸

(72) nem lehetett mérsékelt ember, *de* olyannak ábrázolták (MNSZ)

²⁰⁶ <http://wals.info/chapter/64> (Letöltés ideje: 2017. 01. 21.)

²⁰⁷ Haspelmath 2013. (Vö. még Haspelmath 2004.)

²⁰⁸ Dhammapada 254. vers. Főrész László fordítása.

(73) (A történet másik vonalán öregfiúk hőködnének:) *vagy sajnáltatják magukat*, hogy nekik már nem jut a nőkből, *vagy hencegnek hódításaikkal*. (MNSZ)

(74) volt ott számítógép is, ami [...] ment, *tehát* valaki dolgozott rajta (Kivi)

50. Központosítás

a) Vizsgálja meg, hogy a táblázatban szereplő négy központi konstrukció közül melyik milyen mértékben valósítja meg a kategória jellemzőit (például a szimmetria és a felcserélhetőség jellemzőit)!

b) Mely viszonytípusokra jellemző a kötőszó-nélküliség?

c) Alátámasztja-e a fenti viszonyok központi helyzetét az, hogy ezek sorában a kapcsolatos, az ellentétes és a választó viszony a legkorábban elkülönült, jelöltté vált típus a magyarban?²⁰⁹

d) Vizsgálja meg korpuszon a legalapvetőbb kötőszók mondatbelseji, tagmondatkapcsoló szerepű példányainak gyakoriságát! Vesse ezt össze egyéb mellérendelő kötőszók gyakorisági értékeivel! Alátámasztja-e a fenti viszonyok központi helyzetét a jellemző kötőszó gyakorisága?

51. Tehát?

Vételezzen korpuszból mintát a *tehát* kötőszó vizsgálatához! Azonosítsa, hogy milyen viszonyt jelöl a kötőszó! Az adatok alapján állapítson meg arányt az elkülönített funkciók gyakoriságában!

52. Kötőszók és szubjektívizáció

A kötőszóval jelölt viszonyt a megnyilatkozó megkonstruálja. Ezen az általános konstruálási műveleten túl milyen módon vizsgálható a kötőszók esetében a szubjektívizáció mint konstruálási mód és mint nyelvváltozási folyamat?²¹⁰

53. Ikonikus motiváltság

Vizsgálja meg, hogy milyen kognitív folyamatok motiválhatják a jelenetek összekapcsolását! Támaszkodjon a szakirodalomra! Két fő motiváló tényezőt megadunk kiindulópontként.

(i) A két jelenet megszokott, természetes sorrendjét képezi le a tagmondatrend.

(ii) J_1 könnyebben hozzáférhető vagy feltűnőbb, mint J_2 , ezért a viszony feldolgozása szempontjából J_1 kiindulópontként szolgál J_2 számára, erre reflektál a tagmondatrend.

54. Kötőszó-nélküliség

Az alábbi szövegben nincs mellérendelő kötőszó. Milyen viszonyban értelmezi a tagmondatokat? Indokolja választát!

(i) *Ne éljetez nemtörődöm módra, | ne engedjetez az érzékiségnek, a kéjváagnak! | Nagy lesz az öröme annak, | aki fáradhatatlanul medítál.*²¹¹

A mellérendelő összetett mondatok nagy változatossága az alaptípusok sémájának kiterjesztésével és specifikus viszonyok jelöltté válásával jött létre. Ezt a változatosságot nem lehet a prototipikus mellérendelő összetett mondat jellemzőivel leírni. A periférikus típusok leginkább úgy jellemezhetők, hogy azokban kevésbé érvényesül a szimmetria és ezzel összefüggésben a tagmondatok egyenrangúsága.

²⁰⁹ Vö. Haader 2003: 266–267.

²¹⁰ Vö. Traugott 1989, 1995, Tolcsvai Nagy 2013: 165–168.

²¹¹ Dhammapada 27. vers. Fórizs László fordítása.

4.4. A mellérendelő összetett mondat kategóriájának szerveződése

Az eddig megfigyelt alaptípusokat részletezően tárgyaljuk és újabb konstrukciókkal is kiegészítjük az alábbiakban.

4.4.1. A kapcsolatos viszonytípus és alkategóriái

Az ún. **egyszerű kapcsolatos mellérendelésben** az a leggyakoribb, hogy J_1 és J_2 időben egymást követő jelenetek, J_2 a cselekvésláncban feltételezi²¹² J_1 -et. A legalapvetőbb típusban az **egymásra következőség** megfigyelhető, a tagmondatrend megfelel az események sorrendjének.

(70) végül is egy papírt ragadott meg, és azzal kiszaladt a szobából (Kivi)

A séma kiterjesztésével nemcsak megfigyelhető (időben egybeeső vagy érintkező) eseményeket kapcsolunk össze ezzel a mintázattal, hanem olyanokat is, amelyekben a kapcsolat nem az időbeliségen alapul, és nem válik kifejtetté az összefüggés specifikus jellege. Például a (75)-ben az teremti meg a kapcsolatot, hogy minden jelenet egyetlen paragrafusnak a megváltoztatásáról szól, az egyes jelenetek egy-egy változást részleteznek.

(75) A Tv. 8. §-a a következő (4) bekezdéssel egészül ki, a jelenlegi (4) bekezdés helyébe (5) bekezdés megjelöléssel a következő rendelkezés lép[,] és a jelenlegi (5) bekezdés megjelölése (6) bekezdésre módosul: [...] (MNSZ)

A hozzáférhetőség alapján a (75) példában a fő változtatásról ('új bekezdéssel való kiegészülés') helyeződik át a figyelem azokra a módosításokra, amelyek ennek következtében szükségessé válnak, illetve később kerül sor a részletezésükre (a kettőspont utáni részben).

A jelenetek különbségét a hozzáférhetőség alapján jelöltté is lehet tenni, ezáltal (a kapcsolatos viszonyon belül) specifikusabb altípusok jönnek létre. Ilyen altípus a **hozzátoldásos** és a **fokozásos** szerkezet. A két alkategória nem választható szét élesen, a hozzátoldás fokozásos elrendezésként is felfogható.

(76) Nálunk parlamenti demokrácia van, és működik is, [...] (MNSZ)

A hozzátoldásos és a fokozásos szerkezet kevésbé tipikus, mert a jelenetek kevésbé szimmetrikusak, a tagmondatok sorrendje ennek megfelelően kötött. A hozzátoldásos konstrukciótípust a második tagmondatban kiterjesztő művelet²¹³ jelölése teheti kifejtetté. Ennek lényege, hogy az első jelenettel kapcsolatos elvárásokat a második meghaladja. A kiterjesztés műveletét aszimmetrikus relációként írtuk le az elemi mondatban, ezzel analóg módon aszimmetrikussá alakítja a jelenet viszonyát az összetett mondat tagmondatai közötti relációban is.

55. Hétköznapi tapasztalat

Említsen olyan hétköznapi megfigyeléseket, amelyek analóg viszonyba hozhatók a fenti konstruálási módokkal, mert arról szólnak, hogy a valamihez való hozzáadás, hozzátoldás valamilyen szempontból nagyobb mennyiséget, fokot (stb.-t) eredményez!

²¹² Az összekapcsoló műveletekre hétköznapi következtetésként hivatkozunk, lásd Kiefer 2005: 17, Kugler 2015a: 63–70.

²¹³ Lásd kiterjesztés, Imrényi 2012a: 126–127, 2013a: 68–71, 2017a.

A hozzátoldásos kapcsolat sémái:

1. pozitív konstruálásban: J_1 , és J_2 *is*
2. negatív konstruálásban: *nem* J_1 , és J_2 *sem*

A fokozásos kapcsolatban J_1 -hez viszonyítva (valamilyen értelemben) J_2 az intenzitás nagyobb fokát képviseli (lásd (77)–(80)). A (77)-ben J_1 nagy mennyiség (vö. *sok gond* 'sok és nem egyszerű feladat') < J_2 a mennyiséget növelő további feladat (vö. 'még több gond/feladat').

(77) A határidő-hosszabbításokkal, a szabadlábba helyezési kérelmekkel nekik [értsd: az ügyészségnek] is sok gondjuk van, *ráadásul* az ügyésznek folyamatosan figyelemmel kell kísérnie, hogy az előzetes letartóztatás indoka nem szűnt-e meg. (MNSZ)

A fokozásos kapcsolat sémái:

1. pozitív konstruálásban: J_1 , *sőt/ráadásul* (még) J_2 (is); *nemcsak* J_1 , *hanem/de* (ráadásul még) J_2 (is)
2. negatív konstruálásban: *nem* J_1 , *sőt/ráadásul* (még) J_2 (sem)

(78) *Nemcsak* ebben a versben tapasztalhatjuk ezt a jelenséget, *hanem* a a konkordancia segítségével kimutathatóan egész költészetében. (MNSZ)

(79) *Nemcsak* ajánlanak különböző oktatáshoz használható programokat, *de* alkalmanként a lemezújsághoz mellékelnek is egyet-kettőt. (MNSZ)

(80) Fejleszteni nem tudnak, *sőt* a fogyasztásra is alig költenek. (MNSZ)

Az összefoglaló kapcsolat az alapértelmezés szerinti megtapasztalható egyidejűséget, illetve a két jelenet együttes kezelését, együttes relevanciáját teszi jelöltté (lásd (81)–(82)).²¹⁴ A két egyformán fontos jelenet (RÉSZ) részletezi a (81)-ben a válsághelyzetet (EGÉSZ); A (82)-ben az alkalmazható kényszerítő eszközök körét (EGÉSZ). Az első jelenet is több eszközt sorol fel, a konstruálási mód azonban két csoportra bontja a megoldásokat (vö. élettelen eszközök J_1 , kutya J_2).²¹⁵

(81) az önbizalmam *is* csorbát szenvedett, a házasságom *is* tönkre ment. (Google)

(82) Ennek során akár testi kényszert, gázspray-t, gumibotot *is* használhatnak[,] és kutyát *is* bevethetnek. (MNSZ)

Az összefoglaló kapcsolat sémái:

1. pozitív konstruálásban: J_1 *is*, és J_2 *is*; *mind* J_1 , *mind* J_2
2. negatív konstruálásban: *sem* J_1 , *sem* J_2

A megosztó kapcsolat is RÉSZ-EGÉSZ viszonyt képvisel, de úgy, hogy a két, összefüggésben (EGÉSZ) lévő jelenetet külön-külön (RÉSZ) figyelteti meg (lásd (83)).²¹⁶

(83) *Hol* a thaiföldiek akartak rizsért cserébe búzát venni, *hol* az algériai vagy brazil kormány veszett meg a magyar takarmányért. (MNSZ)

A (83)-ban a magyar gabona iránti kereslet (EGÉSZ) van két jelenettel megfigyeltetve, példázva. A részek megfigyeltetése elkülönülő tagmondatban, de egy szerkezetbe (EGÉSZ) foglalva (ikonikusan) történik. A kifejezőeszközök

²¹⁴ A jelölőkre vonatkozóan vö. Balogh 2000a, b.

²¹⁵ Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha más okok is szerepet játszottak, például a felsorolás monotonijának a megtörése.

²¹⁶ Vö. Balogh 2000b: 535–536, Bakonyi 2008: 12–13.

a kötőszóvá grammatikalizálódás eltérő fokán állnak, fogalmi szerkezetük részletezett. Profilálhatják az elosztottságot időben és térben (vö. *néha* J_1 , *néha* J_2 ; *egyszer* J_1 , *egyszer* J_2), jelölhetik sematikusabban a rész-egész viszonyt, például a teljes képhez tartozó részleges megközelítéseket (pl. *részben* J_1 , *részben* J_2 ; *részint* J_1 , *részint* J_2).

56. *nemhogy nem, de/hanem (még)... sem*

a) Figyelje meg az alábbi szerkezetet! Milyen viszonyt képvisel ez a mellérendelő konstrukció? Milyen a polaritása, mi lehetne a párja a másik póluson?

(i) *(Nekem speciel van ismerősöm (több is), ahol a gyerekeket rettenetesen szabadon engedik,) nemhogy nem verik, de rá sem szólnak, soha semmiért.* (MNSZ2)

(ii) *Te nem hogy a poént nem érted, hanem az értelmes magyar beszédet sem!* (MNSZ)

b) Milyen más szerkezetekben fordul még elő a *nemhogy* kötőszó? Milyen szerkezetben keletkezhetett az összetétel?

4.4.2. Az ellentétes mellérendelés és alkategóriái

Az ellentétes mellérendelés konstrukciói a szembeállítás, a kizárás és a megszorítás.

4.4.2.1. SZEMBEÁLLÍTÁS

A szembeállító viszonyban a jelentések ellentétesek; például a (84)-ben a hívságokba való belemerülés és az erről való lemondás között van ellentét; a (85)-ben az elszórakoztatás és az unalom, ráunás között).

Séma: J_1 (és) J_2 ; a szereplők szembeállításával: X J_1 -ben, Y *pedig/viszont* J_2 -ben.

(84) sokan a világ hívságaiban lelik örömüket, | a Beérkezettek megszabadultak a hiábavalóságoktól.²¹⁷

(85) (Politikusok és szakértők nyilatkoznak majd egymásnak homlokegyenest ellentmondóan,) jól el-
lesznek egymással, mi *pedig* egy idő után ráununk a dologra (MNSZ)

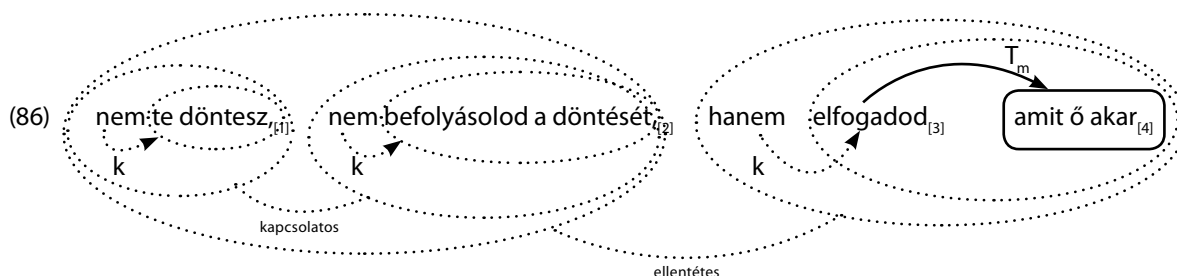
4.4.2.2. KIZÁRÁS

A kizáró viszonyban a két jelenet kizárja egymást; például a (86)-ban a döntés és a befolyásolás nem áll fenn, csak a külső akarat elfogadása.

Séma: *nem* J_1 , *hanem* J_2 .

(86) nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar (MNSZ)

26. mondatára. *nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar*

²¹⁷ Dhammapada 254. vers. Fórizs László fordítása.

4.4.2.3. MEGSZORÍTÁS

A megszorító viszonyban az első jelenethez kapcsolódó várakozásokkal nem vagy csak nehezen egyeztethető össze a második jelenet; például a (87)-ben abból, hogy valaki a megnyilatkozó feltevése szerint nem volt mérsékelt, az következhetne, hogy ez az ábrázolásában is megmutatkozik, de épp ennek az ellenkezőjét jeleníti meg a második tagmondat.

Séma: $J_1, de J_2$.

(87) nem lehetett mérsékelt ember, *de* olyannak ábrázolták (MNSZ)

A szembeállítás és a megszorítás egyaránt megfelelő magyarázat lehet bizonyos szerkezetek esetében.

(88) A főnökök csak a döntés kereteit szabják meg, a beosztottak *pedig* várják a kész döntést. (MNSZ)

Például a (88) értelmezhető úgy, hogy 'a keretek kijelölése, nem kész döntés' ellentétes a 'kész döntés' szituációjával, illetve az aktív viszonyulás ('megszabják') ellentétes a passzívvval ('várják készen'), ez felel meg a szembeállításnak. De a (88) úgy is felfogható, hogy a keretkijelölésből az következik, hogy a beosztottak kitöltik a keretet, mégsem ez történik. A tagmondatokat megszorító viszonyban értelmezve tehát az, hogy a beosztottak várják a kész döntést, nem egyeztethető össze az előzménnyel, az abból fakadó ('kitöltik a keretet') implicit várakozással.

57. Egyszerre?

Figyelje meg az alábbi példákban²¹⁸ a szembeállító ellentét kifejezési módját! Mi motiválja ezeknek a jelölőknek az alkalmazását?

- (i) [a bölcs] *Fáradhatatlanul törekszik, míg mások cselekedni restek,* |
- (ii) *kitartóan kutat, miközben mindenki más alszik;*[...]

4.4.3. Oksági viszony a mellérendelésben

Az oksági viszonynak két mellérendelő konstrukciótípusa van, a következtető és a magyarázó viszony.

4.4.3.1. KÖVETKEZTETŐ VISZONY

A következő mondatokban J_1 oka, kiváltója, előidézője J_2 -nek, J_2 eredménye, következménye J_1 -nek (lásd (89)–(90)); a kiterjesztett sémában a J_1 arra készíti a megnyilatkozót, hogy J_2 -re következtessen, mentálisan J_2 -höz mint eredményhez jusson el (lásd (92)).

Sémája: $J_1, ezért/tehát J_2$.

(89) a beteg három napja alig ivott folyadékot, *tehát* kiszáradt (Google)

(90) [a] javaslatot az egyharmad sem támogatta, *tehát* azt nem lehetne szavazásra föltenni. (MNSZ)

(91) [...] időközben az ágazatból úgyszólván elillant a nyereség, *ezért* az agrárium támogatási igénye jócskán felduzzadt.

(92) A regisztrációs rendelet tavaly már megjelent, *tehát* volt elég felkészülési idejük a gazdáknak arra, hogy erre bejelentkezzenek. (MNSZ)

4.4.3.2. MAGYARÁZÓ VISZONY

A következő mondatokban J_1 eredménye, következménye J_2 -nek, J_2 oka, kiváltója, előidézője J_1 -nek (lásd (93)); a kiterjesztett sémában a J_2 indoka, magyarázata J_1 -nek (lásd (94)).

²¹⁸ Forrás: Dhammapada 29. vers. Fórizs László fordítása.

Sémája: J_1 , *ugyanis* J_2 .

(93) (Az egyik nap arra ébred, hogy) a hajója léket kapott, *ugyanis* nekiütközött egy konténernek, (ami a víz felszínén úszik.) (Google)

(94) [a bizottság] elnöke nem hívja össze a testület ülését a tervezett augusztus 14-ei időpontra,^[1] *ugyanis*^[2] akiket meg akartak hívni,^[3] szabadságon vannak.^[2] (MNSZ)

A fenti mellérendelő szerkezetekkel megkonstruált mentális műveletek sokfélék és igen összetettek is lehetnek. Az a mentális eredmény (J_2), amelyhez a konceptualizáló eljut J_1 eseményének a feldolgozásakor, nem feltétlenül következménye J_1 -nek (lásd (95)).

(95) Szétszedtem, húztam ki a kerámia tengelyt és két darabban jött ki, tehát eltörött (Google)

Ahhoz, hogy a tengely két darabban jöjjön ki, előtte el kellett törnie. A (95) megnyilatkozója nem a folyamatok oksági viszonyát közli úgy, ahogy az egyikből a másik következik. A sorrend a beszélő mentális történéseire reflektál: J_1 -ben leírja a tapasztalatát ('két darabban jött ki'), J_2 -ben összefoglaló módon kiértékeli a szituációt ('eltörött'). Az eltörést ténylegesen nem tapasztalta meg, csak a kiemelésről volt közvetlen tapasztalata, így a ténymegállapításhoz ('eltörött') a tapasztalat feldolgozásán keresztül jutott el.

A konstrukcióban megjelenő „magyarázatok” is sokfélék lehetnek, van olyan típusuk, amely a J_1 -hez erősen kötődő magyarázat (lásd (96)), de lehet J_1 -re vonatkozó megnyilatkozási viszony, attitűd kifejtése is. Az előbbi kevésbé tipikus példája az oksági viszonnak, az utóbbi periférikus, inkább más kontextualizáló tagmondatokkal tart rokonságot, mint a prototipikus mellérendeléssel.

(96) Idén pl. márciusban esett először hó, egyből 8 centi, de estére elolvadt. Mindenesetre az ír kiskölykök elővették a szánkójukat, és egymást húzták lefelé a domboldalon, *ugyanis itt nem tesznek vaspapucsot a fatalp alá.* (MNSZ)

A (96) kiemelt tagmondata az értelmezést segítő magyarázat, mivel a magyar olvasók számára érthetetlen volna, hogy miért kell a szánkót húzni.

58. Következtetés vagy magyarázat?

Az események fogalmi feldolgozása önmagában nem determinálja, hogy milyen viszonyban konstruálhatók meg. Értelmezze az alábbi viszonyokat összefüggésben a nyelvi konstruálási mód sémájával!

- (i) a. *Tavasza van, tehát nyílik a sáfrány.*
b. *Nyílik a sáfrány, ugyanis tavasza van.*
- (ii) a. *Tavasza van, ugyanis nyílik a sáfrány.*
b. *Nyílik a sáfrány, tehát tavasza van.*

4.4.4. A mellérendelő konstrukciótípusok áttekintése

A 8. ábra a mellérendelő összetett mondat kategóriájának a szerveződését mutatja be. A rendezőelv egyrészt az alapértelmezésnek megfelelő szemantikai általánosság és az erre reflektáló jelöletlenség, illetve az attól való elkülönböződésnek megfelelő specifikusság, és az erre reflektáló jelöltség.²¹⁹ Az ábra a jelöletlenséget és a jelöltséget (vagy még nagyobb fokú jelöltséget) skálaként kezeli (lásd az oszlopszerű tagolást). Rendezőelv továbbá a konstrukciók családi hasonlósága, ezt a közelség és a szín érzékelteti.

²¹⁹ Vö. Langacker 2012: 11–12, ikonikus motiváltság.

8. ábra. A mellérendelő összetett mondat konstrukciói. Forrás: Kugler 2017a: 866.

alapvető, általánosabb viszony	specifikusabb viszony
jelöletlenség	lehetséges jelöltség jelöltség
egyszerű kapcsolatos viszony, egyidejűség $J_1, (és) J_2$	összefoglaló-megosztó viszony $J_1 is, (és) J_2 is; részint J_1, részint J_2$
egyszerű kapcsolatos viszony, egymásra következés $J_1, (és/majd/aztán) J_2$	fokozás és/vagy hozzátoldás $J_1, és/sőt/ráadásul J_2 is$
	választó viszony $J_1, vagy J_2$
ellentétes viszony, szembeállítás $J_1, (és) J_2$	kizárás $nem J_1, hanem J_2$
	megszorítás $J_1, de J_2$
oksági viszony, következtetés $J_1, ezért/tehát J_2$	oksági viszony, magyarázás $J_1, ugyanis J_2$

A prototipikus mellérendelő összetett mondatot a jelenetek szimmetrikussága, ennek megfelelően a tagmondatok grammatikai függetlensége jellemzi. Az alábbiakban a prototipikus jellemzőkből kiindulva mutatjuk be az elkülönböződést, és a tárgyalt konstrukcióknak az ennek megfelelő elrendeződését.

A prototipikus mellérendelő viszony jellemzői:

1. A viszonyban két (különböző) jelenet kapcsolódik össze tipikusan szimmetrikusan, nem hierarchikus viszonyban, azaz nincs grammatikai függés a tagmondatok között. A legalapvetőbb és legkönnyebben feldolgozható kapcsolatokban a jelenetek egyidejűek, vagy egymásra következnek.

9. ábra. A mellérendelő összetett mondatok a központi konstrukciókból kiindulva, a centrumtól való távolodás szerinti elrendezésben 1. Forrás: Kugler 2017a: 867.

SZIMMETRIKUS VISZONY	ASZIMMETRIKUS VISZONY
a jelenetek egyidejűek	egymásra következnek
ellentétes, választó, összefoglaló kapcsolatos	megosztó, hozzátoldó- fokozó kapcsolatos
e g y s z e r ű k a p c s o l a t o s	k ö v e t k e z t e t ő , m a g y a r á z ó

2. A viszony kötőszó nélkül is kikövetkeztethető, a kötőszó csak irányítja az értelmezést azáltal, hogy (valamilyen fokú kidolgozottságban) jelöli a viszonyt.

10. ábra. A mellérendelő összetett mondatok a központi konstrukciókból kiindulva, a centrumtól való távolodás szerinti elrendezésben 2. Forrás: Kugler 2017a: 867.

SZIMMETRIKUS VISZONY

kötőszó nincs, ha van, közbülső helyzetű
a kapcsolóelemek azonosak szimmetrikus
elrendezésben

választó, egyszerű kapcsolatos,
összefoglaló-megosztó kapcsolatos,
szembeállító ellentétes

a kötőszó a második
tagmondathoz kötődik

megszorító ellentétes,
következtető, magyarázó

ASZIMMETRIKUS VISZONY

a kapcsolóelemek eltérőek
a két tagmondatban

hozzátoldó-fokozó kapcsolatos,
kizáró ellentétes

3. A tagmondatok felcserélhetők (ha a sorrend megváltoztatását a jelenetek időrendje is lehetővé teszi), mivel a prototipikus mellérendelésben vagy nincs kötőszó, vagy az közbülső helyzetű.

11. ábra. A mellérendelő összetett mondatok a központi konstrukciókból kiindulva, a centrumtól való távolodás szerinti elrendezésben 3. Forrás: Kugler 2017a: 867.

SZIMMETRIKUS VISZONY

a tagmondatok felcserélhetők
(a kötőszó „rögzítésével”)

választó, egyszerű és összefoglaló-megosztó kapcsolatos,
ellentétes

ASZIMMETRIKUS VISZONY

a tagmondatok nem cserélhetők fel

hozzátoldó-fokozó kapcsolatos,
következtető, magyarázó

A szimmetrikusság alapján erős kapcsolat figyelhető meg az egyszerű kapcsolatos, a szembeállító ellentétes és a választó konstrukciók között. A másik oldalon (az aszimmetria alapján) hasonlóan több közös jegy ismerhető fel a következtető, a magyarázó és a hozzátoldó-fokozó kapcsolatos konstrukciók között.

4.4.5. A mellérendelő összetett mondat perifériája

Azok a tagmondatok, amelyek a viszonytípust periferikussá teszik, a mellérendelő összetett mondatok esetében is hasonló műveleteket valósítanak meg, mint amilyenekkel az alárendelés perifériáján már foglalkoztunk (lásd 4.2.).

A mellérendelő kategória perifériáján helyezhetők el az alábbi szerkezetek.

4.4.5.1. RÉSZLETEZÉS, PONTOSÍTÁS

A főjelenetet (tipikusan az első jelenetet) részletezi, magyarázza, pontosítja, korrigálja a másik tagmondat (lásd (97)). Az *azaz*, *vagyis* kötőszó alapvetően ezt a műveletet jelöli, tehát pontosító-magyarázó kontextusba helyezi a háttérjelenetet (lásd (98)).

(97) A [Párt] biztosította az [egy másik Párt] „országos lefedettségét”, *tehát* a [másik Párt] a fővárosban és minden megyében kapott egyéni választókerületi indulási lehetőséget. (MNSZ)

(98) Az illegális szoftverhasználat minden esetben bűncselekmény. Büntettnek minősül, ha jelentős értékre követik el, *vagyis* egymillió forint fölötti a kár. (MNSZ)

Ezekben a viszonyokban tehát nem két különböző jelenet kapcsolódik össze, mint a prototipikus példányok esetében, hanem egy prominens jelenet háttérét részletezi egy értelmező-pontosító funkciójú háttérjelenet (vö. prominencia).²²⁰ A háttérjelenet behatárolódik az előtérben álló jelenet tagmondatában, és azon keresztül válik elérhetővé (vö. behatároltság, elérhetőség).

59. Melyik nem prototipikus alárendelő viszonnal rokonítja ez a művelet a fenti mellérendelő szerkezeteket?

60. Értelmezze a kiemelt kötőszóval kapcsolódó tagmondat funkcióját!

(i) A [Cég] vezetője *pedig* mélyen hallgatott arról, hogy a jelzálogként felkínált ingatlanok értéke csupán néhány millió forint és nem milliárd, **tehát** a banknak fiktív értékbecslést nyújtottak át. (MNSZ)

(ii) A választások lakóhelyhez kötöttek, **tehát** a külföldi választási körzethez tartoznak mindazok a horvátok, akik nem rendelkeznek állandó horvátországi lakhellyel. (MNSZ)

(iii) S persze arról sem lehet megfélemezni, hogy ez [korábban említett törvény] hatalmas parlamenti többséggel megszavazott elképzelés, **vagyis** a jogszabály nemcsak a [Párt] édes gyermeke, hanem az Országgyűlés közösen vállalt felelőssége is. (MNSZ)

(iv) A budapesti Keleti pályaudvar ma is forgalmas hely, *pedig* igen nagy helyreállítási munkákat végeznek rajta. Akkorra állványzatok, amekkorákat mostanában láthatott rajta az utas, 113 éve nem emelkedtek ott, **vagyis** azóta, hogy Budapest központi indóházaként felépült. (MNSZ)

61. *tehát* + *hogy* = *teháthogy*?

Vizsgálja meg a *tehát* és a *hogy* kötőszó szomszédos, akár egybeírt előfordulásait korpuszadatok alapján!

a) Figyelje meg, hogy a kötőszók azonos vagy különböző tagmondathoz tartoznak-e! Azonosítsa a kötőszók által kontextualizált tagmondat viszonyát a hálózat más részeihez, illetve egymáshoz! Vegye figyelembe a diskurzusjelölő funkciót is!

b) Mely esetekben indokolt *teháthogy* összetett kötőszót feltételezni? Mi motiválja az összetett kötőszóvá válást, hogyan lehet modellálni ezt a nyelvváltozási folyamatot?

4.4.5.2. A KÖRÜLMÉNYEK, A TÁGABB KONTEXTUS KIDOLGOZÁSA

A főjelenet körülményeit, tágabb kontextusát dolgozza ki a másik tagmondat (lásd (99)).

(99) [Személy] viszont a kezdetektől a fantázia ünnepnapjairól beszélt a misztifikáció cinizmusával és a feketénél is sötétebb humorral. *Alig kellett húsz évnél valamivel többet várnia*, és a világ utolérte; emberei, bábjai gátlástalan garázdálkodásában önmagára ismert. (MNSZ)

62. Összevetés

Hasonlítsa össze a (99) kiemelt viszonyát az alábbi (i) példával! Végezzen hasonló összevetést a (ii) és a (iii) viszonyában! Mely (nem prototipikus) alárendelő mintázatokkal rokonítható a (99)-cel szemléltetett periferikus „mellérendelő” viszony?

(i) *Miután letelt az egy év, két nyáron át dohánytermelőkhez szegődtek el* (Google)

²²⁰ Vö. Radden–Dirven 2007: 55, Langacker 2014.

(ii) [Sztálin szakvéleményt kért egy orosz neuropatológustól] *Telt-múlt az idő, és megszületett a szovjet-német barátsági szerződés. Joszif Visszarionovics ekkor a legjobb német szakemberektől kért szakvéleményt.* (MNSZ)

(iii) *Ahogy telt-múlt az idő, a három nagy berkein belül is felütötte a fejét a békétlenség.* (MNSZ)

4.4.5.3. A METAPRAGMATIKAI TUDATOSSÁG JELZÉSE

A háttérjelenet a megnyilatkozó mentális folyamatait, társalgásszervező aktivitását viszi színre, és ezáltal kontextualizálja a főjelenetet, illetve a megnyilatkozás kapcsolódó részeit (lásd (100)).

(100) [...] tehát mi azt támogatjuk – szeretném, ha egyértelmű lenne –, hogy a részletekről szavazzunk, és előre jelzem – de ezt majd részletesebben indoklom –, hogy az úgynevezett négyötödös szavazás mellett is kitartunk [...] (MNSZ)

5. Az alá- és a mellérendelés közötti érintkezés

Ebben a fejezetben a két alapkategória, az alárendelő és a mellérendelő összetett mondat közötti érintkezést fogjuk megvizsgálni. A két kategória perifériáján olyan szerkezeteket találtunk, amelyek egymáshoz eléggé hasonlóak. Ezeknek az esetében nem az a jó kérdés, hogy egy összetett mondat alárendelő vagy mellérendelő-e, ugyanis mindkét kategória központi jellemzőitől erősen különböznek. Több közös vonás van e periférikus szerkezetek esetében a másik kategória perifériájával, mint saját kategóriájuknak a centrumával. Ezért a marginális szerkezetek tárgyalását a viszony típusa alapján célszerű elvégezni. A következő határjelenségeket fogjuk tárgyalni: 1. egy főjelenetből és ennek egészét vagy (már részletezetten, például főnévvel kidolgozott) szereplőjét további információval bővítő, értelmező, pontosító-átfogalmazó, helyreigazító háttérjelenetből álló összetett mondatok (5.1.); 2. egy főjelenetből és annak körülményeit, tágabb értelmezési kontextusát kidolgozó háttérjelenetből álló összetett mondatok (5.2.); 3. a megnyilatkozó mentális folyamatait, társalgásszervező aktivitását színre vivő kontextualizáló tagmondatot tartalmazó szerkezetek (5.3.). Mivel ezeket a határjelenségeket már részletesen tárgyaltuk a 4.2. és a 4.4. fejezetpontokban, az 5. fejezetben csak összevető, áttekintő jelleggel vesszük sorra az érintkező konstrukciókat, és ezt illusztráljuk egy-egy példával.

Érdemes felidézni azt az alapelvet, hogy mindig funkció-forma viszonyában értelmezzük a nyelvi kifejezéseket. A határeseteket funkcionális érintkezésben mutatjuk be, ugyanakkor az értelmező nemcsak a funkciót dolgozza fel, hanem az alapkategóriákra (az alá- és a mellérendelésre) jellemző formai jegyeket is felismeri, és ez is hatással van az értelmezés folyamatára, ennek is szerepe van a szerkezetek feldolgozásában.

A fejezet végén (5.4.) egy gyakorlatsor foglalkozik a jelenetek közvetlen kapcsolatának a kidolgozatlan-ságával is.

5.1. Főjelenet értelmező, pontosító háttérjelenettel

A viszony sémája: a prominens J_f főjelenetet (annak egészét vagy részét) tovább részletezi, magyarázza-értelmezi, pontosítja, korrigálja a J_m mellékjelenet (vagy háttérjelenet). Az alábbi (5.) táblázatban látható, hogy ezek a műveletek az alárendelő és a mellérendelő konstrukciók több típusában is megvalósulhatnak.

5. táblázat. A főjelenetet tartalmazó és a főjelenetet további részletekkel bővítő, értelmező, pontosító-átfoglalma-
zó, helyreigazító tagmondatból álló tagmondatkapcsolatok. Kugler 2017a: 871 alapján.²²¹

Alárendelő mintázat		Mellérendelő mintázat
a főjelenet egy részletére vonatkozó mellékjelenet		
konstrukciótípus	tipikus kötőszó	kötőszó
minőség- v. kijelölő jelzői, azonosító és értelmezői	vonatkozó névmás v. <i>hogy</i> (ritkábban határozószói vonatkozó „névmás”)	<i>és; tehát; azaz, vagyis; ugyanis</i>
(1) elfogtunk <i>egy többnyire bizonytalan tartózkodási helyű férfit, aki</i> alaposan gyanúsítható a csalás elkövetésével. (2) felmentették [...] <i>azt a biztonsági őrt, aki</i> [...] hasba lőtt egy férfit. (3) Én jól emlékszem <i>azokra a bizottsági vitákra, ahol</i> a javaslattevő képviselőknek fogalmuk nem volt arról, hogy mi van az általuk aláírt módosító indítványban [...] (4) A barát <i>olyan, aki</i> ismeri a szívedben rejlő dallamot. (5) Ez hol van az írásokban, <i>hogy</i> a szellem esedezik értünk?		(1) Az üzleti szféra számára egy helyen ígérek lényegesnek mondható „ <i>technikai</i> ” módosítást, azaz a kisvállalkozók a tervek szerint éves bevallásra lesznek kötelezettek, amennyiben [...] (2) Tehát a gyógyulásnak igenis egy nagyon fontos első lépése <i>szembenézni</i> a betegséggel, tehát tudato- sítani azt, hogy beteg, mondjuk fekélyes [...] (3) abban az esetben, ha a nyugdíjmelés <i>egyetlenegy változóhoz</i> kötött, és ez a <i>mindenkori, abban az évben megvalósuló nominális béremelkedés mértéke</i> [...] (4) [...] nemzedékek sokasága sajátította el a néma olvasást [...] mintegy spontán módon; ez azonban egy <i>erőteljes objektív kényszer</i> hatására történt így, ugyanis a <i>gyermek természetes mese/fikcióigényét</i> [...] <i>csak a néma olvasás készségének birtokában</i> elégíthette ki. (5) A hegedűkészítés <i>néhány fázisát</i> is megismerhetik a látogatók, vagyis azt [tudhatják/ismerhetik meg a fázisok közül], hogyan állítható össze a hangszer nyers fa alkatrészekből.
a teljes főjelenetre vonatkozó mellékjelenet		
konstrukciótípus	tipikus kötőszó	kötőszó
függőségi viszony nélküli	vonatkozó névmás (határozó- szói vonatkozó „névmás” is)	<i>és; tehát; azaz, vagyis; ugyanis</i>
(6) lehet-e a kötelező felelősségbiztosítás kötésének elmulasztása esetén szabálysértési eljárást indítani, ami a jelenlegi gyakorlat. (7) (A hiány, hogy kimaradtam a háborúból,) hogy nem voltam része ennek az értem is folyó küzdelem- nek, <i>hogy</i> nem osztottam Európa fiatal férfiai óriási tömegének közös sorsában (8) A játéknap rangadóját St. Louisban vívták, <i>ahol</i> a helyi Blues a Philadelphia Flyersset fogadta.		(6) a metróalagút el fogja kerülni a karsztot, tehát bele se fog menni abba a kőzetbe, amelyben ez a bizonyos kockázat ilyen komolyan mérlegelendővé vált az önök számára. (7) A tervek szerint viszont jövőre is lesz kedvezmény, ám még nem dőlt el, milyen formában, ugyanis a szaktárca még nem hirdette ki a jövő évi tarifátáblá- zatot.

²²¹ A táblázat példái az MNSZ-ből származnak.

a teljes főjelenetre vonatkozó mellékjelenet		
konstrukciótípus	tipikus kötőszó	kötőszó
		<i>és; tehát; azaz, vagyis; ugyanis</i>
		(8) [...] csak ez biztosíthatja, hogy <i>a vadászat nem válhat öncélúvá, és hogy nem hagyhatja figyelmen kívül a természet általános védelmének összhangját és egyre sürgetőbb szükségzerűségét.</i>
		(9) Ugyanakkor a civil vállalkozásokat – természetesen – <i>anyagilag érdekeltté kellene tenni a bírságolásban, azaz a befolyó bírságösszegekből részesedést kellene kapniuk.</i> (10) A mintegy 20 teherkocsit a határtól 10 kilométerre a verőcei úton lévő blokádnál <i>nem tartóztatták fel, vagyis a hírek szerint a kamionoknak szabad utat engednek.</i>

5.2. Főjelenet a körülményeket, a tágabb kontextust kidolgozó háttérjelenettel

A viszony sémája: a prominens J_f főjelenet körülményeit, tágabb értelmezési kontextusát dolgozza ki a J_m mellékjelenet. J_m díszletezi, illetve más jeleneteken keresztül készíti J_f (újra)értelmezésére. Az alárendelő mintázatok közül ide tartozik a teljes J_f -re vonatkozó feltételes, megengedő és hasonlító tagmonddal, a J_f motivációival kapcsolatos oksági viszonyt kifejező tagmonddal alkotott szerkezet, ha az OK vagy CÉL fogalmi tartomány nem nyílik meg már a főmondatban valamely függőségi viszonyban, behatárolva ezzel a mellékmondatot. Átmenetet képviselnek azok a teljes J_f -re vonatkozó (vonatkozó) névmási kötőszós mellékmondatok is, amelyek nem J_f -et részletezik, hanem annak tágabb kontextusát (lásd (1)). Az (1) háttérjelenete J_f fogadtatásáról szól.

(1) A művelődési tárca [...] beállított a költségvetési tervbe 730 millió forintot lakhatási támogatásra, *amit a diákszervezet mindenképpen üdvözlendőnek tart*, de [...]

Általános érvényű jelenség, hogy a hasonló szemantikai tartalmak formai megoldásai is hasonlóak, illetve a funkcionális kapcsolat alapján formai hasonlóságok, sőt vegyületek jönnek létre.²²² Ez figyelhető meg a megengedő és a megszorító konstrukciók (lásd (2)–(4)), valamint az oksági viszony alárendelő és mellérendelő mintázatainak a viszonyában (lásd (5)). A konstrukciók vegyülését jelzi a formai oldalon a kétszeres jelöltség: alárendelő kötőszó az első tagmondatban, mellérendelő kötőszó vagy partikula (pl. *mégis/mégsem*) a másodikban.

(2) *Bár* az olasz gépek közismerten megbízhatatlan szerkezetűek voltak, s a vizsgálat a műszerek hibás működését valószínűsítette, a katasztrófa elsődleges oka *mégis* a kód volt... (MNSZ)

²²² Vö. Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011.

(3) *Bár* sok reményt nem fuztem a dologhoz, *de* ismeretlen tettes ellen feljelentést tettem. (MNSZ)

(4) *Jóllehet* a színházi előadások után [Színész] be-betért a kisvendéglőbe, *de* ez a munkásságához nem kötődött annyira, hogy ezt egy nyúlfarknyi jegyzetben emlegessék, netán a rádióhallgatók ezt jegyezzék meg róla. (MNSZ)

(5) *Mivel* ténykedésük meglehetősen veszélyes, *ezért* a film végére jól meg is fogyatkoznak [a szereplők]. (MNSZ)

1. Többszörös jelöltség

a) A funkcionális érintkezés mellett milyen magyarázata lehet még a többszörös jelöltségnek? (Vö. ikonikus motiváltság.)

b) Hogy jött létre a *deviszont* összetett kötőszó?²²³ Mire hivatkoztak azok, akik stigmatizálták, mire támaszkodnak azok a nyelvészek, akik „rehabilitálják”? Hogyan függ össze ez a kötőszó-problematika az a) feladatrésszel?

(i) *A büfés ugyanakkor azt mondja: ő nem akarja bántani a forgatócsoportokat, mert sajnálja őket, deviszont borzasztó piszkot hagynak maguk után.* (Google)

Az analóg viszonyt megkonstruáló tagmondatok között is funkcionális érintkezés van. Ezek a főjelenettel szemantikai és gyakran formai párhuzamot teremtvén készítetnek a jelenetek párhuzamos (összehasonlító-összevető) feldolgozására. A (6), (8) az alárendelő, a (7) a mellérendelő összetett mondat formai megoldásával valósítja meg a párhuzamos, analóg konstruálást.

(6) [...] *ahogy* Róma sem egy nap alatt épült fel,_[1] *úgy* az európai köznyilvánosság és politikai tér sem fog varázsütésre egy ötlettől megváltozni._[2] (Google)

(7) Róma *se* egy nap alatt épült fel,_[1] itt *se* kell 4 nap alatt kitölteni a térképet._[2] (Google)

(8) *Mint ahogy* a diófának emberöltő kell, hogy bőven termőre forduljon, *úgy* a kisgyerekből is évtizedek múlva lesz értelmes felnőtt. (Google)

5.3. Lehorgonyzó predikációt megvalósító tagmondatok

A 4.2.2. és a 4.2.3. fejezetben tárgyaltuk azokat a *hogy* és speciális kötőszós tagmondatkapcsolatokat, amelyekben az egyik tagmondat kontextualizáló funkciójú, lehorgonyzó predikációt²²⁴ megvalósító szerkezetű válik. Azt figyeltük meg, hogy a *hogy* kötőszós összetett mondatokban a főmondat, speciális kötőszó esetén a mellékmondat alkalmas arra, hogy belépjen ebbe a változási folyamatba. A lehorgonyzó predikáció ebben az esetben azt jelenti, hogy a kontextualizáló tagmondat lehorgonyozza a másik tagmondat jelenetét (a célszerkezetet) a diskurzus alapjához azáltal, hogy színre viszi a célszerkezethez elvezető mentális műveletet, a megnyilatkozó konstruáló működését.

²²³ Lásd A magyar nyelv nagyszótárának *deviszont* szócikkét!

²²⁴ Lásd 4.2.2. fejezet, vö. Pelyvás 1998, 2001, 2002: 408, 2006.

2. Metapragmatikai tudatosság

Elevenítse fel, hogyan függ össze a lehorgonyzó predikáció a metapragmatikai tudatosság jelzéseivel!²²⁵

a) Vizsgálja meg a kiemelt kontextualizáló tagmondatok funkcióját, az alap és a célszerkezet közötti elérési relációt az alábbi példákban!

- (i) a. *Feltételezem, hogy a szeméttelpünk rekultiválásra kerül.*
 b. *Bizonyára Ön is tudja, hogy a szeméttelpünk rekultiválásra kerül.* (Google)
 c. *Mint az köztudott, a szeméttelpünk rekultiválásra kerül.*
 d. *Nyilvánvaló, hogy a szeméttelpünk rekultiválásra kerül.*
 e. *Végül, de nem utolsósorban: a szeméttelpünk rekultiválásra kerül.*
 f. *A szeméttelpünk rekultiválásra kerül – és kész.*

b) Az alábbi idézet egy kritikából származik, amelyet a művész saját honlapján közzétett. Értelmezze a kontextualizáló tagmondatok láncát!

- (i) *Biztos vagyok benne, hogy Ön már így is tudja, mennyire tehetséges, és egyértelműen profi.* (Google)

A lehorgonyzó predikációt megvalósító kontextualizáló tagmondatok jellemzője, hogy aktiváltságuk ideiglenes, a figyelem áthelyeződik róluk a célszerkezetre. Ezt a 4.2.2.-ben az (*ugye*) utókérdéssel teszteltük.

3. Miben különböznek az alábbi kontextualizáló tagmondatok azoktól, amelyek lehorgonyzó predikációt valósítanak meg?

- (i) [...] *az amerikai külügyminisztérium szóvivője közölte: a tűzszünet kedvező fejlemény.* (Google)
- (ii) *A kommentár sajnálatosnak nevezi, hogy Brüsszel hallgat* (Google)
- (iii) *Amikor már mindent felhasználtunk, amink volt, hogy jelöljük a pályát, [Személy] mentőötlelettel állt elő:* (Google)
- (iv) *Versenyre menet éppen csak elhagyták a várost, amikor a cementszállító a buszuknak csapódott.* (Google)

4. Kontextualizáló itt is és ott is

a) Dolgozzon ki kísérletet annak a hipotézisnek az ellenőrzésére, hogy az utólagos kontextualizálás feldolgozása (lásd (ii)) nehezebb, ezért több időt vesz igénybe, mint a referenciapont-célszerkezet sorrendé (lásd (i))!

- (i) *Azt hiszem[,] a Borostyán vasárnap nincs nyitva*
- (ii) *A Borostyán vasárnap nincs nyitva azt hiszem* (Google)

b) Vizsgáljon meg korpusz alapján egy-egy kontextualizáló tagmondatot, és figyelje meg sorrendi helyzetét a kontextualizált hálózatrészhez képest! Milyen gyakori a közbe- és a hátravetés?

A lehorgonyzó predikáció fajtáit a mentális művelettípusok alapján tekintjük át, és egy-egy alárendelő jellegű példával szemléltetjük kontextualizáló-kontextualizált viszonyban.

²²⁵ Vö. 2.2.5. fejezet, Verschueren 1999, Tátrai 2011: 119–120.

5.3.1. A beszélőtársak közös tudásának a konstruálása

a) A megnyilatkozó kognitív folyamatainak színre vitele:

(9) [...] *úgy emlékszem*, hogy holnapra beszéltük meg, nem? (MNSZ)

b) Az információ forrásának a megjelölése:

(10) *Úgy tudjuk*, először azt állította a nyomozóknak, [...] 'értésülés' (MNSZ)

c) Az információ hozzáférhetőségének a mérlegelése, az információ értékelése:

(11) *Mint ismeretes*, döntés született arról, hogy a Károlyi-palotát, [...] a magyar irodalom házává alakítják. (MNSZ)

5.3.2. A társalgás szervezése, reflexiók a megnyilatkozói és/vagy a befogadói tevékenységre

a) Reflexió a megnyilatkozói vagy befogadói attitűdre:

(12) [...] *mindezek után nem meglepő*, hogy kihallgatása során tagadta a terhére rótt bűncselekmények elkövetését. (MNSZ)

b) Reflexió a közlés relevanciájára, a lépés jellegére:

(13) Nincs másik szerepajánlatom, *ha ezt akarta kérdezni* (MNSZ)

c) Reflexió a társalgás lépéseinek a szervezésére, a társalgás strukturálására:

(14) *Hogy csak néhány példát említsek*: soor = szájpenész [...] (MNSZ)

5. Kontextualizáló-kategorizáló

Helyezze el az alábbi példákat a fenti típusok valamelyikében! Ha szükséges, alkosson új funkcionális kategóriát!

a) Alárendelő kapcsolódási mintát követő kontextualizáló tagmondatok

(i) *Térjünk át arra*, hogy miért működik a sorozat? (MNSZ)

(ii) *Hogy el ne kiabáljam*, ...

(iii) *Hogy jobban érthető legyen*: ha beteszed a szekrényedbe a sapkádat, és felírod egy cetlire, hogy „sapka a szekrényben” (MNSZ)

(iv) [...] *a saját szememmel láttam*, hogy az üveg nem billent meg és nem is lötyögött (Google)

(v) *Mint arról értesültünk*, a napokban példaértékű összefogásra került sor (Google)

(vi) *Azt hiszem*, hogy ezt nagyon nehéz ezen a távol eltalálni. (MNSZ)

(vii) *Csak, hogy jól érts*: Ha itt ,44-45-ben annyi partizán lett volna, mint amennyi később megjelent, akkor... (Google)

- (viii) *Sajnálatosnak tartom, hogy szeretett sportágam a botrányok miatt rendszeresen címlapon van az utóbbi időben.* (Google)
- (ix) *Amint arról már korábban szó esett, ügyelni kell a minta vastagságára* (Google)
- (x) *A könyvet azonban, mint már mondtam, az adatok teszik érdekessé.* (Google)

b) Mellérendelő kapcsolódási mintát követő kontextualizáló tagmondatok

A mellérendelő példákban a kontextualizáló kifejezés olyan kötőszóval kapcsolódik a szövegelőzményhez, amely alapfunkciójában mellérendelő kötőszó. Ettől eltekintve a viszony eltér a mellérendelő összetett mondat alaptípusától.

- (i) *Valahol ellentmondást látok abban, hogy tüntetést szervezünk [...], vagy a városvezetést vonjuk felelősségre, [...] de valószínűleg ez az én sajátos álláspontom.* (MNSZ)
- (ii) *tehát mi azt támogatjuk – szeretném, ha egyértelmű lenne –, hogy a részletekről szavazzunk, és előre jelzem – [...] –, hogy* (MNSZ)
- (iii) *[...] a lefegyverzés meglesz, mert az is része a nagypénteki egyezménynek, és hozzátette, bízik az IRA-ban.* (MNSZ)
- (iv) *[...] egy vitanap keretében a legnagyobb létszámú, és mondjuk ki rögtön az elején, a legtöbb problémával küzdő hazai kisebbség, a cigányság helyzetéről, kilátásairól tart vitanapot.* (MNSZ)
- (v) *– Hát nem valószínű, hogy utcára kerülnek, ugye többnyire ezek a hitelhátralékok nagyságrendje jóval alatta van az ingatlan forgalmi értékének, tehát én úgy gondolom, hogyha ennek az ingatlannak az értékesítése megtörténik, akkor...* (MNSZ)
- (vi) *A bizottság többször intézkedett ez ügyben az ügyosztály felé, és meg kell mondani, hogy az utóbbi időben igen ritkán fordul elő, amikor ilyen hosszadalmasan kapjuk meg az elővásárlási anyagokat, [...]* (MNSZ)
- (vii) *Nem szerepel a sorban – mivel egyházi, vatikáni lovagrend – például a Szent Sír Lovagrend sem, ám azt sem árt tudni, hogy több ezer helyi lovagrend létezik a világon, melyek szintén nem értek meg a regisztrálásra.* (MNSZ)
- (viii) *ŐK már 19-ben a tutit hozták ránk, [...] 68-ban reformokat hoztak nekünk meg tankokat Prágának, és így tovább.* (MNSZ)
- (ix) *Nem következett be, és azt hiszem, hogy a téma tárgyalásakor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy* (MNSZ)

6. Mennyire összetett a kontextualizáló kifejezés, és mekkora terjedelmű, összetettségű kifejezést kontextualizál az alábbi, lejegyzett adatban?

- (i) [A műsorvezető egy új műsorszám felkonferálásakor először az előadóról, Julia Lezhneváról beszél, aki több más jeles szopránhoz hasonlóan barokk műveket is lemeze énekelt, majd elmondja, hogy:] *Egy Rossini-áriát fogunk hallani, ami nem barokk, de tudják, mire gondolok.*

7. Kontextualizáló és szövegtípus

A megnyilatkozási reflexió gyakorisága és típusa függ a beszédeseemény több tényezőjétől, magától a színtértől, a szövegtípustól, amelynek mintáit a megnyilatkozó követi, és a beszélő habitusától is. Vizsgálja meg meghatározott szövegtípusba tartozó szövegeken, hogy milyen nyelvi szerkezetekkel valósulnak meg és milyen műveletet jelölnek a metapragmatikai reflexiók!

5.4. A közvetlen viszony kidolgozatlansága

A tagmondatok jelenetei között nem mindig van nyelvileg kidolgozva a viszony. Végeztünk már gyakorlatokat kötőszó nélküli tagmondatkapcsolatokkal. Ebben a részben olyan szerkezetekkel foglalkozunk, amelyekben a megnyilatkozó a jeleneteket összekapcsoló mentális műveletet esetleg jelzi valamilyen módon, de magukat a jeleneteket nem reprezentálja nyelvileg.²²⁶ A nyelvileg ki nem dolgozott jelenet lehet egy eseménysor része (lásd (15)), de lehet metapragmatikai reflexió is (lásd (16)).

(15) Bekapcsoltam a tv-t, hogy [lássam/megtudjam,] mi történhet (Google)

(16) Le van szerelve a kapcsoló, nehogy rutinból odanyúlj, [ezt azért mondom / azért figyelmeztetek,] mert én is majdnem belenyúltam_[3]. (lejegyzett adat)

A kidolgozatlanság természetes jelenség. Minél több információval rendelkeznek a beszélőtársak egymásról, a témáról, minél többet tudnak feldolgozni az aktuális diskurzusszituáció viszonyaiból (például mert egy helyen vannak), annál nagyobb fokú lehet a kidolgozatlanság, mert annál nagyobb mértékben tudnak támaszkodni ezekre az ismeretekre.²²⁷ A nyelvi tevékenység során összetett következtetési folyamatokat hajtunk végre, begyakoroltan, reflektálatlanul is. A közvetlen viszony kidolgozatlanságára csak akkor figyelünk fel, ha nehézzé válik a megértés. A kidolgozatlanság fenti példáit tehát semmiképp sem tekintjük hiánynak.²²⁸ A dőlt betűs, szögletes zárójelbe tett kiegészítések a fenti példákban csak láthatóvá teszik azt a kapcsolatot, amelyet a beszélő nem dolgoz ki, de a jelentésképzés során mind a beszélő, mind a befogadó megteremt (véltetőleg nem pont ebben a formában).

A kötőszóval jelölt kontextualizáló viszony és a kidolgozatlan kontextualizált jelenet alapvetően a diskurzusbeli dolog- (ritkábban esemény-) folytonossággal, valamint a művelet aktiváltságának a fennmaradásával, illetve ismétlődésével magyarázható.

- (17) a. A tavalyi tapasztalatok alapján rájöttünk_[1] hogy többet ér_[2] ha egy-egy igazán világszínvonalú formáció hosszabban játszhat_[3] mint ha több együttes lépne fel_[4] (MNSZ)
b. A tavalyi tapasztalatok alapján rájöttünk_[1] hogy többet ér_[2] ha egy-egy igazán világszínvonalú formáció hosszabban játszhat_[3] mint [amennyit az érne]_[x] ha több együttes lépne fel_[4]

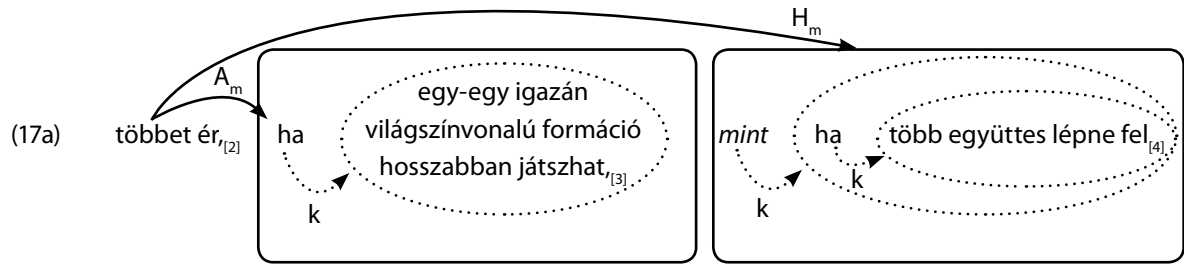
A (17) példában a megnyilatkozó a potenciális fellépések értékét hasonlítja össze (egyenlőtlenül): a két mentális tartomány között megfelelések és eltérések vannak. Az ÉRTÉKES DOLOG fogalmi tartomány megnyílik a [2]-ben (vö. *többet ér* [az]_{elsődleges szereplő} [mint az]_{másodlagos szereplő}) ezzel behatárolódik két eltérő fokban értékes dolog, amelyeknek a kifejtésére számítunk. Az értékes dolgok potenciális események (vö. *ha*). Az ÉRTÉKES DOLOG (diskurzus)topik végig aktív a szerkezet feldolgozása alatt, ezért az ÉRTÉKELÉS eseményének az újbóli kidolgozása (lásd a szögletes zárójeles részt) kevésbé volna természetes. A (17)(a) és (b) különbségét láthatóvá teszik az alábbi mondatábrák. (Az egyszerűség kedvéért az [1] tagmondatot kihagytuk az ábrázolásból.) A (17a) megoldása jelentősen egyszerűbb a (b)-vel összevetve. A hasonlító viszonyban a hasonlítást előhívó szerkezet egyszeri kidolgozása a tipikus, ez a fajta „kidolgozatlanság” begyakorlottnak számít.

²²⁶ Vö. B. Fejes 1999: 94–96, 2005: 39–42; Keszler 2000c: 551.

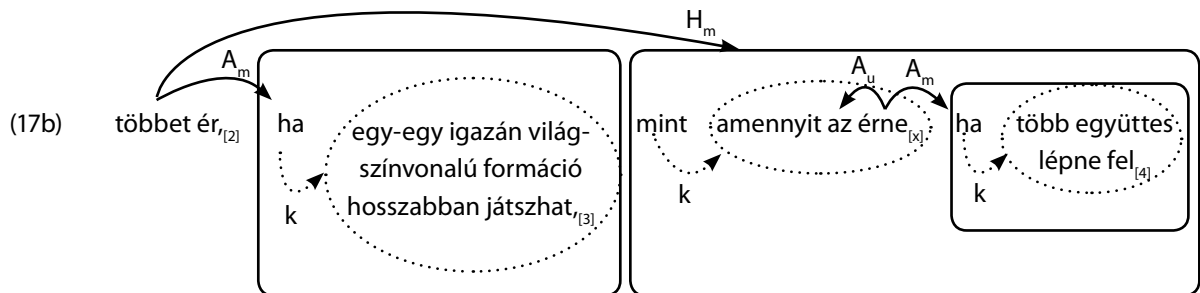
²²⁷ Vö. Tátrai 2011: 100–104.

²²⁸ B. Fejes tanulmányaihoz hasonlóan nem feltételezünk „eredeti”/teljes : hiányos („hiányzó”/„kiesett”/„elmaradt” főmondat) viszonyt és megmaradt „nyomot” sem.

27. mondatára. többet ér, ha egy-egy igazán világszínvonalú formáció hosszabban játszhat, mint ha több együttes lépne fel

28. mondatára. többet ér, ha egy-egy igazán világszínvonalú formáció hosszabban játszhat, mint amennyit az ér, ha több együttes lépne fel

8. *mint* *hogy* ~ *minthogy*

A *minthogy* összetett kötőszóvá vált. Milyen szerkezetekben forrhatott össze a *mint* és a *hogy* kötőszó? (Vö. még *mivelhogy*, *merthogy*.)

Mi motiválhatta az alábbi (a) példában a különírást? Van-e különbség a kontextualizálás műveletében az alábbi változatokat összevetve?

- (i) a. A magyar külpolitika számára jobb kilátások is nyílhatnak, *mint hogy* a nemzeti érdekek képviselte végképp a belső hatalmi viszonyok befolyásolási eszközévé silányuljon. (MNSZ)
- b. A magyar külpolitika számára jobb kilátások is nyílhatnak, *mint* [az], *hogy* a nemzeti érdekek képviselte [...]
- c. A magyar külpolitika számára jobb kilátások is nyílhatnak, *minthogy* a nemzeti érdekek képviselte [...]

Az eseményfolytonosság vagy műveletismétlődés minden párhuzamos szerkezetben együtt járhat a kidolgozatlansággal. A mellérendelő szerkezetekben a már aktivált tartományok általában nem kapnak többszörös kidolgozást (amíg az aktiváltság fennmarad). Például a (18a)-ban az *és* kötőszó a tartalomkifejtő mellékmondatok közötti mellérendelő viszonyt jelöli. Úgy is értelmezhető azonban, hogy a főmondatok mellérendelő viszonyát jelöli, de a második kidolgozatlan marad, csak a kontextualizáló és kötőszó képviseli (lásd (18b)).

- (18) a. [...] a jogos kiadók soha nem voltak biztosak afelől, hogy hány más kiadó fogja jogtalanul utánnyomni a könyvet, *és hogy* a befektetett tőkéjüket vissza fogják-e kapni. (MNSZ)
- b. a jogos kiadók soha *nem voltak biztosak afelől*, hogy hány más kiadó fogja jogtalanul utánnyomni a könyvet, *és* [afelől sem voltak biztosak] *hogy* a befektetett tőkéjüket vissza fogják-e kapni.

9. A mellérendelő kötőszó találkozása az alárendelővel

Vizsgálja meg az alábbi példákat! Mi a magyarázata annak, hogy egymás mellé kerül a kiemelt mellérendelő és egy alárendelő kötőszó? Jelent-e ez elemzési nehézséget (ha igen, milyet)?

- (i) Sokáig tartottuk számon úgy az embereket, hogy ki az, aki még köszön és **aki** már nem köszön. (MNSZ)
- (ii) Szerintem nem az a nevetséges, akinek véleménye van, **hanem aki** azt hiszi, hogy a világigazságok birtokában van. (MNSZ)
- (iii) Nem azért keressük a békét, hogy szigorú elhatározásokat, hosszú távon érvényes szabályokat hozunk, **hanem hogy** a döntéseink azonnal, ebben a pillanatban helyreállítsák a békét. (MNSZ)
- (iv) A kungfura legegyszerűbben azt tudnám mondani, hogy minket nem a célok motiválnak, **hanem hogy** az úton járassunk. (MNSZ)
- (v) Nem mondom, hogy én így találom meg Öt, **vagy hogy** valaha megtaláltam. (MNSZ)
- (vi) Addig, amíg egy bírósági eljárás nem folyt le, amelyben bizonyított, hogy jogszabályok ellen vétett az, aki a bankba betette a pénzét **vagy aki** a banktól kölcsönt vett vagy maga a bank megsértette a működési szabályzatát, addig semmiféle betekintést senki nem nyer a bank adataiba. (MNSZ)

10. Közbeékelődés vagy „elhallgatott főmondat”?

Vizsgálja meg az alábbi szerkezetekben az egymás mellett álló kötőszókat! Állapítsa meg, hogy a kötőszók együtt kontextualizálják-e az utánuk álló tagmondatot (ha igen, állhat-e ennek a háttérben kidolgozatlanság), vagy más-más tagmondathoz tartoznak, tehát közbeékelődés áll fenn!

- (i) A célom az, **hogy amivel** foglalkozom, az értéket képviseljen (Google)
- (ii) Ezt azért tartottuk fontosnak, **mivel aki** áttér az új adózási formára, az a költségátalányon kívül semmilyen más kiadását nem számolhatja el a vállalkozás működése körében felmerült költségként. (MNSZ)
- (iii) Elő-előfordul egy-egy engedély nélküli bontás **vagy hogy** a kertbe kemencét, horribile dictu úszómedencét képzelnek (MNSZ)
- (iv) Aztán az utat szélesítették, hogy a vendég könnyebben ide találjon, vagy hogy aki menni akar, az menjen. (MNSZ)
- (v) A kormányórség a napokban egy luxus családi buszlimuzint vásárol, **ám hogy** azt ki használja majd, az őrezred szerint államtitok. (MNSZ)
- (vi) Tapasztaltam, hogy igen sok ember éli át mindezt, és **aki** bajba kerül, magára marad: [...] (MNSZ)

11. Pont hogy nem hiányos

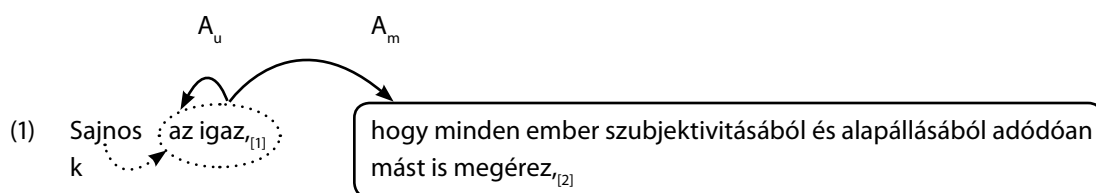
Vizsgálja meg a *pont hogy*, *épp(en)* *hogy* kontextualizáló kifejezést (lásd például az alábbi adatokat)! Milyen műveletet jelöl az előzmény és a kontextualizált elemi mondat viszonyában? Mennyire magyarázható ez a funkció a kiemelést jelölő *pont*, *éppen* partikula és a *hogy* kötőszó művelete alapján?

- (i) Nem véletlen, hogy a határok úgy alakultak, hogy eltűntek a nyersanyag lelőhelyek, az ipar, a decentralizált vasúthálózat és persze a természetes védműként szolgáló, környező hegyek. **Éppen hogy** az volt a cél, hogy egy roppant sebezhető, a szomszédaitól függő és ezért könnyen megzabolázható országot hozzanak létre. (MNSZ)
- (ii) A: [arról beszél, hogy mennyi nehézséget okozott már B beszélőnek]
B: – **Pont hogy** a támaszom vagy. (lejegyzett adat)

6. Az összetett mondatok elemző ábrázolása

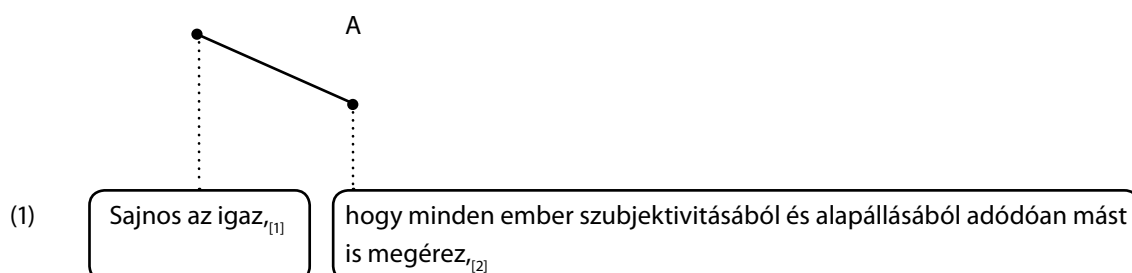
Az összetett mondatok ábrázolásában az elemi mondaténak megfelelő megoldásokat alkalmaztunk. Az ábrázolás mindig az elemzési célnak felel meg, lehet nagyon részletes, és lehet egészen vázlatos is. Ebben a pontban is bemutatunk alternatívákat. Az első ábra vagy azonos azzal, amelyet már megrajoltunk a korábbi fejezetpontokban (pl. a 29.), vagy új, de a korábban már bevezetett eljárást követi. Ez az ábrázolás javaslat a függőségi nyelvtani elemzés megújítására.

29. mondatára. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez 1.

A hierarchikus viszonyok ábrázolása láthatóvá tehető a csomópontok eltérő magasságban való elhelyezésével is.

30. mondatára. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez 2.

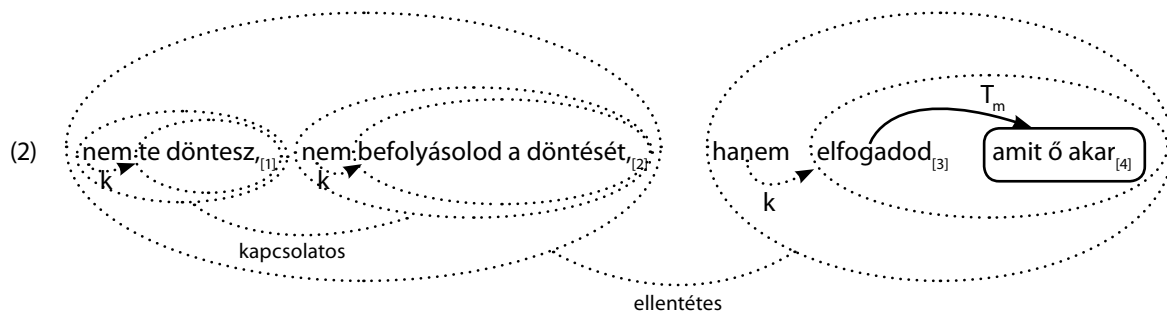

31. mondatára. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez 3.

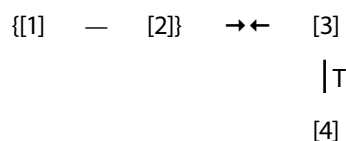

A 30. ábra hátránya a 29.-hez képest az, hogy minden csomópont kétszer szerepel: egyszer nyelvi kifejezéssel, egyszer ponttal (illetve a szakasz végpontjaival). A 31. mondatábrában teljesen elkülönül a nyelvi kifejezés és az ábrázolás, ezért az ábra csak úgy értelmezhető, ha a tagmondatok azonosítását a mondatban és az ágrajzban a számozás (esetleg más jelölés) lehetővé teszi.

32. mondatára. nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar 1.

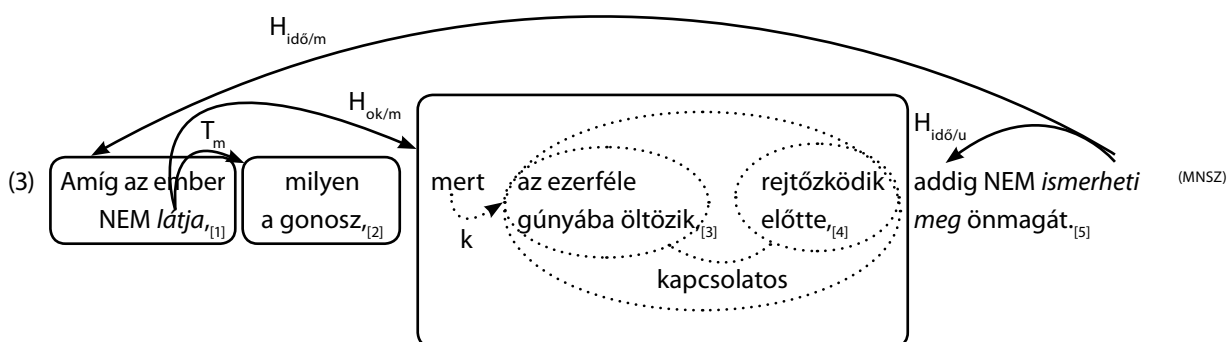

33. mondatára. nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar 2.

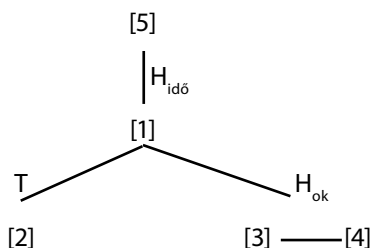

A fenti példán az is látható, hogy az alá- és mellérendelést egyaránt tartalmazó többszörösen összetett mondatok ábrázolása is elvégezhető a bemutatott módokon. Néhány további példát is közlünk a többszörösen összetett mondatok ábrázolására.

34. mondatára. Amíg az ember nem látja, milyen a gonosz, mert az ezerféle gúnyába öltözik, rejtőzködik előtte, addig nem ismerheti meg önmagát 1.

35. mondatára. Amíg az ember nem látja, milyen a gonosz, mert az ezerféle gúnyába öltözik, rejtőzködik előtte, addig nem ismerheti meg önmagát 2.

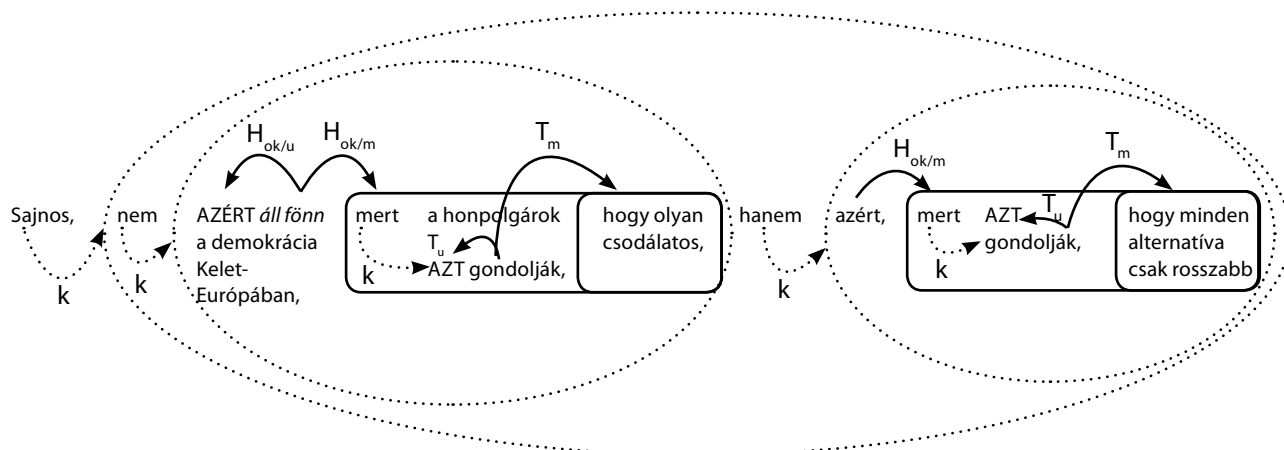
A (3) mondat elemzésének fő kérdése az [5] és az [1] tagmondat közötti viszony. Az utalószóként elemzett *addig* azt a határt jelöli ki, amelynek az eléréséig nem lehetséges önmagunk megismerése, és ezért végpontot

jelölő időhatározóként elemzik a fenti ábrák. Ugyanakkor érdemes észrevenni, hogy ez a viszony igen hasonló a feltételes tagmondatkapcsolathoz (vö. 'nem ismerheti meg, ha nem látja'). Azt, hogy a megismerés potenciális, a főmondatban a *-het* is jelöli, a feltételt az [5] lánc dolgozza ki. Az *addig-amíg* és az *akkor-ha* viszony különbsége a főjelenet megkonstruálásában van: az *akkor* arra készítet, hogy mentális állapotként értsük meg az önmegismerést, amely egy másik állapot függvénye (lásd [1]), az *addig* végponttal határolt folyamatként mutatja be az önmegismerést, és ezért a gonosz felismerése is ilyen folyamatként fog értelmeződni (*amíg*).

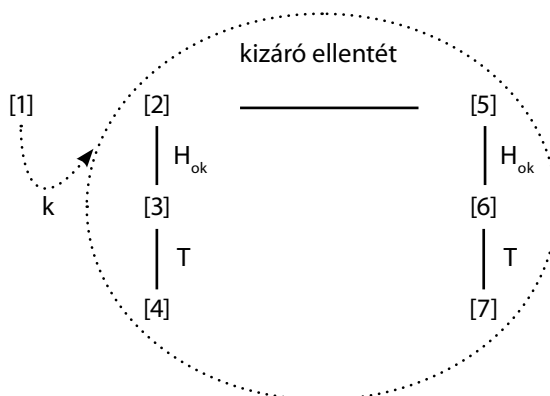
(4) Sajnos,^[1] nem azért áll fönn a demokrácia Kelet-Európában,^[2] mert a honpolgárok azt gondolják,^[3] hogy olyan csodálatos,^[4] hanem azért,^[5] mert azt gondolják,^[6] hogy minden alternatíva csak rosszabb.^[7]²²⁹

A (4) annyira összetett szerkezet, hogy teljes részletességű ábrázolása már nem volna funkcionális, annyira nehéz volna átlátni. Ezért a 36. ábrázolásban a mellékmondatokon belüli kontextualizált hálózatrészeket már nem jelöltük ellipszissel. Az áttekinthetőség kedvéért az ábrázolásban további egyszerűsítések is elvégezhetők, és az is lehetséges, hogy külön ábrázoljuk az eltérő művelettípusokat (például külön ábrában mutatjuk be a kontextualizáló-kontextualizált viszonyt).

36. mondatára. Sajnos, nem azért áll fönn a demokrácia Kelet-Európában, mert a honpolgárok azt gondolják, hogy olyan csodálatos, hanem azért, mert azt gondolják, hogy minden alternatíva csak rosszabb. 1.

37. mondatára. Sajnos, nem azért áll fönn a demokrácia Kelet-Európában, mert a honpolgárok azt gondolják, hogy olyan csodálatos, hanem azért, mert azt gondolják, hogy minden alternatíva csak rosszabb. 2.

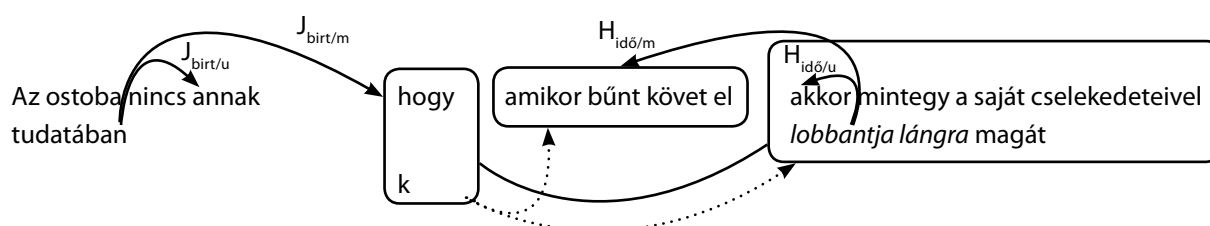
²²⁹ Tamás Gáspár Miklóstól származó idézet 1998-ból.

A közbeékelődés ábrázolására az a megoldás felel meg, amely nem különíti el a nyelvi kifejezést és a szerkezetet. Az alábbi ábra erre mutat be javaslatot.

(5) Az ostoba nincs tudatában annak_[1] | hogy_[2] amikor bünt követ el_[3] | akkor mintegy a saját cselekedeteivel | lobbantja lángra magát.²³⁰

Az (5) alábbi ábrázolásában a [2] mellékmondatban folyamatos görbe vonal jelzi a kifejezések összetartozását. Bár a *hogy* kötőszó a [2] tagmondaton keresztül kontextualizálja a teljes láncot (tehát a [2]–[3] hálózatrészt) az alábbi ábra külön feltünteti a [3] kontextualizálását is. Ez a jelölés nem szükséges az alárendelő viszony elérési relációját figyelembe véve. Ugyanakkor a szórendi közelség a *hogy* és a [3] között indokolja a jelölést, ugyanis a *hogy* az utána következő teljes hálózatrésznek a KIFEJTÉS értelmezést adja.

38. mondatára. Az ostoba nincs tudatában annak, | hogy amikor bünt követ el, | akkor mintegy a saját cselekedeteivel | lobbantja lángra magát.

1. Kihívások

Mi az elemzési nehézség az alábbi mondatokban a közbeékelődésen túl? Javasoljon jó megoldást!

- (i) Nyáron, amikor a lombtakaró elzárja a rálátást a kétoldali szilafalakra, nem is gondolnánk, hogy milyen tömegben terem ott a védett gímpáfrány. (MNSZ)
- (ii) S ha egy kicsit megpróbálunk felülemelkedni a politikai pártok sűrűjéből a szabad levegőébe, akkor láthatjuk, hogy bár van igazság abban, hogy a szocialisták még sok szállal kötődnek a múlthoz, de alig van több közülük a diktatúrához mint a másik oldálnak [...]. (MNSZ)

2. Elemzésre javasolt mondatok²³¹

- (i) A tudatlan, balga emberek | nemtörődöm módon élnek, | a bölcs viszont úgy őrzi éberségét, | mint a legnagyobb kincset. (26)
- (ii) Aki éber, felmagasztaltatik az emberek között, | akiből viszont hiányzik az éberség, | annak megvetés lesz osztályrésze. (30)
- (iii) Aki megtisztult a büntől, | az erényben alapozta meg magát, | önuralomra tett szert, s élete az igazságra épül, | az méltó a szerzetesek sárga ruhájára. (10)
- (iv) Ha nem az élvezeteknek él, ellenőrzi érzékeit, | mértékletes az evésben, erős és hite szilárd, | akkor a Kísértő éppúgy nem fogja legyőzni, | ahogyan a szél sem dönti le a kősziklát. (8)
- (v) Miként hal, melyet kiragadtak | vízi otthonából és a szárazföldre dobtak, | éppúgy ficáncol kétségbe esve az elme, | hogy kiszabaduljon a Kísértő uralmából. (34)

²³⁰ Dhammapada 136. vers. Fórizs László fordítása.

²³¹ A mondatok a Dhammapadából származnak. Az idézet utáni zárójelpár a vers számát fogja közre. Fórizs László fordítása.

- (vi) A Törvény nem tárulhat fel,| amíg az elme ingatag;| A megismerés nem teljes,| amíg a Csend el-el-szakad. (38)
- (vii) Aki tudja, hogy ez a test oly törekeny, mint a korsó,| az ebből a gondolatból építsen magának erődöt. (40)
- (viii) Mint a méh, amely összegyűjtve a nektárt | távozik anélkül, hogy ártana a virágnak, | hogy elváltoztatná annak színét vagy illatát | úgy éljen a bölcs ezen a Földön! (49)
- (ix) Aki nemcsak ékesen beszél,| de aszerint is él, amit mond,| olyan akár a gyönyörű színekben | pompázó, jóillatú virág. (52)
- (x) Az az ostoba, aki tisztában van ostobaságával | – legalább ebben az egy vonatkozásban – bölcs. (63)
- (xi) De aki annyira ostoba, hogy még bölcsnek is hiszi magát,| az valóban rászolgált az ostoba névre. (63)
- (xii) Amíg a bűnös cselekedet nem hozza meg gyümölcsét,| az ostoba azt hiszi, a bűn olyan, mit a méz;| de mihelyt gyümölcsöt hoz,| szenvedés sújtja az ostobát. (69)
- (xiii) Bármily sok ismeretre tesz szert az ostoba,| csak kára származik belőle,| a fejét hasogatja, és ami jó még | maradt benne, azt is elpusztítja. (69)
- (xiv) A csatorna-építők bárhova elvezetik a vizet,| a nyíl-készítők egyenes nyílvevesszőket csinálnak,| az asztalosok megfaragják a fát,| a bölcsök viszont önmagukat alakítják. (80)
- (xv) Akiknek elméje szilárdan megalapozódott | a megvilágosodás héttagú útján,²³² | s abban lelik örö-müket, hogy a szerzésről lemondva | semmihez sem ragaszkodnak,| azok a ragyogó lények, legyőzve szenvedélyeiket,| még itt, e Földön elérik a szabadulást. (89)
- (xvi) Az ember a bűnt maga teszi,| maga mocskolja be magát;| míg ha a bűnt nem cselekszi,| maga tisztítja meg magát. (165)
- (xvii) Ki a szívében fellobbanó haragot visszafogja,| mint jó harcos a meglódult szekeret,| azt hívom én kocsihajtónak,| a többiek csak a gyeplőt szorongatják. (222)
- (xviii) Van, aki hitéből fakadóan ad,| s van aki egyszerűen jóindulatból;| akit viszont elkedvetlenít | a másoknak adományozott | étel vagy ital, az sohasem | éri el a számádhit.²³³ (249)
- (xix) Aki csak a mások hibáit kutatja,| mindig a szemrehányáson jár az esze,| mindenért zúgolódik s mindig sértve érzi magát,| attól messze van a szenvedélyek kihunyta, | sőt egyre nagyobbra nőnek szenvedélyei. (253)
- (xx) Nem a sok beszédől lesz valaki | a Törvény támaszává, hanem azáltal,| hogy a Törvény szerint cselekszik,| még ha keveset hallott is róla. (259)
- (xxi) Aki elmulasztja megtenni, amit meg kellene tennie,| de megteszi, amit nem kellene, | annak a bű-nös, nemtörődöm embernek | egyre csak nőnek a szenvedélyei. (292)
- (xxii) Ha nem talál megértő, érényes életet élő, bölcs társra | folytassa egyedül az útját, mint az a király, aki miután | legyőzte az ellenséget, lemondott annak országáról,| vagy mint a vadonban egyedül kószáló elefánt! (329)
- (xxiii) Ne vessétek meg, amitek van, | ne irigyeljétek másoktól, ami az övék! (365)

²³² 1. emlékezés, a hagyomány tisztelete; 2. az Igazság keresése; 3. (az Igazság keresésében való) állhatatosság; 4. (az Igazság keresésében való) öröm; 5. csendes derű; 6. elmélyülés; 7. nyugalom. (lásd részletesebben Dhammapada. Gaia Multimédia Stúdió, Budapest. 2002. 173).

²³³ 'Elmélyülés, a meditáció legmélyebb állapota' (i. m. 171).

7. A konstrukciók vegyülése, új konstrukciók keletkezése

A korábbi pontokban megfigyeltük az összetett mondat változatos típusait. Láttuk, hogy az alaptípusoktól való elkülönbözés mind az alárendelő, mind a mellérendelő mondatokra jellemző. Vizsgáltunk olyan szerkezeteket, amelyek átmenetet képeztek a két nagy kategória között, és megfigyeltük, hogy a hasonló funkciójú szerkezetek a formai megoldásaikban is közeledhetnek egymáshoz. Például az oksági viszonyban előfordulhat alárendelő kötőszó az elől álló mellékmondatban, és mellérendelő kötőszó az ezt követő főmondatban (lásd (1)).

- (1) *Mivel* jelenleg három koalíciós és három ellenzéki frakció van a parlamentben, *ezért* a legkisebb, hatfős kuratórium felállítását javasolta. (MNSZ)

Hasonló, gyakori vegyülést lehet tapasztalni a megengedő (nem prototipikus) alárendelő és a megszorító ellentétes (nem prototipikus) mellérendelő viszony jelölőinél (vö. *Bár...*, *de...*).

A szerkezetek vegyülése lehet alkalmi megoldás, de a vegyülék konvencionálódhat is. Például a (2a) vegyüléke alkalmi. A (2)(b)–(c) kísérlet arra, hogy bemutassuk azokat a szerkezeteket, amelyek integrációjával magyarázható lehet a (2a) adat.

- (2) a. Ez egy egész más műfaj, *mivel* *hogya* a vitorlázó gép a szépséget adja, ügyességet követel ahhoz, hogy repüljön vele az ember, *addig* a motoros géppel oda repül, ahová akar, (tehát a vitorlázó gép az a repülés nimbusza.) (MNSZ)
b. Ez egy egész más műfaj, *mivel* *hogya* a vitorlázó gép a szépséget adja, ügyességet követel ahhoz, hogy repüljön vele az ember, *míg* [‘ezzel szemben’] a motoros géppel oda repül, ahová akar
c. Ez egy egész más műfaj, *míg* a vitorlázó gép a szépséget adja, ügyességet követel ahhoz, hogy repüljön vele az ember, *addig* a motoros géppel oda repül, ahová akar

Ebben a fejezetben olyan új, vegyüléssel (is) magyarázható konstrukciókkal foglalkozunk, amelyek több-kevésbé már konvencionálódtak.

A **mondatátszövődés**²³⁴ lényege az, hogy a szerkezet egyrészt felmutatja az alárendelő összetett mondat sajátosságait (tipikus a *hogya* kötőszó; a több jelenettel magyarázható több, különböző paradigmatis értéket képviselő igealak), másrészt azonban a jelenetek olyan nagy fokban integrálódnak, hogy nem lehet a szerkezetet tagmondatokra bontani.

- (3) a. [...] ez erőt kell *adjon* a csapatnak. (MNSZ)

A (3) példa kiemelt szerkezetében két igealak van (*kell*, *adjon*), ezek eltérő módúak, alanyuk nem ugyanaz a szereplő (a *kell* alanya ‘az, ami szükséges’, az *adjon* alanya *ez*). A *hogya* kötőszó jelöli a tartalomkifejtést. A *hogya* kötőszó azonban csak az *adjon* igealakot vezeti be, a fogalmilag hozzá tartozó *erőt* és az ige alanyi bővítménye (*ez*) megelőzi a kötőszót és a *kell* igét is. A **mondatátszövődés sajátossága, hogy egyszerre valósul meg benne a jelenetek analitikus és szintetikus megkonstruálása**. Az analitikusság abban áll, hogy a szükségszerűség/elvárás (vö. *kell*) és az elvart, potenciális jelenet (vö. *ez erőt adjon*) elkülönül, mert két körülhatárolható folyamatként, lehorgonyozva, azaz külön-külön igealakokkal reprezentálódik.

²³⁴ A téma szakirodalmához lásd Haader Lea tanulmányát (1998), amely a szakirodalmi előzményeket is tárgyalja.

A szintetikusság pedig abban ragadható meg, hogy a két jelenet nem különül el, integrálódik.²³⁵ A teljes szerkezet magmondata az *erőt kell (hogy) adjon* lánc.²³⁶

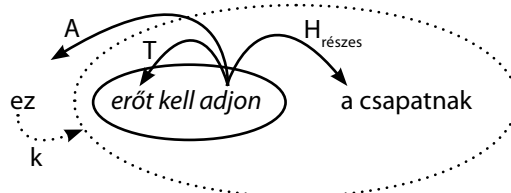
A mondatátszövődés konstrukciója tehát különbözik mind az alárendelő mintázattól (lásd (3b)), mind az elemi mondat begyakorlott megoldásától (lásd (3c)).

- (3) b. Kell, hogy ez erőt adjon a csapatnak.
c. ennek erőt kell adnia a csapatnak (MNSZ)

A nyelvváltozási folyamatban a mondatátszövődéstől nem független az a jelenség, hogy a (3a)-tól csak a kötőszó hiányában különböző konstrukció is létrejött és konvencionálódott (lásd (3d)). Ezt a szerkezetet a szakirodalom **kettős állítmányos** szerkezetnek nevezi. Érdekes megfigyelni, hogy a (3d) magmondata azonos a (3a) magmondatával.

- (3) d. ez *erőt kell adjon* a csapatnak.

39. mondatára. ez erőt kell adjon a csapatnak.

1. Az *kell*

- a) Vizsgálja meg a fenti (3a) és (3b) példán, hogy lehetséges-e alanyi szerepű utalószót tenni a szerkezetbe a *kell* ige bővítményeként! Ha igen, milyen feltételei vannak az utalószó természetes kidolgozásának?
b) Végezzen empirikus vizsgálatot annak a feltárására, hogy meghatározott szociokulturális háttérű magyar anyanyelvű adatközlők melyik szerkezetet tartják természetesebbnek: 1. a (3b) utalószó nélküli típust; 2. ha az a) feladatrészen lehetségesnek tartotta az utalószót, akkor az utalószót tartalmazó típust (pl. *kell az, hogy; az kell, hogy*) is értékeltesse; 3. a (3d) kettős állítmányos típust!

2. A mondatátszövődést olyan, főmondatként is előforduló kifejezések alakítják ki, amelyek a megnyilatkozó vagy egy másik személy mentális működését (észlelését, értelmezését, vélekedését, viszonyulását stb.), érzelmi-akarati állapotát, verbális aktivitását viszik színre, ezzel függ össze az, hogy a mondatátszövődésben a *hogy* kötőszó a tipikus (vö. 4.1., 4.2.2.).

- a) Nem áll rendelkezésre pontos adat a mondatátszövődéses szerkezetek leggyakoribb főmondati jellegű predikátumairól.²³⁷ Végezzen vizsgálatot korpuszadatok elemzésével a gyakorisági viszonyok feltárására! Az eredményeit vesse össze a szakirodalmi adatokkal!
b) Figyelje meg, hogy milyen más kötőszóval adatolható még a mondatátszövődés!

- (i) *1000 autóból jó ha 100 fényszórója nem vakított.* (MNSZ)
(ii) *néhány mondatban is elég ha válaszolsz.* (MNSZ)
(iii) *Pár év alatt elképesztő, ami a technikában történt.* (Haader 1998: 321)

²³⁵ Vö. Pelyvás 2013, Tolcsvai Nagy 2015: 107–109.

²³⁶ A *lánc* terminus ilyen értelmezésére lásd Imrényi munkáit (főképp Imrényi 2011: 178, 2012b, 2017a).

²³⁷ Haader (1998) megállapításai egy több személytől származó mondatátszövődés-gyűjtemény adataira épülnek, nem korpuszvizsgálatra; Horváth (2013) ugyan beszélt és írott adatok elemzését végzi el korpusz alapján, publikációjában azonban nem mindig találhatók meg a főmondati predikátumok pontos gyakorisági adatai.

c) Végezzen vizsgálatot a fenti kötőszók gyakoriságának a megállapítására mondatátszövődésben!

3. Kérdésszerű szövedék

a) Hogyan függenek össze a mondatátszövődéssel az alábbi szerkezetek?

- (i) *A doki mikorra mondta a tüszőrepedést* (Google)
- (ii) *Hova akarod, hogy elvigyenek?* (Google)
- (iii) *Mit szeretnél, hogy legyen még az oldalon?* (Google)
- (iv) CSENDÁ: [...] (Tarinak.) **Mikorra mondta Rózsai, hogy idejön?**
TARI: *Hat óra előtt itt lesz, azt mondta.* [...] (Google)²³⁸

b) Végezzen empirikus vizsgálatot a fenti szerkezetekre, a lehetséges alternatív konstruálási módokra vonatkozó gyakorisági adatok és a nyelvhasználói attitűd feltárására! Valódi alternatívái-e egymásnak a hétköznapi nyelvi tevékenységben például az alábbi megoldások? Ha azok, mi befolyásolja a konstruálási módok közötti választást?

- (i) a. Mit szeretnél, hogy legyen vacsorára?
b. Mit szeretnél, hogy mi legyen vacsorára?
c. Mit szeretnél? Mi legyen vacsorára?
d. Mit szeretnél vacsorára?

c) Hogyan jöhetnek létre az alábbi szerkezetek?

- (i) *Merre mondták a kocsmát?* (Kálmán [szerk.] 2001: 114)
- (ii) *Hova gondolod a szekrényt?* (Kálmán [szerk.] 2001: 114)

4. Vélekedésseljelölők

Az epiztemikus modalitásnak az alábbi példákban kiemelt jelölői azt teszik hozzáférhetővé, hogy a megnyilatkozó az információt a következtetési műveletei alapján valamilyen fokban valószínű szituációként kívánja a diskurzus folyamatában alakuló közös tudás részévé tenni.²³⁹

a) Teremtsen összefüggést a mondatátszövődés és az alábbi szerkezet között!

b) Vizsgálja meg, hogy ezek a jelentések milyen alternatív konstruálási módokkal valósulhatnak meg (pl. *biztos, hogy; biztosan* [magmondatt])!

- (i) *Ugyan bizonyítottan még ez nem mutatható ki, de azt feltehető, hogy azok a füstgázemissziós jelenségek, amikről itt az elején beszéltem, azok az egészségünkre **biztosan**, hogy káros jelenségeként élnek.* (MNSZ)
- (ii) *Szó nincs arról, hogy a gyermeki vagy tanulói jogokat korlátozni kívánnánk, de **valószínűleg** hogy nem jól olvasták el képviselőtársaim, hiszen [...]* (MNSZ)
- (iii) *A másik oldalon: nyilván, hogy a magyar exportáló is egyre veszít a versenyképességéből [...]* (MNSZ)

c) Értelmezze az alábbi szerkezetet! Miben tér el a fentiektől?

- (i) *A támadás oka **feltehetőleg**, hogy a pedigres ebek tenyésztése egyre belterjesebb [...]* (MNSZ)

²³⁸ Serfőző Simon drámájából származó részlet.

²³⁹ Vö. Kugler 2003: 11–27.

d) Vizsgálja meg az alábbi, nem modális, *hogy* kötőszós kapcsolatot! Kísérelje meg átfogóbb keretbe helyezni az a)–d) pontok adatait!

(i) *Persze, hogy általánosítás, mint ahogy az is, hogy a bölcsészeket meg nem érdeklik a reál dolgok.* (MNSZ)

Ebben a fejezetben új konstrukciós sémák létrejöttével foglalkoztunk. Azt láttuk, hogy hatnak egymásra, vegyülhetnek azok a szerkezetek, amelyek a funkció és a forma hasonlóságán alapulva asszociatív viszonyban állnak. A vegyülés által új sematikus struktúrák, új konstrukciók jöhetnek létre (pl. a kettős állítmányos szerkezet). Az új mintázat is része lesz az asszociatív viszonyban álló konstrukcióknak, és a viszonyok átrendeződése akár további sematikus struktúrák kialakulásához is vezethet.

5. Vegyülékek vegyüléke

Figyelje meg az alábbi adatokat, és értelmezze a szerkezetet a funkció és a forma hasonlóságán alapuló asszociatív viszonyokban!

(i) *meg különben is **nekem vissza kell menjek**, mert új hírek jutottak el a fülembe* (Google)

(ii) ***Nekem ki kell menjek** most is szinte full sereggel egy elfre, aki röhögve vissza tud jönni rám 2-3 sereggel is ha figyel.* (Google)

(iii) *Pár hónapon keresztül mondogattam magamnak, hogy nőm kell, **nekem kell legyek a legmagasabb.*** (Google)

Felhasznált források és művek

Felhasznált források és korpuszok

BNYGY = Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Beszélt nyelvi gyűjteménye. (Nem érhető el online.)

Google = A Google keresőprogramjával nyert adatok.

Kivi = Korpusz az inferencialitás vizsgálatához. (Nem érhető el online.) Leírása in Kugler 2015a: 72–83.

MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>). Leírása in Váradi 2002.

Felhasznált szakirodalom

- Andor József (2016): A mondatreprezentáció lexikális aspektusának enciklopédikus eredetű tartalmáról. (Gondolatok Zsilka János nyelvelméletéről.) In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 177–194.
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds) (2006): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Bakonyi Dóra (2008): A szembeállító ellentétes mondat típus és a megosztó kapcsolatos szó szerkezet típus nyelvtörténeti összefüggése. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 9–19.
- Balogh Judit (2000a): A kötőszó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 268–274.
- Balogh Judit (2000b): A mellérendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 531–541.
- Balogh Judit (2003–2004): Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között. *Magyar Nyelvőr* 127 (4): 456–471, 128 (1): 68–83.
- Bánréti Zoltán (1983): *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. Nyelvtudományi Értekezések 117. Akadémia Kiadó, Budapest.
- B. Fejes Katalin (1999): Az elhallgatott főmondat. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE, Budapest. 94–96.
- B. Fejes Katalin (2005): *Szintaxis és koreferencialitás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita (2013): Kik lehettek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karinthyék*? A tulajdonnévi asszociatív többes -ék szerkezet értelmezésének útjai. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 204–223.
- Brisard, Frank (2002): Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. xi–xxxiv.
- Brown, Gillian – Yule, George (1983): *Discourse analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bybee, Joan (2010): *Language, usage and cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chafe, Wallace (1979): The flow of thought and the flow of language. In: Givón, Talmy (ed.): *Discourse and syntax*. Academic Press, New York. 159–181.

- Chafe, Wallace (1988): Linking intonation units in spoken English. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds): *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–28.
- Cristofaro, Sonia (2014): Is there really a syntactic category of subordination? In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds): *Contexts of subordination*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 73–92.
- Croft, William (1994): Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London–New York. 460–477.
- Croft, William (2003): *Typology and universals*. Cambridge University Textbooks, Cambridge.
- Croft, William – Cruse, D. Alan (2004): *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd (2008): Az idézés pragmatikai megközelítése: Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 59–119.
- Dér Csilla (2001): Értelmezek, azaz azonosítok? Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról. *Magyar Nyelv* 97 (1): 77–82.
- Dér Csilla Ilona (2009): *Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály?* Budapest Uráli Műhely (BUM) 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. január 11–13. <http://fgtort.nytud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf> (Letöltés ideje: 2015. 08. 13.)
- Dér, Csilla Ilona (2010): On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57. 3–28.
- Dér, Csilla Ilona – Markó, Alexandra (2010a): A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech* 53 (2): 135–180. <http://las.sagepub.com/content/53/2/135> (Letöltés ideje: 2015. 08. 13.)
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra (2010b): Diskurzusjelölők használata az életkor és a nem függvényében. In: Geccső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 78–83.
- Dömötör Adrienne (2008): A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok. In Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 38–63.
- E. Abaffy Erzsébet (1976): Valószínűleg, hogy...? *Magyar Nyelvőr* 100 (4): 397–398.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark. T. (1997): *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Farkas Vilmos (1962a): A mellérendelő összetett mondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. kötet. *Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 408–440.
- Farkas Vilmos (1962b): A mondat rendje. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. kötet. *Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 451–455.
- Fauconnier, Gilles (1985): *Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language*. Bradford Book – MIT Press, Cambridge, Mass. – London.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark (1998): Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22 (2): 133–187.
- Givón, Talmy (1990): *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume II. Johns Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Goldberg, Adele E. (1998): Patterns of experience in patterns of Language. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah. 203–219.
- Goldberg, Adele E. (2006): *Constructions at work*. Oxford University Press, New York.
- Greene, Judith (1987/2005): *Memory, thinking and Language. Topics in cognitive psychology*. Methuen, London–New York. (Taylor & Francis e-Library, 2005.)
- Gumperz, John J. (1982): *Discourse strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Haader Lea (1995): Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- Haader Lea (1998): A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 122 (3): 318–324.
- Haader Lea (1999): Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései. *Magyar Nyelvőr* 123 (3): 340–350.
- Haader Lea (2001): Mikrodiakronia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125 (3): 354–70.

- Haader Lea (2003): A középmagyar kor. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 677–690.
- Haader Lea (2008): Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest: 77–87.
- Hadrovics László (1969): *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haiman, John (1980): The iconicity of grammar: Isomorphism and motivation. *Language* 56: 515–540.
- Haiman, John (1985): *Natural syntax. Iconicity and erosion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Halliday, Michael A. K. (1994): *An introduction to functional grammar*. (Second edition.) Edward Arnold, London.
- Haspelmath, Martin (2004): Coordinating constructions: an overview. In: Haspelmath, Martin (ed.): *Coordinating Constructions*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 3–39.
- Haspelmath, Martin (2013): Nominal and Verbal Conjunction. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds): *The world atlas of language structures online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <http://wals.info/chapter/64> (Letöltés ideje: 2017. 01. 25.)
- Herlin, Ilona – Kalliokoski, Jyrki – Visapää, Laura (2014): Introduction. In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds): *Contexts of subordination*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–16.
- Hirschberg, Julia – Ward, Gregory (1991): Accent and bound anaphora. *Cognitive Linguistics* 2. 101–121.
- H. Molnár Ilona (1968): *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (2003): *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horváth Krisztina (2013): A mondatátszövődés jelenségének gyakorisága a mai magyar nyelvben. Egy tévhit (?) felderítése korpusz alapján. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni (szerk.): *Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 173–193. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk12/feluton8_2012_14_p173-194_Horvath.pdf (Letöltés ideje: 2014. 07. 17.)
- Hrenek Éva (2014): Igei jelentések metaforizációja és a funkcióigés szerkezetek. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva – Horváth Ádám – Hugyecz Enikő Henriett (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Hallgatói tanulmányok*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 25–32.
- Hrenek Éva (2016): A jelentésintegráció és a vonzatszerkezet változása közötti összefüggések a pregnáns jelentésű igei szerkezetek körében. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 109–134.
- Imrényi András (2011): A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi ábrázolásához. In: Csiszár Gábor – Darvas Anikó (szerk.): *Klárisk: Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 175–184.
- Imrényi András (2012a): A mondat mint többdimenziós hálózat. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely, Budapest. 123–137.
- Imrényi, András (2012b): Inversion in English and Hungarian: comparison from a cognitive perspective. In: Hart, Christopher (ed.): *Online proceedings of UK-CLA meetings*. Vol. 1. The UK Cognitive Linguistics Association, Hertfordshire. 209–228.
- Imrényi András (2013a): *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imrényi András (2013b): Mire (nem) tagolódik a magyar mondat? In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 144–156.
- Imrényi András (2015): Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139 (3): 309–321.
- Imrényi András (2017a): Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.

- Imrényi András (2017b): A fordított szórend funkcionális magyarázata. Áttekintés a Magyar mint idegen nyelv tanításához. Kézirat.
- Jakab Zoltán (2014): Jelentés: referencia és fogalmak. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika* 1–2. (2. kötet) Akadémiai Kiadó, Budapest. 659–742.
- Juhász Dezső (1992): A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 815–838.
- Kádár Edit (2002): A relatív állítások és az ún. témaismétlő névmások. In: Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 302–312.
- Kálmán, László (1985): Word order in neutral sentences. In: Kenesei, István (ed.): *Approaches to Hungarian* 1. JATE, Szeged. 13–23.
- Kálmán László (szerk.) (2001): *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan* I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2011): Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkrón? In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár. 31–43.
- Kenesei István (1992): Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 1. *Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713.
- Keszler Borbála (1983): Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 164–202.
- Keszler Borbála (1988): Az alany kifejezési lehetőségei. In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.): *Uralisztikai Tanulmányok* 2. ELTE BTK, Budapest. 215–217.
- Keszler, Borbála (1990): Subjekt – Subjektsatz. In: Szathmári, István (ed.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, XXI. ELTE BTK, Budapest. 135–139.
- Keszler Borbála (2000a): A magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 67–76.
- Keszler Borbála (2000b): A mondatfajták grammatikai kifejezőeszközeinek áttekintése (táblázatok). In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 381–383.
- Keszler Borbála (2000c): A többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 542–554.
- Keszler Borbála (2000d): Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 461–471.
- Keszler Borbála (szerk.) (2000): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (2013): Tartalomvárás-tartalomadás mezo- és mikroszinten. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 157–167.
- Kiss Szabolcs (2005): *Elmeolvasás*. Új Mandátum, Budapest.
- Kiss Szabolcs – Jakab Zoltán (2010): Az elmeolvasás kutatása napjaink megismeréstudományában. *Kultúra és Közösség*. 2010 (1): 57–72. http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2010/1/kek_2010_1_5.pdf (Letöltés ideje: 2015. 08. 15.)
- Kontra Miklós (1990): Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok. Linguistica Series A, Studia et Dissertationes* 3. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézete, Budapest. 76–83.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010): *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kubinyi László (1954): Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 50 (3–4): 408–419.
- Kugler Nóra (2011): *A magyar inferenciális-episztemikus módosítószók lexikonszerű feldolgozása*. Habilitációs értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Kugler Nóra (2013): A szubjektívizáció nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137 (1): 8–30.
- Kugler Nóra (2014): A mondat dimenziói. [Az ismertetett mű:] Imrényi András: A magyar mondat viszonyhálózati modellje. (Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2013. 158 oldal.) *Anyanyelv-pedagógia* 2014/2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=517> (Letöltés ideje: 2018. 03. 11.)

- Kugler Nóra (2015a): *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2015b): *Gyakorlatok a magyar nyelvtan funkcionális szemléletű tanításához*. Bölcsész- és Művészet-pedagógiai Tananyagok 12. ELTE, Budapest. http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMT_12.pdf (Letöltés ideje: 2018. 03. 11.)
- Kugler Nóra (2017a): Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest. 806–895.
- Kugler Nóra (2017b): A mondattípusok részletes tárgyalása. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest. 761–805.
- Kugler Nóra – Markó Alexandra (2014): A hangzásegység és az elemi mondat a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 138 (4): 424–439.
- Kurucz Réka (2016): *Ez teljesen elfogadható ez a szerkezet, avagy a témaismétlő névmásról*. Szemináriumi dolgozat, kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- Laczó Krisztina (2003): A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127 (3): 314–325.
- Laczó Krisztina (2006): *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczó Krisztina – Tátrai Szilárd (2012): Személyek és/vagy dolgok: A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely, Budapest. 231–257.
- Lakoff, George (1987): *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. *Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1991): *Foundations of cognitive grammar*. Volume II. *Descriptive application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1995): Raising and transparency. *Language* 71 (1): 1–62.
- Langacker, Ronald W. (1999): *Grammar and conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Langacker, Ronald W. (2001): Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- Langacker, Ronald W. (2006): Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 17–40.
- Langacker, Ronald W. (2008): *Cognitive grammar: A basic introduction*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Langacker, Ronald W. (2009): *Investigations in cognitive grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Langacker, Ronald W. (2014): Subordination in a dynamic account of grammar. In: Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds): *Contexts of subordination*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 17–72.
- Lehmann, Christian (1988): Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds): *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 181–225.
- Lengyel Klára (1999): *Több, mint...; jobb, mint...* In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE, Budapest. 223–229.
- Lukács Ágnes – Kemény Ferenc – Ladányi Enikő – Csifcsák Gábor – Pléh Csaba (2014): A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1089–1133.
- Matthiessen, Christian – Thompson, Sandra A. (1988): The structure of discourse and 'subordination'. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds): *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 275–329.
- Mithun, Marianne (1988): The grammaticalization of coordination. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds): *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 349–359.
- Molnár Ilona (1994–1995): Az alárendelt mondatbeli felszólító módról: a magyar kötőmód kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 94: 5–43.
- Nagy Lajos (2013): A már kifejezés szerepe ha kötőszós tagmondatokban. *Ösvények* 2013/1. http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/NagyL_%C3%96sv%C3%A9nyek2013.pdf (Letöltés ideje: 2018. 03. 11.)

- Nemesi Attila László (2000): *A természetesen, hogy...* típusú szintaktikai szerkezetéről. *Magyar Nyelvőr* 124: 430–442.
- Németh T. Enikő (1998): *A hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94: 324–331.
- Nuyts, Jan (2001): *Epistemic modality, language, and conceptualization*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Osborne, Timothy (2015): Dependency Grammar. In: Kiss, Tibor – Artemis Alexiadou (eds): *Syntax – theory and practice*. Volume 2. Mouton, Berlin. 1027–1045.
- Osgood, Charles E. (1980): *Lectures on language performance*. Springer-Verlag, New York–Heidelberg–Berlin.
- Pelyvás Péter (1998): A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. JATE, Szeged. 117–132.
- Pelyvás, Péter (2001): On the development of the category modal: a cognitive view. How changes in image-schematic structure led to the emergence of the grounding predication. In: Kocsány, Piroska – Molnár, Anna (Hrsg.): *Wort und (Kon)text*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 103–130.
- Pelyvás Péter (2002): A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5. SZTE, Szeged. 405–419.
- Pelyvás, Péter (2006): Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 121–150.
- Pelyvás Péter (2013): „Nekem most el kell menjek...” A *kell* és az angol *must* segédige konceptuális és grammatikai struktúrájáról. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 186–203.
- Péteri Attila (2005): Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 129 (2): 218–35.
- Péteri Attila (2015): A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel. *Magyar Nyelv* 111 (2): 204–218.
- Péter Mihály (1992): A mondathasadásról. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 188–196.
- Péter Mihály (2005): *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1996): A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest. 9–34.
- Pléh Csaba (1998): *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (2014): Szövegek megértése és megjegyzése. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 287–338.
- Radden, Günter – Dirven, René (2007): *Cognitive English grammar*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Rosch, Eleanor (1973): Natural categories. *Cognitive Psychology* 4: 328–350.
- Rosch, E. – Lloyd, B. B. (eds) (1978): *Cognition and categorization*. Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert (1997): Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisele – Waugh, Linda (eds): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 85–112.
- Schirm Anita (2011): *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Szeged. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (Letöltés ideje: 2012. 07. 11.)
- Sekuler, Robert – Blake, Randolph (2004): *Észlelés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Simon Gábor (2014): *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1882): *A magyar kötőszók II. Az alárendelő kötőszók*. MTA, Budapest.
- Sinha, Chris (2001): *The epigenesis of symbolization*. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf> (Letöltés ideje: 2009. 03. 02.)
- Szabó Tamás Péter (2012): „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”: A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. *Gramma*, Dunaszerdahely. <http://mek.oszk.hu/10900/10947/10947.pdf>, http://www.gramma.sk/kiadvanyok/sztp_jav.pdf (Letöltés ideje: 2012. 09. 03.)

- Szalamon Edit (1978): A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 74 (3): 293–303.
- Szalamon Edit (1988): Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok I. Linguistica, Ser. A, Studia et Dissertationes*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 91–101.
- Tátrai Szilárd (2004): A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128 (4): 479–494.
- Tátrai Szilárd (2005): A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In: Pelyvás Péter – Kertész Ákos (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–229.
- Tátrai Szilárd (2011): *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd (2017): Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Osiris Kiadó, Budapest. 897–1058.
- Taylor, John R. (1989): *Linguistic categorization*. Calderon Press, Oxford.
- Thagard, Paul (ed.) (1998): *Mind readings*. The MIT Press, Cambridge–London.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2001): *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2002): Topik és/vagy figura. In: Maleczki Márta (szerk.): *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 237–248.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2003a): Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* XLI: 609–615.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2003b): Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2005): A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013): *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2015): *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2017): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) (2012): *Konstrukció és jelentés: Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely, Budapest.
- Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael (ed.) (1998): *The new psychology of language: Cognitive and functional approaches to language structure*. Vol. 1. Lawrence Erlbaum, Mahwah–London.
- Tomasello, Michael (ed.) (2003): *The new psychology of language: Cognitive and functional approaches to language structure*. Vol. 2. Lawrence Erlbaum, Mahwah–London.
- Tompai József (1962): Az alárendelő összetett mondat. Általános kérdések. In: Tompai József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. kötet. *Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 330–345.
- Traugott, Elizabeth Closs (1989): On the rise of epistemic meanings in English. An example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs (1995): Subjectification in grammaticalisation. In: Stein, Dieter – Wright, Susan (eds): *Subjectivity and subjectification*. Cambridge University Press, Cambridge. 31–52.
- Van Langendonck, Willy (2007): Iconicity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 394–418.
- Varela, J. – Thompson, E. – Rosch, E. (1991): *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. MIT Press, Cambridge.
- Váradi, Tamás (2002): The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Las Palmas, Spanyolország. 385–389. <http://mnsz.nyud.hu> (Letöltés ideje: 2018. 03. 11.)
- Vaskó Ildikó (2016): *Tenk på det, da gitt! Pragmatikai jelölők a norvég nyelvben*. Habilitációs értekezés, kézirat. ELTE, Budapest.
- Verhagen, Arie (2005): *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford University Press, Oxford.
- Verschueren, Jef (1999): *Understanding pragmatics*. Arnold, London.

- Veszelszki Ágnes (2008): Egy beszélt nyelvi jellemző: a témaismétlő szerkezet csevegésszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 132 (2): 235–244.
- Wacha Balázs (1995): A mondat aktuális tagolása. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 121–154.
- Wacha Imre (1988): Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) szempontjaihoz. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica Series A, Studia et Dissertationes* 1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 102–158.
- Wittgenstein, Ludwig (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1971): *Nyelvi rendszer és valóság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ábrák és táblázatok jegyzéke

Ábrák jegyzéke

1. ÁBRA. A nyelvi tevékenység mint interszubjektív megismerés és interperszonális kapcsolatteremtés	14
2. ÁBRA. Szubjektum és objektum aszimmetrikus viszonya	24
3. ÁBRA. Referenciapont-szerkezet.....	25
4. ÁBRA. A mondattípusok hálózata.....	32
5. ÁBRA. A vonatkozó kötőszós tagmondatkapcsolatok mintázatai a centrumtól távolodva	79
6. ÁBRA. A <i>hogy</i> kötőszós tagmondatkapcsolatok konstrukciótípusai a centrumtól távolodva	84
7. ÁBRA. Összehasonlított mentális terek	88
8. ÁBRA. A mellérendelő összetett mondat konstrukciói	103
9. ÁBRA. A mellérendelő összetett mondatok a központi konstrukciókból kiindulva, a centrumtól való távolodás szerinti elrendezésben 1.....	103
10. ÁBRA. A mellérendelő összetett mondatok a központi konstrukciókból kiindulva, a centrumtól való távolodás szerinti elrendezésben 2.....	104
11. ÁBRA. A mellérendelő összetett mondatok a központi konstrukciókból kiindulva, a centrumtól való távolodás szerinti elrendezésben 3.....	104

Mondatábrák jegyzéke

1. MONDATÁBRA. Az ügynökök felhívták Jolit.	31
2. MONDATÁBRA. A kislány tegnap megette a palacsintát. 1.	34
3. MONDATÁBRA. A kislány tegnap megette a palacsintát. 2.....	34
4. MONDATÁBRA. A kislány tegnap a vargabélest is megette.....	36
5. MONDATÁBRA. A palacsintát ette meg a kislány.....	37
6. MONDATÁBRA. Edd meg a palacsintát!.....	38
7. MONDATÁBRA. A sóska is edd meg!.....	38
8. MONDATÁBRA. A kislány is a palacsintát eszi meg.	38
9. MONDATÁBRA. Miért mindenki az én szabadidőmet táblázza be?.....	38
10. MONDATÁBRA. Ő megkérte valami miatt	40
11. MONDATÁBRA. Magyarországon tegnap megdőlt a hidegrekord.	41
12. MONDATÁBRA. Sajnos még mindig nem vagyunk elegenden. 1.....	41
13. MONDATÁBRA. Sajnos még mindig nem vagyunk elegenden. 2.....	41
14. MONDATÁBRA. Viszonyuk enyhén szólva is bonyolult alakult.....	41
15. MONDATÁBRA. Bejött egy fiatal ember, egy ilyen húsz év körüli srác farmerban és fekete ingben.	43
16. MONDATÁBRA. <i>hogy</i> benne van-e az, _[2]	49
17. MONDATÁBRA. a második helyen már megtalálta azt, amit keresett.....	65
18. MONDATÁBRA. hogyan szeretné Istent az, aki nem ismeri.....	65
19. MONDATÁBRA. annyira tudta azt, hogy ő hol keresse.....	65
20. MONDATÁBRA. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan más is megérez	66

21. MONDATÁBRA. Aki nem akar egész nyáron dolgozni, annak azt tanácsolom, hogy.....	69
22. MONDATÁBRA. A barát az, aki megérti a múltad, hisz a jövődben, és elfogad annak, aki vagy	76
23. MONDATÁBRA. A tehetséges ember akkoriban olyan volt, aki uralkodott minden téren.....	76
24. MONDATÁBRA. Mm beszaladt egy fiú a szobába, ee és keresett valamit, és nem találta 1.	95
25. MONDATÁBRA. Mm beszaladt egy fiú a szobába, ee és keresett valamit, és nem találta 2.	95
26. MONDATÁBRA. nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar.....	100
27. MONDATÁBRA. többet ér, ha egy-egy igazán világszínvonalú formáció hosszabban játszhat, mint ha több együttes lépne fel.....	115
28. MONDATÁBRA. többet ér, ha egy-egy igazán világszínvonalú formáció hosszabban játszhat, mint amennyit az ér, ha több együttes lépne fel.....	115
29. MONDATÁBRA. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez 1.....	117
30. MONDATÁBRA. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez 2.	117
31. MONDATÁBRA. Sajnos az igaz, hogy minden ember szubjektivitásából és alapállásából adódóan mást is megérez 3.....	117
32. MONDATÁBRA. nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar 1.....	118
33. MONDATÁBRA. nem te döntesz, nem befolyásolod a döntését, hanem elfogadod amit ő akar 2.	118
34. MONDATÁBRA. Amíg az ember nem látja, milyen a gonosz, mert az ezerféle gúnyába öltözik, rejtőzködik előtte, addig nem ismerheti meg önmagát 1.	118
35. MONDATÁBRA. Amíg az ember nem látja, milyen a gonosz, mert az ezerféle gúnyába öltözik, rejtőzködik előtte, addig nem ismerheti meg önmagát 2.	118
36. MONDATÁBRA. Sajnos, nem azért áll fönn a demokrácia Kelet-Európában, mert a honpolgárok azt gondolják, hogy olyan csodálatos, hanem azért, mert azt gondolják, hogy minden alternatíva csak rosszabb. 1.	119
37. MONDATÁBRA. Sajnos, nem azért áll fönn a demokrácia Kelet-Európában, mert a honpolgárok azt gondolják, hogy olyan csodálatos, hanem azért, mert azt gondolják, hogy minden alternatíva csak rosszabb. 2.	119
38. MONDATÁBRA. Az ostoba nincs tudatában annak, hogy amikor bűnt követ el, akkor mintegy a saját cselekedeteivel lobbantja lángra magát.	120
39. MONDATÁBRA. ez erőt kell adjon a csapatnak.	124

Táblázatok jegyzéke

1. TÁBLÁZAT. Az okozott állapotváltozás mint konstrukció.....	28
2. TÁBLÁZAT. Az összetett mondatok alaptípusainak jellemzői.....	52
3. TÁBLÁZAT. Az alárendelő összetett mondat alaptípusainak jellemzői.....	63
4. TÁBLÁZAT. A legalapvetőbb mellérendelő viszonyok.....	96
5. TÁBLÁZAT. A főjelenetet tartalmazó és a főjelenetet további részletekkel bővítő, értelmező, pontosító-átfogalmazó, helyreigazító tagmondatból álló tagmondatkapcsolatok.....	108

Tárgymutató

A

aktivációs mintázat 13, 15
aktiváltság 15, 23, 27, 77, 81, 95, 111, 114, 115
alap 24
alapbeállítás 31, 35, 54, 55, 64, 75, 87, 94
alapértelmezés 21, 23, 31, 34, 64, 99
alárendelő összetett mondat 48, 49
 prototipikus 54, 63
anafa 39, 60, 78
appozíció 76, 77

Á

általánosság 14

B

behátároltság 50, 52, 63, 64, 65, 75, 78, 81, 85, 86, 94, 105
beszédcselekvés 21, 30, 32, 35, 37, 50, 63, 74, 75, 81, 82, 84
beszédcselekvés-érték 31
biliárdgolyó modell 59

C

célszerkezet 39
centrum-periféria elrendeződés 52, 75, 103

Cs

családi hasonlóság 15, 73, 74, 86
csomópont (ágrajzban) 34

D

deixis 39
 deiktikus perspektíva 23
de kötőszó 47
deontikus modalitás 86
dependenciaviszonyok. Lásd függőségi viszonyok
diskurzusdeixis 56, 68
diskurzusjelölő 40
diskurzustopik 39, 60, 114
diskurzusvilág 13, 24, 25
 alapja ('ground') 13
dologfolytonosság 114

E

egyenletes hangsúlyozás 33

egyenlőtlen hasonlítás 89
egymásra következés 57, 95, 98, 103
elemi jelenet 24
elemi mondat 7, 8, 19, 20, 25, 26, 30, 45, 49, 53, 129, 131
elérhetőség 50, 52, 63, 64, 65, 74, 75, 81, 82, 86, 105
ellentétes viszony 78, 95, 96, 97, 100, 103, 104
 kizárás 100, 103
 konstrukciói 100
 megszorítás 101, 103, 123
 szembeállítás 100, 103
előtér-háttér viszony 21, 25, 57
első dimenzió 33, 34, 35
emlékezés 13, 20
episztemikus 26, 27, 30, 39, 42, 48, 82, 125, 130, 132
episztemikus lehorgonyzás 26, 27
episztemikus modalitás 39, 83, 125
ereszkedő dallam 33
eseményfolytonosság 114, 115
evidencialitás 39

É

értelmező 22, 42, 76, 108
és kötőszó 45, 95
észlelés 13

F

felcserélhetőség 54
feldolgozás 21
feltételes mellékmondat 90
feltűnőség 57
felülírás 36, 37, 38
figura 21
 elsődleges figura 21, 30
 másodlagos figura 21, 22, 28, 30
 sematikus figura 21
figyelemirányítás 43, 46, 53, 74
figyelmi jelenet 13, 23, 24
fogalmi keret 52, 56, 64, 66, 74
folyamat
 lehorgonyzott folyamat 19, 31, 35, 45, 46, 47, 48, 64
forгатókönyv 16, 20, 31, 32
főjelenet 48, 49, 63, 77, 78, 82, 86, 91, 105, 108, 109, 119
főmondat 49, 74
funkció-forma pár 27

funkcionális kognitív nyelvészet 13

függőségi viszonyok 22, 28, 30, 31, 34, 35, 42, 49, 57, 60, 63, 64, 65, 74, 108, 109

G

grammatikalizáció 46

Gy

gyökércsomópont 28, 34, 35, 49

H

hálózat 27, 32

hangzásegység 19, 20, 131

harmadik dimenzió 33, 38

hasonlítás 114

használatalapúság 16

határjelenségek 107

hatáslánc 23, 58, 59

hétköznapi következtetés 98, 114, 125

hierarchikus viszony 46, 49, 63

hogy kötőszós alárendelő összetett mondat 67, 74

konstrukciói 81, 84

prototipikus 65

I

idéző tagmondat 60, 81, 82, 84

ikonikusság 22, 34, 46, 54, 55, 57, 59, 64, 95, 99, 102, 110

implikátúra 47

információ 39

információcsomag 19, 22

integráció 45, 48, 123

intencionális ágens 13

inverzió 37

K

kapcsolatos viszony 96, 97, 98

egyszerű 94, 95, 98, 103, 104

fokozó 98, 99, 103

hozzátoldó 98, 99, 103

megosztó 99, 103, 104

összefoglaló 99, 103, 104

kategória 15

kategorizáció 15

hétköznapi kategorizáció 15

tudományos kategorizáció 16

kettős állítmányos szerkezet 124

kidolgozatlanság 114

kiindulópont

kontextusfüggő kiindulópont 23

kijelentő mondat 32

kiterjesztés 36, 98

konstruálás 14, 24

konstruálási mód

aszimmetrikus 53

szimmetrikus 46, 53, 95

konstrukció 27, 49, 51, 126

kontextualizáció 33

kontextualizálás 33, 60

kontextualizáló 33, 39

kontextualizáló tagmondat 61, 84, 93, 106, 110

kontextualizáló viszony 40, 43

kontextus 13, 24, 33

koreferenciaviszony 39, 74

kötőmód 75, 81, 84, 87

kötőszó 45, 48, 51

alárendelő kötőszó 71

megengedő 91

közbeékelődés 59, 60, 61, 116, 120

közlési funkció 31, 35

L

landmark 21

lehorgonyzó predikáció 26, 27, 82, 83, 84, 110, 111

M

magmondat 35

felszólító magmondat 37

második dimenzió 33, 35

megengedő mellékmondat 90, 91, 92, 123

meghatározatlanság 16

megismerés 13, 15

mellékmondat 49

mellérendelés 42, 46

mellérendelő összetett mondat 46, 57, 59, 94, 98

konstrukciói 103

perifériája 104

prototipikus 94, 103

mellérendelő viszony 42, 43, 48, 95

memória. *Lásd emlékezés*

mentális tér 39, 66, 88

metapragmatikai tudatosság 40, 83, 93, 111

mintázat 28

mirativitás 39

mondatátszövődés 123, 124, 128, 129

mondatrészi viszonyok. *Lásd függőségi viszonyok*

műveletismétlődés 115

N

nem hierarchikus viszony 46

nézőpont 14

nyelvelsajátítás 28

nyelvi tevékenység 13, 24

O

objektív konstruálási mód 24

ok-okozat viszony 95, 96

okozat-ok sorrend 57

okozott állapotváltozás 28

oksági viszony 58, 86, 101, 102, 123

következtetés 101, 103

magyarázás 101, 103

operátorlánc 38

operátor-operandum viszony 36, 37, 38

P

párhuzamos szerkesztésmód 110, 115

perspektíva 13

perspektivikusság 14, 15

perspektivizáció 60, 66, 81

polaritás 30, 31, 32, 35, 50, 74, 75

negatív 31, 50, 75, 99

pozitív 31, 32, 50, 99

prominencia 43, 50, 52, 56, 63, 65, 74

protoállítás 35, 36, 37, 76

prototípuselv 16

prototípushatás 16

R

referenciális jelenet 13, 23, 26, 27

referencialitás 13

referenciapont 26, 61

referenciapont-szerkezet 26, 39

S

séma 15, 16, 20, 27, 126

kiterjesztése 97, 98

séma-megvalósulás viszony 27

semleges pozitív kijelentő mondat 31, 33, 35

speciális kötőszós összetett mondat 86

specifikusság 14

Sz

személyfolytonosság 22

szerep

AG/ágens 28

INSTR/instrumentum 28

PAT/páciens szerep 28

RES/rezultátum 28

szereplő

elsődleges szereplő 21, 22, 48

másodlagos szereplő 21, 22, 64, 91, 114

szimbolikus viszony 27

szimmetrikusság 104

szimultán jelenetek 95

szórend 31, 33, 34, 35, 37, 42, 69, 77, 130

szubjektivizáció 25, 56, 64, 92

szubjektív konstruálási mód 24, 25

szubjektum

konceptualizáló 23, 24, 25, 60, 91

mentális szubjektum 60, 66, 73, 75, 82, 84, 91

tudatosság szubjektuma 23, 25, 60

T

tagmondat 24, 45

tagmondatok sorrendje 46, 53, 74, 77, 98

tárgymozgatás 29

társalgásszervező funkció 106

tartalomkifejtés 66

tartalomkifejtő mellékmondat 67

teljes hatókör 24

topikfolytonosság 77

történetmondás 23

trajektor 21

tudás 15

tudáskeret 20

U

utalószó 49, 50, 51, 66, 68

utókérdés 81

Ű

újrakonstruálás 14

V

választó viszony 96, 97, 103, 104

vegyülés 123, 126

vonatkozó kötőszós alárendelő összetett mondat 60, 74

konstrukciói 79

prototipikus 64

Az összetett mondat természetes mind az írott, mind a spontán beszélt nyelvben. Kategorizálása és leírása mégis próbára teszi a nyelvészeket. Változatossága olyan nagymértékű, hogy még a legalapvetőbbnek tűnő típusok, például az alárendelő összetett mondat sem határozható meg egységesen csupán szintaktikai jegyek alapján. A könyv szempontokat ad az összetett mondatok funkcionális (kognitív) nyelvészeti megközelítéséhez. A mű mintázatok és mintázatok viszonyainak a feltárásával járul hozzá az összetett mondatok megalkotásának és értelmezésének jobb megértéséhez.

A tárgyalásmód érthetőségre törekszik, nem mellőzi azonban az elemzéshez szükséges háttér kifejtését, az elmélethez kötött nyelvészeti terminusok bevezetését. A feldolgozott témákhoz 111 kérdés és gyakorlat kapcsolódik, melyek elrendezése az egyszerűbb, a megértés sikerességének ellenőrzésére alkalmas kérdésektől a problémafelvetéseket tartalmazó és kreatív megoldást igénylő feladatok felé halad. A mű kutatásra készítő, izgalmas területként kínálja fel az összetett mondat tanulmányozását.

ISBN 978-963-463-890-2

9 789634 638902